

MHA 1759

KÖNYV
TÁR

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

112. évfolyam

1996

1

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCE
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESS
112. ÉVFOLYAM 1996/1. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestriell

*Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL
ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.*

Ez a szám a József Attila Alapítvány támogatásával jelent meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbetítő postahivatalnál, a Posta hírlap üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A. közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219–98636, 021–02799 pénz forgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémia: Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjába* (1061 Budapest, Andrássy út 45.) és a *Századvég Kiadó* könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Páln u. 4–6.).

Előfizetési díj 1995-től egy évre 816 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H–1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 letetés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kéziratokhoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrekcióra visszaküldésére egy időben.

XHA 1759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1996
112. évfolyam

Szerkesztőbizottság:

KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), BORSA GEDEON,
FÜLÖP GÉZA, KULCSÁR PÉTER, MONOK ISTVÁN,
NAGY LÁSZLÓ, ROZSONDAI MARIANNE,
VIZKELETY ANDRÁS

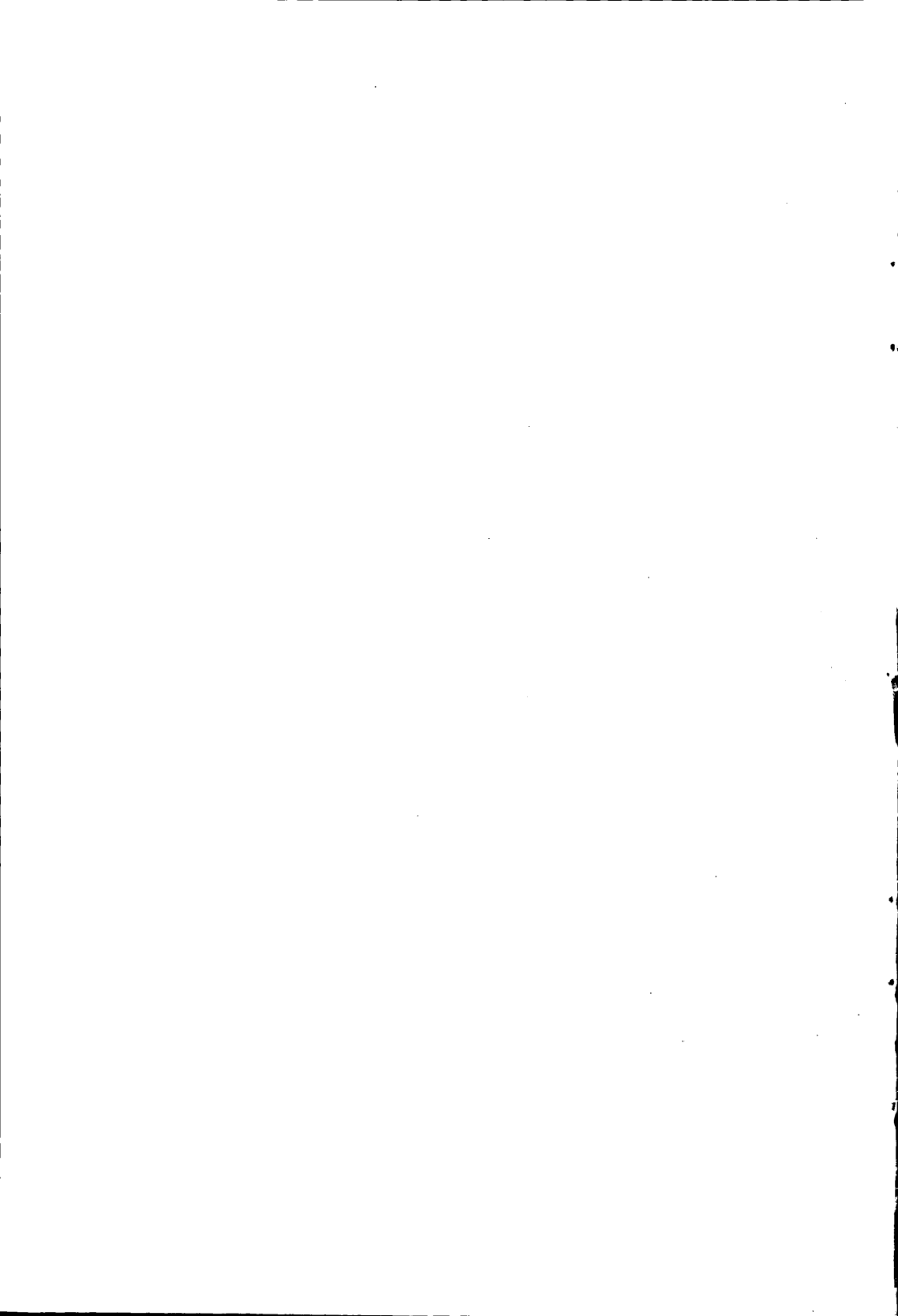
Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES
és
TÓDOR ILDIKÓ

A tartalomjegyzéket és a névmutatót összeállította:

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

ARGUMENTUM KIADÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

1876–1996	1
<i>Csapodi Csaba</i> : Az ősnymotványok tartalma	283
<i>Czagány Zsuzsa</i> : Egy 13. századi graduále két töredéke	145
<i>Gerics József–Ladányi Erzsébet</i> : Gesta és legenda a krónikában: gesta Ladislai regis ...	273
<i>Hopp Lajos</i> : Könyvtörténet és forráskutatás	175
<i>Jónás Károly</i> : A Magyar Országgyűlés könyvtárának vezetői 1952-ig	478
<i>Kerekes Imre</i> : Egy pécsi napilap, a Dunántúl története 1911–1944	67
<i>Kindlovits Kálmán</i> : Egy elfeledett nemzetiségi hetilap a 19. század második évtizedéből	461
<i>Knapp Éva–Tüskés Gábor</i> : Barokk kori mirákulumos könyvek illusztráció-sorozatai ...	23
<i>Knapp Éva–Tüskés Gábor</i> : Jezsuita szentek emblematis életrajzai a 17–18. században	320
<i>Kolozs Barnabásné</i> : A veszprémi piarista gimnázium tanári könyvtára (1711–1948)	192
<i>Köpeczi Béla</i> : Az angol hírsajtó a Rákóczi-szabadságharcról	161
<i>Lakatos Éva</i> : Tallózás a „magyar különszámok” birodalmában	205
<i>Pavercsik Ilona</i> : David Frölich sajtókezű feljegyzései műveiről. I.	292
<i>Pavercsik Ilona</i> : David Frölich sajtókezű feljegyzései műveiről. II.	429
<i>Rózsa Mária</i> : A bécsi „Wanderer” magyar vonatkozású közleményei 1851–1861	41
<i>Sebestyén Mihály</i> : Janus Pannonius bujdosása	2
<i>Soltész Zoltánné</i> : Neves possessorok újabban felismert kötetei	451

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bartók István</i> : Alsted feltételezhető gyulafehérvári görög nyelvtana	96
<i>Bódyné Márkus Rozália</i> : Néhány adalék az 1780-as évek sajtótörténetéhez	235
<i>Csepregi Zoltán</i> : A „Laubáni Biblia” hamis impresszuma	376
<i>Debreczeni Attila</i> : Az „őstörténész” Csonkai	523
<i>Ecsedy Judit, V.</i> : A felsőmagyarországi kánonok kiadásairól	361
<i>Fehér Katalin</i> : Felvilágosodás kori újságok híradásai a Georgikonról	108
<i>Fehér Katalin</i> : Álcázott pedagógiai röpirat 1802-ből	407
<i>Fehér Katalin</i> : Egy pedagógiai hetilap 1849-ből	532
<i>Fekete Csaba</i> : Az 1758-ra keltezett „Laubáni Biblia”	106
<i>Földvári Sándor</i> : Habina Lukács egri szláv könyvhagyatékáról	385
<i>Hangodi Ágnes</i> : A Vedomosti és a Mercurius Veridicus	97
<i>Hangodi Ágnes</i> : Magyar volt I. Péter Hollandiából származó természetrajzi tárnak első rendezője?	233
<i>Hangodi Ágnes</i> : A könyvnyomtatás feltalálásáról folyó vita I. Péter könyvtárosának beszámolójában (1721)	382
<i>Hubert Gabriella, H.</i> : 17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában	82
<i>Kókay György</i> : Rendőrminiszteri jelentések I. Ferenchez Koppi Károly egyik munkájáról (1793)	514
<i>Koltai András</i> : Privigyétől Rómáig. Mösch Lukács és Rátay Egyed kéziratos utleírásai	494
<i>Kunkin Zsuzsanna</i> : Alvarus latin–szlovák–magyar grammatikájának ismeretlen nagyszombati kiadása	93

<i>Lőkös Péter</i> : III. Ince pápa De miseria humanae conditionis című traktátusának recepciója kódex-irodalmunkban	356
<i>Németh S. Katalin</i> : Új hungarikumok Wolfenbüttelben	89
<i>Németh Noémi–Schaffer Andrea</i> : Adalékok a tübingeni heterodoxia Nyugat-magyarországi kapcsolataihoz az 1620-as években	223
<i>Ójtozi Eszter</i> : Néhány könyv Kazinczy Ferenc könyvtárából	115
<i>Ójtozi Eszter</i> : Possessori bejegyzések a Debreceni Egyetemi Könyvtár 17. századi külföldi könyveiben, IV. (Nemesek és polgárok könyvei.)	508
<i>Orosz Beáta</i> : Csokonai Vitéz Mihály történeti-földrajzi tárgyú könyvkijegyzései. I.	391
<i>Orosz Beáta</i> : Csokonai Vitéz Mihály történeti-földrajzi tárgyú könyvkijegyzései. II. Az anyag keletkezése és háttere	517
<i>Popa, Klaus</i> : Neue Erkenntnisse über den siebenbürgischen Buchdrucker Lucas Trapoldner	358
<i>N. Szabó József</i> : Az emigráció szerepe a II. világháború utáni magyar kultúrpolitakáciában (1945–1947)	251
<i>Szecső Károly</i> : Az első római katolikus könyv- és folyóiratszemle hazánkban: Irodalmi Szemle 1876–1893.	244
<i>Varga Imre</i> : A honfoglalás, honalapítás, az állam- és egyházszerkezet a magyarországi színjátszás tükrében	371

FIGYELŐ

<i>Benke Zsófia</i> : A „Régi Magyar Kódexek” első tizenhat kötete	259
<i>Borsa Gedeon</i> : Befejeződött a 16. századi német nyomtatványok első bibliográfiai áttekintésének megjelentetése	263
<i>F. G.</i> : Pável Ágoston emlékülés	266
<i>Ferenczi László</i> : Az Archives du Futur könyvsorozatról	417
<i>Haiman György</i> : Magyarok a chicagói könyvművészetben	120
<i>Haiman György</i> (1914–1916)	540
<i>Horváth Géza</i> : A kormáromi sajtó kétszáz éve	541
<i>Klinda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1994. évi külföldi beszerzéseiből	123
<i>Kókay György</i> : Új magyar irodalmi Lexikon	118
<i>Kókay György</i> : Hopp Lajos (1927–1996)	414
<i>Kókay György</i> : Komlószy Tibor (1929–1996)	540
<i>Kuntár Lajos</i> : A régi vasi nyomdászok emlékezete	414
<i>Nagy Zoltán</i> : Tibeti könyvek Budapesten	121

BIBLIOGRÁFIA

<i>Ecsedy Judit, V.</i> : A magyar nyomda-, könyv-, sajtó- és könyvtártörténeti szakirodalom 1995-ben	543
---	-----

SZEMLE

Augenlust und Zeitspiegel. Katalog und Handbuch von Büchern, Musikalien, Landkarten, Veduten, Zeitungen und Zeitschriften von österreichischen Verlagen des 18. und 19. Jahrhunderts. Hrsg. Peter R. Franck–Helmut W. Lang. Köln–Weimar, 1995. (<i>Kókay György</i>)	425
--	-----

Bényei Miklós: Reformkori országgyűlések a sajtószabadságról. Debrecen, 1994. (<i>Kókay György</i>)	270
Bibliographie analytique des écrits relatifs à Voltaire 1966–1990. Oxford, 1992. (<i>Hopp Lajos</i>)	424
Bibliotheca Apponyiana. Magyarország és Európa az Apponyi-gyűjtemény tükrében. Szerk. Salgó Ágnes. Bp. 1996. (<i>Rozsondai Marianne</i>)	268
Bonfini, Antonio: A magyar történelem tizedei. Ford és az utószót írta Kulcsár Péter. Bp. 1995. (<i>Veszprémy László</i>)	419
Boros István: a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. Bp. 1994. (<i>Zvara Edina</i>)	137
Dicke, Gerd: Heinrich Steinhöwels „Esopus” und seine Fortsetzer. Tübingen, 1994. (<i>Lőkös Péter</i>)	143
Eladó az egész világ. Képes (és képtelen) hirdetéstörténet. Szerk. Szokács Eszter. Bp. 1994. (<i>Indali György</i>)	422
Gericz József: Állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban. Bp. 1995. (<i>Csapodi Csaba</i>)	267
Klanciczay Tibor–Klanciczay Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. Bp. 1994. (<i>Vizkelety András</i>)	125
Knigge, Adolph Freiherr von: Ausgewählte Briefe. Knigges Leben. Hrsg. Wolfgang Fenner. Hannover, 1996. (<i>Fried István</i>)	425
Lakatos Éva: A magyar színházi folyóiratok bibliográfiája (1778–1948). Bp. 1993. (<i>k.gy.</i>)	271
Meschendorfer, Hans: Siebenbürgen auf alten Karten. Gundelsheim, 1996. (<i>Borsa Gedeon</i>)	557
Mészáros István: A magyar nevelés- és iskolatörténet kronológiája. 996–1996. Bp. 1996. (<i>Erdélyi Ilona, T.</i>)	555
Popp, Vasilie: Disertație despre tipografiile românești în Transilvania. Ed. Eva Mârza și Iacob Mârza. Cluj-Napoca, 1995. (<i>Ecsedy Judit, V.</i>)	139
II. Rákóczi Ferenc fohászai. Kiad. Déri Balázs, Kovács Ilona, Hopp Lajos, Csóka Gáspár. 1994 (<i>Tüskés Gábor</i>)	132
Reisner Ferenc: A Katolikus Szemle egyháztörténeti anyagának repertórium (1887–1944). Bp. 1995. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	271
Rózsa György: Kulturális örökség és információs társadalom. Bp. 1995. (<i>Fülöp Géza</i>)	554
Scheiber Sándor: Magyar zsidó hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1847–1992. Bp. 1993. (<i>Kőhegyi Mihály</i>)	420
Short-title catalogue of Hungarian books printed before 1851 in the British Library. London, 1995. (<i>Borsa Gedeon</i>)	422
Tanulmányok Újszászy Kálmán emlékére. A Kazinczy Ferenc társaság Évkönyve, 1995. Sátoraljaújhely. Szerk. Kovács Dániel. (<i>Erdélyi Ilona, T.</i>)	135
Tarnóc Márton: Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541). Bp. 1994. (<i>Varga Imre</i>)	130
1000 Jahre Buchmalerei in Göttweig. Sonderausstellung der Bibliothek des Stiftes Göttweig/Niederösterreich anlässlich des Millenniumsjahres 1996. 27. April bis 31. Oktober 1996. Bad Vöslau, 1996. (<i>Sarbak Gábor</i>)	558

NÉVMUTATÓ

- Aba Sámuel (magyar király) 375
Aba-Novák Vilmos 211
Abádi Benedek 416–417
Abaffy András 432
Abaffy Csilla, N. 260–262
Abaffy Erzsébet, E. 259
Abaffy Miklós 432, 449
Abafi Lajos 175, 241
Ábel Jenő 7
Abul-Gázi Bahadur (Horezm kánja) 525,
531
Ács Tivadar 253
Acsádi Jakab 536
Acsády Ignác 312
Adalbert (Szent) 374
Adams, Alison 353
Adams, H. M. 264
Adanson, Michael 397
Addison, Joseph 161
Ady Endre 207–208, 213
Aemilius, Georgius 19
Ágai Adolf 60
Ágnes, Szent (Sziléziai) 129
Agneta, Ján 454–455, 457–458
Ágost (szász választófejedelem) 168
Ágoston, Szent 187, 196, 264
Agricola, Johannes 228
Aichinger, Hans Wolf 307
Aida (álnév) I. Vajda Ernő
Aigner Lajos 193
Ákos Ferenc (dr. T. i.) 79
Alajos, Szent (Gonzagai) 324, 327–330,
332–333, 336, 342, 345–346, 352
Alapy Gyula 242
Alart, Jeremias 18
Alart, Michael 18
Albani, Alexander 504
Albert István 79
Alberti, Michael 510
Alciatus, Andreas 335–336, 341
Áldásy Antal 272
Alexander Bernát 120, 197
Alfonz, I. (ferrarai fejedelem) 340
Alfonz, X. (spanyol király) 404
Almássy Miklós 136
Almásy Pál 478
Almelo 166
Alsóki Mészáros György 377–378
Alsted, Johann Heinrich 309–310, 318, 437–
438
Altmann (passauai püspök) 558
Alvarus (Alvarez) Emmanuel 93–96
Ambrus, Szent 187
Ambrus József 247
Ambrus László 249
Ammirato, Scipione 345
Amrosovszky Mihály 386
Anasztáz (magyar főpap) 373
Anatolijevskij 100
Andersen, F. G. 36
Andlern, Isackh 233
András, I. (magyar király) 376
András, II. (magyar király) 515
Andrássy Gyula 209
Andrássy Kálmán 246
André, Christian Carl 400
Andreae, Johann Valentin 225, 227
Andreas, Pannonius 131
Androvics Miklós 385–387, 389
Angyal Dávid 45, 55
Angyal Endre 67
Angyal János 248
Angyal Pál 68, 79
Anna (angol királynő) 163, 167
Anonymus (P. mester) 481, 528
Anson, George 397

- Antal, Szent (Paduai) 501
 Antalóczy Lajos 387–389
 Apafi Mihály (erdélyi fejedelem) 451–452
 Aphtonius 514
 Apollodorosz 196
 Apponyi Albert 209
 Apponyi Antal 269
 Apponyi Rudolf 268–269
 Apponyi Sándor 268–270
 Apponyi Sándorné 270
 Áprily Lajos 209, 212
 Aquaviva generális 346
 Arany János 60, 64–65, 198, 213, 483
 Arató Endre 461
 Archilochos 473
 Arescine, Robert 234
 Aresi 341
 Arisztotelész 196, 403, 458
 Árkay Bertalan 211
 Arnauld, A. 134
 Arndt, Johann 224, 226, 228
 Arnold, Geoffrey 106
 Árpád (fejedelem) 371, 514–515
 Artamonov, V. A. 97
 Artner, Erhard 224–226
 Artner, Erhard II. 224–225, 232–233
 Artner, Wilhelm 225
 Artner, Wolfgang 225
 Árvai György 329
 Árvay József 136
 Asbóth János 113
 Aster (Asterius) 188
 Athanasius 189
 Attila (hun király) 419
 Aubry, Jean 453
 Augustini-család 314
 Augustini, Christian 314
 Augustini Samuel 314
 Avramov, M. 102
- Babics Kálmán 197
 Babik József 246–247
 Babits Mihály 74, 120, 208, 210, 212, 527
 Bach, Alexander Freiherrn von (belügyminiszter) 42–44, 49–50, 55
 Bachmann, W. 65
 Bacsinszky András 387
 Bádoky Soós Károly 74
 Bahil György 377, 380
- Bahil Mátyás 379
 Bajar András 497, 499
 Bajcsy Zsilinszky Endre 119
 Bajomi Lázár Endre 206
 Bajtay Antal 495, 502, 504, 507
 Bajza József 117, 198
 Bakócz Tamás 131
 Baksay József 247
 Bal Jeromos 306
 Balabán Péter 256
 Balanyi György 272, 494–495
 Balassa Iván 135
 Balassa M. Iván 135
 Balassi Bálint 541
 Balásy Ferenc 249
 Balázs Éva, H. 240, 242, 281
 Balázs János, P. 260
 Balázs Judit 260–261
 Balickij, G. B. 99–102
 Bálint József 136
 Bálint Sándor 32, 498
 Balits Antal 246
 Balog Zsigmond 135
 Balogh Albin 272
 Balogh József 206
 Balogh Péter 513
 Balvi, Stephan 90
 Bán Imre 358, 499, 501
 Bánffy-család 14
 Bánffy Dénes 451–452
 Bánffy György 451–452
 Bangha Béla 76
 Barabás Györgyi 421
 Barankovics István 119
 Bárány György 376–380, 381–382
 Bárány János 377, 379
 Bárány Péter 242
 Baranyai Katalin 137
 Baranyai László I. Váradi Baranyi László
 Baranyay József 542
 Baráthová, Nora 442
 Barber, G. 424
 Barber, W. H. 424
 Barberini-család 504
 Barcza József 365
 Bárdos István 390
 Barițiu, George 140, 142
 Baritz György 116
 Barkóczy Ferenc 385–386

- Barlaeus 403
 Barlay Ödön Szabolcs 453
 Barna Gábor 498, 501
 Báróczi József 248
 Baronio, Cesare 187, 325, 530
 Baróti Szabó Dávid 271
 Barsi Ernő 137
 Barta Lajos 527
 Barta Sándor 215
 Bartal Antal 509
 Bartalos Gyula 246
 Bartholomeus Francofordinus, Pannonius 131
 Bartilicius, Bernardus 507
 Bartók Béla 214, 253
 Bartók Béláné 253
 Bartók István 246, 249
 Bartoniek Emma 199, 454
 Bassaeus, Nicolaus 455
 Bassó Ármin 479–480
 Batári Gyula 542
 Bath, Michael 352
 Báthori András (erdélyi fejedelem) 452, 456
 Báthori István (erdélyi fejedelem) 15, 18
 Báthori István (nádor) 4
 Báthori Kristóf 14–16, 452
 Báthori Miklós 121, 452
 Báthori Zsigmond (erdélyi fejedelem) 17, 452
 Batsányi János 248, 413, 514
 Batthyán Baltazár 453
 Batthyány Ádám, I. 453
 Batthyány Boldizsár 452–453
 Batthyány Ferenc, II. 453
 Batthyány Ignác 138, 147
 Batthyány József 138
 Batthyány Kristóf 452–453, 499
 Batthyány Lajos 270
 Baudelaire, Charles 74
 Baulin, Honoré 164
 Baumann, Georg 293, 297–298, 304, 309–310
 Bayer Ferenc 248
 Bayer, Johann Wolfgang 404
 Beatrix (magyar királyné) 131
 Beck, Christoph 404–405
 Beck, Karl 62
 Beckmann, Johann Christoph 394–395, 517
 Beda Venerabilis 187, 357
 Beély Fidél 536–537
 Behogel 172
 Beigler, Stefan 472
 Beitl, K. 29
 Beke Antal 439
 Beke Margit 390
 Békeffy Kálmán 79
 Békefi Remig 272, 362
 Békés Gellért 272
 Békés Vera 526
 Békési Gábor 137
 Békési Imre 495, 500–501
 Bél Mátyás 141, 234, 377, 380, 396, 425
 Béla (herceg) 280
 Béla, I. (magyar király) 280, 376
 Béla, IV. (magyar király) 248, 529
 Belitska Sándor 209
 Bellér Béla 48
 Bellus Ibolya 420
 Bem József 207
 Benczúr József 514
 Benda Kálmán 97–98, 102–105, 499, 515, 555
 Bene Sándor 90
 Benedek, XIII. (pápa) 179, 342
 Benedek Marcell 120
 Benedetti I. Hieronymus de Benedictis
 Beniczky-család 456
 Beniczki András 434, 449
 Benk Vilmos 492
 Benke Zsófia 259–263
 Benkendorff Anna 269
 Benkendorff Dorottya 269
 Benkendorff Sándor 269
 Benkő Loránd 259
 Bentinus, Michael 451
 Bényei Miklós 270–271
 Beöthy István 256
 Beöthy Ottó 491–492
 Béranger, Pierre Jean de 65
 Berchmann, Joannes 324, 330
 Bercsényi Miklós 98, 163, 167–169, 172
 Berecz Ágnes 98, 104
 Berkov, P. N. 99–102
 Berlász Jenő 294
 Bernardin, Szent (Sienai) 356
 Bernát, Szent (Clairevaux-i) 129–130, 189
 Bernáth Aurél 208

- Bernáth Lívia I. Scheiber Sándorné 421
 Bernhard, Christoph 90
 Bernhard, Karl 209
 Bernini, Giovanni Lorenzo 505
 Bernolák Anton 463
 Bernoulli, Johann III. 398
 Bertalan, Szent 187
 Bertalan Imre 256
 Bertóti Ferenc 171
 Bertram, Bartholomaeus 438
 Bertrand, Jean 177
 Berwalo, Alván 257
 Berzeviczy Albert 50
 Berzeviczy Gergely 240
 Berzeviczy Pál 524
 Berzeviczy Valéria 497
 Besold, Christoph 224–225
 Bessel, Gottfried 559
 Bessenyei Anna 137
 Bessenyei György 137, 198
 Besterman, Th. 424
 Besztercebányai K. János 7
 Besztuzsev-Rjumin, A. P. 101
 Bethencourt 522
 Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 224,
 228–231, 308, 310–311, 432, 446
 Bethlen Gáborné (erdélyi fejedelem fele-
 sége) 432
 Bethlen István 209
 Bethlen Kata (Árva) 20
 Bethlen Mihály 499, 502
 Bethlen Miklós 498
 Bewick, Thomas 120–121
 Bezerédi Zsigmond 501
 Bezerédj István 63
 Bezerédj Imre 170
 Bezzel, Irmgard 264
 Bianco, Secondo 209
 Bianu, Ioan 139
 Bibliander, Theodor 19
 Bickle, P. 37
 Bidembach, Wilhelm 226–227
 Biéchet, Françoise 424
 Bihari József 387, 389
 Binder, Johann Philipp 30–31
 Birisits Géza 68
 Birken, Sigmund von 91
 Bíró Imre 494–495
 Bíró Mátyás I. Dévai Bíró Mátyás
 Bíró Vencel 494–495
 Biron, Marcel 418
 Bitonto, Antonio da 126
 Bitskey István 385–387, 389, 453
 Bitter Illés 68, 79
 Bitterli, Urs 521, 531
 Blaeu (kiadó) 93
 Bland, D. 24
 Blumauer 426
 Bobrova, E. I. 99, 384
 Boccaccio, Giovanni 289
 Boccalinus, Trajanus 227
 Bocskai István (erdélyi fejedelem) 509
 Bócz József I. Köpeczi Bócz József
 Bodemann, E. 384
 Bodinus, Johannes 511
 Bodnár Károly, N. 137
 Bodnár Szilvia 216
 Bódyne Márkus Rozália 235–244
 Bojtor István 137
 Bokor György 508–509
 Bolanden, Conrad von 250
 Boldis Dezső 79
 Boleszláv, II. (lengyel király) 501
 Bolgár Ferenc 256
 Bolgár Mihály 195
 Bolland, Jean 189
 Bollók János 281
 Bona, G. 134
 Bonfini, Antonio 131, 419–420
 Bónis György 12
 Bonnac, Jean Louis Dusson 166
 Bonnet, Antonius 325
 Bontempelli, 212
 Boodt 340
 Bor Pál 208
 Borbély Gábor (Roffi) 510
 Bordás István 136
 Borián Gellért 90
 Bornemisza Anna (Apafi Mihály felesége)
 451–452
 Bornemisza Géza 210
 Bornemisza János 441
 Bornemisza Kata 451–452
 Bornemisza Pál 7
 Boros István 137–139
 Borovszky Samu 509
 Borsa Gedeon 7, 82, 89–90, 106, 263–
 266, 359–361, 422–423, 557–558

- Borselli, Girolamo (Hieronymus Albertucci de Borsellis) 126
 Borzsák István 402–403
 Bosák Nándor 386–387, 389
 Boschius, Jacobus 326, 340–341, 345–346, 352
 Botos Péter 407
 Botta István 84
 Bottyán János 171
 Bougainville 521
 Bouhours 345
 Bovio, Carlo 328, 331–333, 335–336, 338, 341–343, 345–346, 348, 352
 Bozóky Géza 67–68, 79
 Bozzay János 512
 Bozsik Pál 386–387, 389
 Böhm János 246, 248
 Böhm Vilmos 257–258
 Bóle Kornél 127
 Bölöni György 255
 Bötte, Berd-J. 89
 Bradács János 387
 Brahe, Tycho 302
 Brandis, Tilo 284
 Branik, Georgius 455
 Brant, Sebastian 143
 Braun Lujza 79
 Brauhoffer, Innocentius 507
 Bredenbach, Tillmann 452
 Brednich, R.-W. 23, 36
 Breidenbach, Heribert 321, 353
 Brenner, Martin 500–501
 Brescia, Albertano de 356
 Breuer, D. 37
 Brewer, Bruno 317–318
 Brewer, Lorenz 310, 316–318, 429–430, 432, 435, 437, 448–449
 Brewer-nyomda 103, 318
 Briasson, Antoine 93
 Brieg, Johann Christian 300, 306
 Bringéus, N.-A. 23
 Brodaries István 4, 419
 Broughton 381
 Brown, A. 424
 Brown, Edward 92
 Brózik K. 199
 Bruckner, Josephus 498–499, 507
 Bruckner Győző (Viktor) 294, 297, 432
 Brunauer, Stephen 253
 Bruns, Paul Jakob 405–406
 Bruzen de la Martinière 393
 Bruyninx 163, 165, 168
 Brückner, W. 23, 35–37
 Brzeg, Alberti Iohannis de 145
 Bubenheimer, Ulrich 223–224
 Bucher, B(runo) 62
 Bucher, Caspar 227
 Bucher János 224
 Buchmann Károly 47
 Buchwald-Pelcowa, Paulina 327
 Bucsay Mihály 381
 Budai Ézsaiás 400, 402–403, 518–519, 522
 Budai Udalrik 5
 Budenz József 259
 Bukoveczky Sándor 246
 Bulla Károly 110
 Bullock, George 455
 Buno, Johann 393
 Buonaccorsi, Filippo 131
 Buquoy, Karl Bonaventura von 231
 Burbianka, Marta 298
 Burnet (püspök) 170
 Burns, Robert 65
 Busa Margit, V. 137, 242
 Buza Sándor 246
 Bänderlin, Johannes 224
 Bürger, Thomas 89
 Büsching, Anton Friedrich 398, 406, 519, 525, 527, 529
 Cabollerot, Feran 250
 Caffarini, Tommaso 126–128
 Caligula, Cajus 181
 Callimachus 419
 Calmet, Antoine 178
 Calmet, Dom Augustin 176–183, 186, 190
 Calveras, I. 321
 Camerarius, Joachim 335, 341, 351–352
 Camilla, Petrus Paulus 503
 Campe, Joachim Heinrich 401
 Cantor, Petrus 145–160
 Cantu, Caesar 248
 Capinius, Martinus 5
 Čaplovič, Ján 299, 433–434, 438–440
 Caraffa, Antonio 429
 Carlquist 258
 Carrio, Ludovicus 19

- Carver, David 215
 Caspar, Erich 273
 Cassianus 189
 Castle, Eduard 45
 Castro, Paulus de 8
 Cato, Dionysius 512
 Caussin, Nicolas 323
 Cavallier József 76
 Cellarius (Keller), Christoph 392–393, 396,
 517, 519
 Cellius, Johann Alexander 223, 227
 Cennerné Wilhelmb Gizella 268
 Cetto, Benedek 525, 527
 Chasteu, Guillaume 330
 Chatelain, Jean-Marc 321
 Chaussignand-Nogaret, Guy 424
 Chytraeus, David 19
 Cioranescu, A. 179
 Cipariu, Timotei 140, 142
 Claudianus, 336
 Clementis, Michael 306
 Cléry, Jean-Baptiste 116
 Clouzier, Gérvais 92
 Cluverius (Klüver), Philippi 392–393, 517
 Cnoll, Christoph 302
 Codurius, Joannes 324
 Coignard, Jean Baptiste 183
 Collaltor 229
 Colombo, Ferdinando 270
 Concilia Emil 246, 251
 Conrádi Norbert 495
 Consigny, P. 424
 Constantinovitsné Vladár Zsuzsa 526
 Conti, Honuphrius 506
 Cook, James 397–399, 407, 521
 Cook, M. 424
 Coppin, Jean 92
 Coras, Jean de 453
 Cornides Dániel 141, 300, 448, 525,
 528
 Corrozet 341
 Corsini, Eduardus 504
 Courtin, A. 134
 Cörver Elek 495
 Cörver János 495–496, 502–505, 508
 Cramer, Daniel 312
 Cramer, Johann Friedrich 405
 Crinitius, Petrus 19
 Cronk, N. 424
 Crosnensis Ruthenus, Paulus 4
 Crouy-család 515
 Cubrzynska 386, 389
 Cuspinianus, Johannes 530
 Cwittinger Dávid 141, 294
 Cyrill, Szent 189
 Czagány Zsuzsa 145–160
 Czerwenka Ignác 499
 Czigány Lóránt 423
 Czirbesz, Andreas Jonas 294
 Czuczor Gergely 60, 200, 248

 Csáky-család 445
 Csáky Imre 138
 Csáky István 211, 343, 444
 Csala Károly 217
 Csanak Dóra, F. 244
 Csánky Dezső 11
 Csaplár Benedek 201
 Csapodi Csaba 260, 267, 283–291
 Császár Edit I. Mályuszné
 Császár Elemér 540
 Császár Ferenc 56–57, 59, 62
 Csatáry Jeromos Gergely 509
 Csathó István 233
 Csatkai Endre 116
 Cse-cse (álnév) I. Szeép László
 Csécsi János I. Öreg Csécsi János
 Csekő Gábor 246
 Csekonics Iván 209
 Csengery Antal 59, 63–64
 Csepregi Zoltán 106–107, 376–382
 Cserei Mihály 371
 Cseresnyés, A. 145
 Csermák Ede 67
 Csihálek Sándor 76
 Csiky Gergely 248
 Csilléry Klára, K. 39
 Csók Ernő (álnév) I. Linder Ernő
 Csóka Gáspár 132–135
 Csóka Lajos 277–278
 Csokonai Vitéz Mihály 137, 391–407, 413,
 517–532
 Csomasz Tóth Kálmán 83
 Csonka Nándor 79
 Csontos János 457
 Csontváry Kosztká Tivada 215
 Csorba Csaba 136
 Csósz Imre 246

- Csuka Zoltán 215
 Csukovits Sándor 195
 Daguerre, Louis 210
 Dajka János I. Keserői Dajka János
 Daka Sándor 492
 Dalmases, C. de 321
 Dalos György 217
 Danica (álnév) I. Hang Dániel
 Danielik János 532, 534
 Dankanits Ádám 2, 6, 14
 Dankó Imre 136
 Dankó Katalin 135
 Dankó László 138–139
 D'Annunzio, Gabriele 212
 Dante Alighieri 197, 202, 248, 250, 289,
 356
 Darholcz Ferenc 433
 Daubenton, Guillelms 325
 Dávid, Szent (ószövetségi) 85
 Dávid Ferenc 19
 Dayka Gábor 521
 Deák Ferenc 51–53, 57–58, 63–66
 Debreceni Ember Pál 362–365, 370
 Debreczeni Attila 401, 521, 523–532
 Debreczeni Kornélia, Sz. 270
 Dedinszky Erika 216
 Deé Nagy Anikó 21
 Defoe, Daniel 161, 164–165, 173, 401
 Démoszthenész 3, 8
 Dempsey J. J. 206
 Den Brincken, Anna-Dorothee v. 359
 Dénes, Karthauzi 357–358
 Denis, Karl 515
 Denis, Michael 141
 Denkó György 246
 Denyse, Nicolaus 457
 Deremble, Fr. 178
 Déri Balázs 132–135
 Dernő (álnév) I. Linder Ernő
 Dersi Tamás 272
 Déry Tibor 208, 214–216
 Des Alleurs (francia követ) 166, 171
 Descartes, René Renatus Cartesius 178, 197
 Deschamps, Eustache 356
 Desericus I. Dezsericzky Ince József
 Despotovich, Joannes 333, 341
 Dessewffy Aurél 58–59
 Dessewffy József 116, 270
 Detrich Márta 65
 Dévai Bíró Mátyás 415–416
 Dezsényi Béla 239, 272, 461
 Dezsericzky (Dezericzky) Ince József 496,
 507, 525, 527, 531
 Dézsi Lajos 175, 268
 Dezső (érsek) 281
 Dicke, Gerd 143–144
 Didot 93
 Digot, Aug. 181
 Dimitrov, Ivan 211
 Dimler, G. Richard 320–321, 328–329, 353–
 354
 Dión 189
 Diószegi Sámuel 199
 Divéki Adorján 209
 Dobai Székely-család 314
 Dobai Székely Sámuel 294
 Dobai Székely Zsuzsanna 314
 Dobrova, E. I. 234
 Dobrovsky 473
 Dobszay László 152
 Doby Antal I. Feöldi Doby Antal
 Dolgorukij, V. L. 101
 Domonkos, Szent 499
 Donat, Dietrich 226
 Donato, Alessandro 324, 416, 503
 Döbrentei Gábor 259
 Döme Károly 413
 Dömötör Adrienne 260
 Draskóczy István 281
 Drugeth János I. Homonnay Drugeth Já-
 nos
 Dubri, Daniel 226
 Dubri, David 226
 Duby, Georges 129
 Duchemin, M. 177
 Dudek János 247
 Dugonits András 30, 32, 240–241, 413
 Duguet, J.-J. 134, 178
 Duilhe de Saint Projet 246
 Dukkon Ágnes 293, 302
 Duliškovič 387
 Dunamenti (álnév) I. Nyáry Pál
 Duplessis, Stanislas 180
 Dux Adolf 60–62, 64–65
 Eckhardt mester 224
 Eckhardt Sándor 515

- Ecsedy Judit, V. 85–86, 139–142, 361–371
 Eder, Edmundus 497
 Eder, Georg 454
 Edmund (angol herceg) 375
 Edward (angol herceg) 375
 Eggerer, A. 25, 28
 Egressy Gábor 64
 Egri Lukács 362
 Egry Sándor 511
 Ehrard, J. 424
 Eleázár 186
 Elek, Szent 129
 Elischer 201
 Elzevir, Daniel 93
 Ember Ervin 208
 Ember János (E.J.) 79
 Ember Pál I. Debreceni Ember Pál
 Emich Gusztáv 58
 Emisenius, Eusebius 187
 Emond, Paul 417
 Endrei Zalán 202
 Endter, Georg 442
 Endter, Martin 90
 Endter, Wolfgang 90, 442, 444–445
 Engel, Johann Christian 524–525, 528–529
 Engel Pál 555
 Engelhardt, Karl August 397, 400
 Enten Manó 421
 Enyedi A. I. Wolphard
 Eörsi István 217
 Eötvös József 52–53, 61, 64, 137
 Eötvös Károly 198
 Eperjesi Eszter I. Pocsainé Eperjesi Eszter
 Ephremus, Szent 188
 Epiphanius, Szent 187
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 19, 132, 458
 Erasmus, Johann Georg 269
 Erath, Augustinus 342, 345
 Erdélyi Ilona, T. 135–137, 555–557
 Erdélyi József 198, 213
 Erdélyi Károly 196
 Erdélyi Pál 86
 Erdélyi Zsuzsanna 262
 Erdődy György 508
 Erdődy Kristóf 496
 Erdőss István 496, 502, 507
 Ernő (szász választófejedelem) 442
 Ernst Lajos 452
 Ernuszt Johanna 6
 Erzsébet, Boldog (Árpádházi) 127, 129, 278–279
 Erzsébet (magyar királynő) 201
 Este, Ferrdinánd 142
 Estello, Diego de 224
 Esterházy Alexandra I. Apponyi Sándorné
 Esterházy Antal 169, 172
 Esterházy Miklós 229
 Esterházy Pál 90
 Esterházy Péter 217
 Esterházy Zsófia I. Révay Mártonné
 Estienne, Charles 93
 Esze Tamás 97, 103
 Eszterházy 439
 Eszterházy Károly 138, 385–387, 389
 Evagrius 188
 Eyb, Albrecht von 356
 Faber Ferenc (medgyesi) 7
 Fabian, Bernhard 89
 Fabinyi Tihamér 76
 Fábri 518–519
 Fabri, Johann Ernst 398, 406
 Fábry Gergely 381
 Fabritius, K. 359
 Fajardo, Saavedra 335–336, 342
 Falconieri, Alexandro 498
 Falk Miksa 41, 44–45, 48, 53–58, 62
 Falk Zs[igmond] 199
 Fallenbüchl Zoltán 443
 Faluhelyi Ferenc 79
 Faluhelyi Ferencné 76
 Fangé, Dom Aug. 180
 Farenbühler, Antonij 233
 Farkas E. 201
 Farkas Gyula 205
 Farkas Lajos 459
 Farkas Vilmos 260
 Farkas Vladimir 217
 Fatio, Guillio 324
 Fauth, Dieter 223, 225, 229
 Favier, J. 424
 Fáy János 511
 Fayer, Placidus 497–499, 507
 Fazekas Mihály 199
 Fehér Erzsébet 136

- Fehér Gyula 246
 Fehér József 137
 Fehér Katalin 108–115, 407–414, 532–539
 Fehérváry Klára 68–69, 72
 Fejér György 413, 475
 Fejérpataky László 247
 Fejes Jánosné 385
 Fejtő Ferenc 214–215, 555
 Fekete Csaba 106–107, 365, 376–377, 391, 393, 517–518
 Felix, Minutius 189
 Felkai László 48
 Fenner, Wolfgang 425–426
 Feöldy Doby Antal 239
 Ferdinánd, I. (magyar király) 12
 Ferdinánd, II. (magyar király) 229–230, 311, 314, 444
 Ferdinánd, III. (magyar király) 439–440, 442
 Ferenc, Szent (Assisi) 126, 129
 Ferenc, Szent (Borgia) 324, 326–327, 330, 333, 340–341
 Ferenc, Szent (Regisi) 324–325, 329–332, 342, 353
 Ferenc, Szent (Szalézi) 352
 Ferenc, Szent (Xaveri) 324, 326, 328–330, 332, 340–342
 Ferenc, I. (magyar király) 270, 514–516
 Ferenczi Imre 233
 Ferenczi László 417–418
 Ferenczy György 532, 538
 Ferenczy Viktor 256
 Ferjencsik Sámuel 57
 Ferrari, Giovan Francesco Giolito de 454
 Ferro de'Rotaru, Giovanni 341, 352
 Festetics György 108–115, 400, 524
 Feuerstein, Petra 89, 91
 Fêvre, Justinus 322
 Ficino, Marsiglio 131
 File András 240–241
 Fináczy Ernő 386, 389
 Fischer Annie I. Tóth Aladárné
 Fischer Béla 80
 Fischer, Johann Eberhard 525, 527, 529
 Flammrion, Camille 199
 Flavius, Josephus 186, 189–190, 458
 Fleming, Paul 91
 Fletcher, D. J. 424
 Fleury, Claude 175–177
 Fleury, M. l'Abbé 182
 Florentinus 187
 Florián Jakab 86
 Florus, Lucius Annaeus 510
 Foching 172
 Foci, Joannes 494, 497–498, 507
 Fodor Zoltán 514
 Fogarasi János 200
 Foglár Ludwig 63
 Folkus (álnév) I. Falk Miksa
 Folkusházy (álnév) I. Falk Miksa
 Follmann János 249
 Font Zsuzsa 84
 Fónyad Pál 417
 Forgách Imre 455
 Forgách Simon 168
 Forster, Georg 399
 Forster, J. R. 399
 Fortunat (Fortunatus) 188
 Foulerus, Ioannes 455
 Fox-Bourne, H. E. 161
 Földvári Sándor 385–391
 Földváry László 379–380
 Förster Jenő 306
 Fraknói (Frankl) Vilmos 1, 199, 201, 247, 272
 Franck, Caspar de Ortrand 455
 Franck, Sebastian 224, 226
 Francke, Gotthilf August 377–379
 Francke, Johann 226
 Franco, Giovanni Domenico 497, 506
 Frank, Peter R. 425
 Frankenburg Adolf 60
 Frankl, Ludwig August 44
 Frankovicz Pál 495, 497, 506
 Fráter György (álnév) I. Újlaky Dezső
 Freitag, Adam 302
 Fried István 55, 425–426
 Friedrich Endre 495–497
 Frigyes, II., Nagy (porosz király) 379
 Frischmuth, Barbara 216
 Frobenius, Ambrosius 456
 Frobenius, Aurelius 456
 Frobenius, Hieronymus 458
 Frobenius, Johannes 93
 Fröber, Friedrich 248
 Fröhlich 201
 Frölich, David 90, 292–319, 429–450, 501

- Fuhrmann, M. 25
 Fulgentius, Szent 189
 Fulnesics János 251
 Fulton, Robert 253
 Fügedi Erik 281
 Fülöp Áron 482–484
 Fülöp Géza 100–101, 266, 508, 553–555
 Füssy Tamás 272
 Füst Milán 215–216

 Gaál Gaszton 486
 Gaál László 391, 518, 520
 Gabányi Árpád 202
 Gadó István 75
 Gál György 84
 Gál Kelemen 19
 Galavics Géza 456
 Gáldi László 212
 Galénosz 19
 Galeotto, Marzio 131
 Gálffi János 14–16
 Gali, Tobias 306
 Galilei, Galileo 302
 Galle, Cornelius 330
 Galli Katalin 365
 Gallik G. 201
 Galuska Imre 136
 Gara László 215
 Garaguly Károly 257
 Garay János 65
 Garázda Péter 131
 Gáspár Endre 208
 Gatterer, Johann Christoph 525–526
 Gebaur Iz. 201
 Gebhárdi Lajos Albert 525–526, 529
 Géczy József 76
 Gedő József 412
 Gehl, Paul F. 121
 Gelenius, Sigismundus 458
 Gellért, Szent 1, 374–375
 Gellért Oszkár 74
 Gemma, Reinerus 19
 Gemmarius, Thomas 358–361
 Gentillet, Innocent 459
 Geoffrey Arnold 423
 Ger'e, V. 384
 Gere Gábor 79
 Geréb László 138, 419
 Gerencsér István 495

 Gergely, I., Szent (Nagy) 187
 Gergely, VII., Szent (pápa) 273–282
 Gergely, XIII. (pápa) 17
 Gergely (provinciális) 127
 Gergely Sámuel 432
 Gergely, Tours-i (történetíró) 185
 Gerics József 267, 273–282
 Geringer, Karl 58
 Germain, Marie-Odile 424
 Germano 498
 Gevers, Marie 418
 Géza (fejedelem) 1, 371–372, 556
 Géza, I. (magyar király) 273–282
 Ghyczy Kálmán 479
 Giesswein Sándor 246, 248
 Gilly, Carlos 227
 Gimignani, Lodovico 330
 Giner, Severino 507
 Giovio, Paolo 342
 Girolamo de Benedetti 3, 6
 Giskra 473
 Giunta, Philippo de 93
 Giuria, Josephus Maria 504
 Gizella, Szent (magyar királyné) 372
 Gjutok Jontan Gonpo 122
 Glauber Henrik 208
 Gobinet, Ch. 134
 Godwin, Joscelyn 352
 Goethe, Johann Wolfgang 201
 Golonya Jenő 205
 Gombási István 412
 Gombos Albin Ferenc 278–279
 Gondán Felicián 79
 Gondáné Saláki Márta 392, 395–396, 519
 Gorrotius, Andreas 453
 Gosler, Thomas 297
 Gömbös Gyula 75
 Gömöri György 92, 216
 Göncz Lajos 79
 Gönczi György 83, 85, 362
 Görgei Artúr 46, 64, 315
 Göring, Hermann 211
 Görög Demeter 524, 532
 Grabner, E. 24, 29
 Gráfik Imre 266
 Gragger József 205
 Granada, Luis de 224
 Grass, Moritz 45, 57
 Gray, Maria 209

- Gréb Gyula 314
 Gregorius Transilvanus 8
 Grenzmann, Ludger 284
 Grimm, C. 37
 Grisza Ágost 132
 Groll, Adolpus 507
 Grossinger, Ferenc Rudolf 514–516
 Groszmann Zsigmond 421
 Grotius, Hugo 185
 Grueber, Leopold 333
 Gruitrode, Jacobus van 357
 Grüll Tibor 226
 Grünwald Béla 199
 Gryphius 93
 Guagnini, Alessandro 19
 Guarinus de Giaco (Guérin de Guy l'Éveque)
 128
 Guerin, Hyppolite-Louis 183
 Guignes, Joseph de 525, 527–528
 Gulyás József 115
 Gulyás Pál 514
 Gulyás Zoltán 135
 Guntherus 442
 Gutenberg, Johann 290
 Guttmittel, Christof 430
 Guzmics Izidor 250
- Gyallay Domokos 209
 Gyalogi János 329
 Gyárfás Ágnes 242
 Gyárfás István 429
 Gyömörey Zsigmond 67
 Gyöngyösi (festő) 256
 Györffy György 127, 530
 Györi József 88
 Györkös József 75
 Gyula 373–374
 Gyulai Ferenc 509–510
 Gyulai Pál 61
 Gyulay Rudolf 542
 Gyürki Ödön 248
- Haader Lea 260
 Habina Lukács 385–391
 Haebler, Konrad 458
 Haechtanus, Laurentius 336, 341
 Haes, Frans de 417
 Hafenreffer, Matthias 229
 Hafiz I. Sadi
- Hahn Ida 250
 Haiman György 120–121, 141, 540
 Hain Gáspár 306, 310–311
 Hain, Ludwig 283, 357
 Hajdú Helga 559
 Hajnal István 255
 Halász Antal 79
 Halász Gábor 205
 Haliczky András 240–241, 244
 Halikowsky, Franciscus 506
 Haller László 385
 Hám Sándor 195, 197, 199, 202
 Hámori László 256
 Hanacius Ferenc 495
 Hanapus, Nicolaus 457
 Hancke, Valentin 299–302
 Handó György 131, 138
 Hang Dániel 79
 Hangodi Ágnes 97–106, 233–235, 382–
 384
 Hankiss János 210
 Hanny Gábor 68
 Hanse, Joseph 418
 Hantos Béla 79
 Harlampovics, K. V. 100
 Harms, Wolfgang 353
 Harper, Anthony J. 353
 Harsányi István 362–363, 365, 367, 370
 Harster, Johann 431
 Hartleben, [Konrad Adolf] 193
 Hartmann, Georg 292
 Hartnack, Daniel 393
 Hartvik (püspök) 281
 Hartwig, Otto 481–482
 Hassenstein de Lobkowitz Buhuslas 116
 Hatvany Lajos 295
 Haubenreich György 224
 Havel, Vaclav 21
 Háy Gyula 216
 Haynau, Julius Jakob 421, 538
 Házi Jenő 224–225
 Hechtel, Joachim 300, 438–440
 Hederich, Bernhard 19
 Hegedndorff 416
 Hegedűs István 7
 Hegyháti (álnév) I. Albert István
 Hegyi József 529
 Heinsius 352
 Heister, Siegbert 164, 166, 170–171

- Hell Miksa 527
 Hellebrant Árpád 8, 201, 264, 292, 440
 Hellinga, Lotte 384
 Hellinga, Wytze 384
 Heltai Gáspár 144, 419
 Heltai János 82
 Hemlin, Erik 258
 Henkel, Arthur 334–336, 340–342, 352
 Henrik, I. (Madarász, német császár) 372
 Henrik, II., Szent (német császár) 372, 374
 Henrik, III. (német császár) 375
 Henrik, IV. (német császár) 273–282
 Herberger, Valerius 228, 231
 Herberstein Báronő I. Windischgrätz Anna Sidonie von
 Herczeg Ferenc 210
 Herczeg Manó 421
 Herder, Johann Gottfried 473
 Herepei János 19, 451
 Hering, Michael 226
 Herlicius, David 302, 308, 435, 437
 Hermann Egyed 272
 Hermann Ottó 199
 Herner János 84, 456
 Herpay Gábor 509
 Hervay Ferenc 82
 Hesius, Guillelmus 327
 Hevenesi Gábor 328, 331–332
 Hieronymus de Benedictis 3
 Hiersemann, Anton 383
 Hiller, Erhardt 453
 Hinka Miklós 68
 Hintzius, Tobias 509
 Hippokratész 199
 Hirdovicz, Georgius 507
 Hitler, Adolf 77, 120
 Hobson, M. 424
 Hodinka Antal 385–387, 389, 390
 Hodoş, Nerva 139
 Hofmann (Hoffmann), Johann Jacob 393, 395–396, 517, 522
 Hoffinger (titkár) 516
 Hoffmann, Donatus 504
 Hoffmann Edith 452–453
 Holder-Egger 276
 Holik Flóris 357
 Holl Béla 82, 500
 Holovics Flórián 445
 Holtzinger 202
 Homérosz 3, 200–201, 387, 403, 473
 Homonnai Drugeth János 434, 449
 Homonnai Drugeth Mária I. Széchy György-né
 Honterus János 132, 558
 Hopp Lajos 132–135, 175–191, 415, 424
 Horánszky József 512
 Horányi Elek 141, 240–241, 244, 495, 515
 Horatius, Quintus Flaccus 197, 336, 399, 403, 406
 Horl, M. 448
 Horler, Stanislaus 300
 Hornius (Horn), Georg 392–393, 517
 Horozco y Covarrubias, Juan de 334, 336, 352
 Horster, Johann 306
 Hortis, Christian Augustini 432, 444
 Horthy Miklós 211–212
 Horvát István 455, 475
 Horváth Ádám 413
 Horváth Ambrus 514–516
 Horváth [Aranka, Todoroszkné] 142
 Horváth Cyrill 127, 248
 Horváth Géza 541–542
 Horváth István I. Palocsai Horváth István
 Horváth Iván 84, 239
 Horváth János, ifj. 281
 Horváth József, V. 246
 Horváth Ker. János 239, 241
 Horváth Márton 532
 Horváth Mihály 247, 537–538
 Horváth Stansith Boldizsár 314
 Horváth (nyomda) 68
 Hosszutóthy László 431
 Hrabovskij, Sigismundus 456
 Hrabowskij, Joan. 456
 Hradszky József 300
 Hoványi 199
 Hőgye Mihály 137
 Hőrcsik Richárd 135
 Hubay Iлона 115
 Huber, Antonius 504–505
 Hubert Gabriella, H. 82–89
 Hugó (Hugues de Vaucemain) 128
 Hulini Jónás 495–496, 508
 Hulsius 372
 Hunfalvy János 199

- Hunfalvy Pál 64, 205
 Hunyadiak 11
 Huszár Gál 84, 366, 417
 Huszár Károly 70, 79
 Huszti József 6, 8
 Huttkay Lipót 246
 Hübner, Johann 395, 399, 401–402, 405, 407, 517–519, 522

 Ignác, Szent (Loyolai) 189, 320–355
 Ihász Gábor 246, 249, 251
 Ijjas (álnév) I. Halász Antal
 Illésházi Gáspár 316, 431, 438, 447
 Illyés Ferenc 458
 Illyés Gyula 74–75, 137, 208, 212–213, 215–216, 257
 Ilona, Szent (Magyarországi) 126
 Imre, Szent (herceg) 277–279, 373, 375
 Ince, I., Szent (pápa) 189
 Ince, III. (pápa) 356–358
 Ince, XII. (pápa) 499
 Indali György 422
 Ines, Albert 328
 Ipolyi Arnold 247, 250
 Irénéus, Szent 187
 Iselin, Jacob Christoph 404–405, 519
 Isocrates 458
 Isselburgius, Henricus 509–510
 István, I., Szent (magyar király) 1, 275, 371–372, 374
 Istvánffi Pál 7
 Iunta, Iacobius 455
 Ivánczy Zoltán, K. L. (álnév) I. Kocsis László
 Ivánka Imre 47, 57
 Ivanov, Larion 99
 Iványi Béla 359, 453–454, 498, 500–501

 Jaeger, Maximilian 210
 Jaich, M. 30, 32
 Jajczay János 211
 Jakab, II. (angol király) 165
 Jakó Klára 6
 Jakó Zsigmond 10, 20
 Jákóffy György 312
 Jakusich György 385
 Jani, Christian David 406
 Janich András 32
 Jankovich József 502
 Jankovich Miklós 115, 294, 381, 469
 János, Szent (apostol) 181, 187, 189
 János, Szent (Aranyszájú) 187
 János, Szent (Berchmann) 330
 János, Szent (Damascusi) 188
 János (Janus) (Vata fia) 248, 376
 János (főherceg) 113
 János Frigyes (szász választófejedelem) 458
 János, Szapolyai (magyar király) 12
 Jánossi Lajos 255
 Jánossy Gusztáv 272
 Jánossy János 247
 Jánosy Alois 113
 Jansen, Cornelis 185
 Janssen, Roman 223–224
 Janssonius, Johannes 93
 Jantsó Ferenc 373
 Janus Pannonius 2–22, 130, 541
 Jászberényi András 7
 Jellačić, Josip 533
 Jennis, Lucas 227
 Jeromos, Szent 19, 187
 Johannes (lector Colocensis) 138
 Johannes de Piano de Carpini 525
 Johannes Vercellensis 127
 Jókai Mór 62, 65, 198, 202
 Jónás Károly 478–493
 Josephus a S. Georgio 507
 Jouvancy, Joseph 326
 Jovius, Paulus 459
 József, Szent (Kalazanci) 495, 504, 506
 József, I. (magyar király) 167, 172
 József, II. (magyar király) 47, 242, 261, 270, 495, 514–515, 555
 József (főherceg) 505
 József Attila 212, 215–216
 Jöcher, Christian Gottlieb 296, 315, 512
 Judás, Szent (apostol) 188
 Judás, Szent (Thadeus) 188
 Judici, Georg 306
 Jugareanu, Veturia 360
 Juhász Ferenc 216
 Juhász Géza 524
 Juhász István 20
 Juhász Kálmán 439
 Juhász Vilmos 527
 Julow Viktor 520
 Juncker, Christian 406
 Jungmann 463, 473

- Juntke, Fritz 510
 Justh Gyula 483
 Justinus, Szent 187
 Juvenalis, Decimus Junius 336
- Kabdebó Lóránt 206
 Kácsor, Christianus 494
 Kadet (álnév) I. Újlaky Dezső
 Kállay Ernő 208
 Kálmán, Könyves (magyar király) 281
 Kálmán Farkas 88
 Kálmán Kata 210
 Kaltnecker Pál 79
 Kálvin János 83
 Kamody Miklós 136
 Kampuš, I. 25
 Kandra Kabos 246–247
 Kanizsai Orsolya 415
 Kant, Immanuel 525–527
 Kanz (cenzor) 516
 Karacs Ferenc 403
 Karácsonyi János 246, 272, 456–457, 508
 Karaman, I. 25
 Kardos Tibor 419
 Kárffy Titusz 65
 Karinthy Frigyes 207
 Kármán Tódor 253–254
 Karner Károly 226
 Károli Gáspár I. Károlyi Gáspár
 Károly, Szent (Borromei) 346
 Károly, III. (magyar király) 173
 Károly, IV. (cseh király) 473
 Károly, V., (német-római császár) 3, 458
 Károly, XII. (svéd király) 104
 Károlyi Árpád 55
 Károlyi Gáspár 361–363, 367
 Károlyi Mihály 253
 Károlyi Sándor 162, 172
 Károlyi Zsuzsanna I. Betlen Gábor felesége
 Kárpáti Aurél 210
 Karsch Lollion 246
 Kassák Lajos 208, 212, 215
 Katalin, Brandenburgi (fejedelemasszony)
 306–308, 446
 Katalin, Szent (Sineai) 126, 128
 Katona István 357, 525, 529
 Katus László 50
 Kaufmann Aurél 306
- Kayser, Matthias 306, 315
 Kazaly Imre 246
 Kazinczy Ferenc 115–117, 137, 239, 242,
 400, 403, 413–414, 469, 522, 524, 555
 Kazinczy Gábor 116–117
 Kazinczy Istvánné 116
 Kecskeméthy Aurél 45, 48, 53–58
 Kecskés András 453–454
 Kecskés János 453–454
 Keczer Ambrus I. Lipóczi Keczer Ambrus
 Keczer András I. Lipóczi Keczer András
 Keglevich János 495, 503
 Kehr Wilhelm 113
 Kelemen, Szent (Alexandriai) 181, 187
 Kelemen, VIII. (pápa) 494
 Kelemen, XIII. (pápa) 504
 Kelemen, XIV. (pápa) 385
 Kelemen Mihály 67
 Kelényi B. Ottó 241, 244
 Keller 210
 Keller, Ch. I. Cellarius
 Kemény György 272
 Kemény József 141
 Kemény Lajos 307–308
 Kemény Zoltán 256
 Kemény Zsigmond 48, 53–54, 59, 63
 Kempelen Béla 509–510, 512–514
 Kempen (rendőrminiszter) 54
 Kempis Tamás 134
 Kenéz Győző 102
 Kenyeres Ágnes 117, 383
 Kepes György 120
 Kepler, Johannes 302
 Kerekes Imre 67–81
 Kerékgyártó Gizella 137
 Kerényi Ferenc 271
 Kerényi Károly 256
 Kerman János 380
 Kerman József 379–380
 Kerner, Anton Joseph 63
 Keresztes-Fischer Ferenc 76
 Keresztury Dezső 253
 Kertbeny Károly 64–65
 Keserics Ferenc 69
 Keserű Bálint 223, 451, 456
 Keserői Dajka János 83
 Késmárky István 80–81
 Kesztyüs Tibor 526–527, 530
 Ketteler Vilmos 246

- Keussen, Hermann 359
 Keveházi Katalin 226, 456
 Kilián István 372, 496, 502
 Kilian, Wolfgang 330
 Killeswart, Symon 359
 Kindlovits Kálmán 461–477
 Kinizsi Pál 261
 Kinszki Imre 210
 Király György 176
 Király Imre I. Pécseli Király Imre
 Kirchanek Ödön 79
 Kircher, Athanasius 352
 Kircherus, Christophorus 403, 513
 Kis András 113
 Kis János 462, 469
 Kisfaludy Á. Béla 246, 272
 Kisfaludy Károly 198
 Kisfaludy Sándor 198, 469
 Kiskanizsai István (álnév) I. Újlaky Dezső
 Kiskunsági (álnév) I. Sági Ernő
 Kisovics József 193, 195
 Kiss Áron 361–364, 367, 370
 Kiss István 496, 503–504
 Kiss Jenő 526
 Kiss Mihály 512
 Klanczay Gábor 125–130
 Klanczay Tibor 125–130, 456
 Klebelsberg Kuno 486
 Klein 141
 Klement János Mihály 173
 Klimeš, Vladimír 461
 Klimó György 138
 Klöss (Klössz) Jakob (nyomdász) 87, 370, 435, 437, 440
 Klüver, Philippus I. Cluverius
 Knapp Éva 23–40, 320–355
 Knappich, Wilhelm 303
 Knauz Nándor 17
 Kner-család 540
 Kner Albert 120–121
 Kner Erzsébet 121
 Knigge, Adolph Freiherr von 425–426
 Knuber, Johann 226
 Kochol, Viktor 461
 Kocsis Béla 79, 81
 Kocsis László 79
 Koczányi Ferenc 535
 Kodály Zoltán 215
 Koháry Ferenc 400
 Kohn Ármán 175
 Kókay György I, 118–120, 205, 270–271, 272, 408, 415, 425, 461, 514–516, 540–541
 Kolbenheyer, Moritz 64
 Kollányi Ferenc 453
 Kollár Ádám 21, 514
 Kollár, Ján 473, 476
 Kollonitz László 138
 Kolozs Barnabásné 192–204
 Kolozsvári Jeremiás 17–18, 20
 Kolozsvári Mihály 17
 Koltai András 494–508
 Koltai Virgil 248
 Komáromy Sándor 137
 Komelova, G. N. 253, 383
 Komjáti Benedek 132
 Komlóssy Gyöngyi 260
 Komlovszki Tibor 540–541
 Komócsy István 72–73
 Komoróczy Géza 421
 Komorová, Klára 454–455, 457–458
 Koncz László 247
 Konrád, II. (német-római császár) 373–374
 Konstantin, Nagy, Szent (császár) 273, 275
 Konstantin, VII. (Bíborbanszületett) 525, 530
 Kontra Vazul 246
 Kontuly Béla 211
 Kónyi Manó 53
 Kopernikus, Mikolaj 302
 Koppi Károly 239, 241–244, 514–516
 Kormos István 216
 Kósa János 240–241, 244
 Kosáry Domokos 55, 234, 268, 495, 526–530, 532
 Kosinszky Imre 256
 Kossuth Lajos 51–52, 58–60, 270, 533
 Kosztka Pál 334
 Kosztolányi Dezső 93, 210, 212, 418
 Kosztolányi Lőrinc 509
 Kotvan, Imrich 458
 Kovachich Márton György 235–244, 515
 Kovács Attila, Selmeczi I. Selmeczi Kovács Attila
 Kovács Béla 453, 500
 Kovács Endre 50, 97
 Kovács Ilona 132–135
 Kovács József László 225–226

- Kovács Pál I. Lisznyai Kovács Pál
 Kovács Sándor Iván 137, 309, 432–433, 499–502, 505
 Kovács Zsuzsa 260
 Kovásznai Tóth Sándor 21
 Kováts Albert 135
 Kováts Dániel 135–137, 245
 Kováts Mihály 413
 Kowalewski, J. E. 123
 Kozár Mária, M. 266
 Kozma Ferenc 412
 Kozma Gergely 407–414
 Kozma Miklós 76
 Kozma Vazul 58
 Ködöböcz József 136
 Köhegyi Mihály 271–272, 420–422
 Köhler, Johann David 403, 519
 Kölcsey Ferenc 63, 198, 522–523
 Kölving, Ulla 424
 König Károly 68
 König-Nordhoff, Ursula 323
 Königsacker József 495
 Köpeczi Béla 133, 161–174, 179, 268, 270, 389, 495
 Köpeczi Bocz József 513–514
 Körmendy Károly 67
 Körösi Csoma Sándor 121–123
 Köszei László 206
 Köszei Rájniss Ferenc 116
 Kövesi Lajos 202
 Kracker, Johann Lucas 299, 301
 Kraffszky József 248
 Kramer, Johann Daniel 393
 Kramerius 473
 Kraus, W. 62
 Krausz Mihály 479, 506
 Krausz Tamás 383
 Kreager, Elizabeth 424
 Kreimel, Ignatius 507
 Kretschmar, Elias 302
 Kretzenbacher, L. 35–36
 Kriebel, Johann 294
 Kriss-Rettenbeck, L. 25, 29
 Kristó Gyula 278, 530
 Kriza Ildikó 262
 Krleža, Miroslav 215
 Krmann Dániel 380
 Krüger, Peter 302
 Kubránszky, Ladislaus 507
 Kudlák Lajos 208
 Kulcsár Péter 309, 419–420, 500, 502
 Kultsár István 462, 524–526, 529
 Kummer, L. 29
 Kunczynska-Iracka, A. 24
 Kunffy Lajos 208
 Kunkin Zsuzsanna 93–96
 Kunt, Ernő 23
 Kuntár Lajos 266, 415–417
 Kupa (Koppány) 373
 Kussinszky Endre 73
 Kuzmány, Karl 364, 370
 Kvideland, R. 24
 Küffere Béla 480–483
 Kürthy Menyhért 176, 181
 La Brouë, Claudius 325
 Labynchev 386, 390
 Lackner Kristóf 224–225
 Lacko Michael 385, 390
 Lacretable, Jacques 210
 Lactantius Firmianus, Lucius Caecilius 189, 196
 Ladányi Erzsébet 267, 273–282
 Ladányi Zsigmond 500–501
 Laimarius, Guillelmus 458
 Lajos, II. (magyar király) 12
 Lajos, XIV. (francia király) 233
 Lakatos Éva 205–222, 271
 Lake, Brian 161
 Lakits György Zsigmond 239
 Lamberg, Sigismund 171
 Lammel Annamária 262
 Lamnius, Leonhardus 228
 Lampe, Friedrich Adolf 363, 370
 Lampel Róbert 193
 Lampert, Hersfeldi 275–277
 Lang, Helmut W. 425
 Lang, Johann 306–307
 Lars, Erik 258
 Laskai Osvát 287
 László, I., Szent (magyar király) 250, 273–282
 Lauffer-testvérek könyvkereskedése 193
 Laurentiana, Bursa 359
 Lauter, Ch. 25
 Lázár Miklós 250
 Lazius, Wolfgang 558
 Lebedeva, I. N. 234

- Lechner, Gregor M. 558–559
 Lechner Kornél 68
 Le Clerc, Sébastien 99
 Lecomte, Marcel 418
 Lederman László 256
 Ledesma y Buitrago, Alonso 326, 332
 Leewis, Dionysius de Rickel 512
 Léh, Stephanus 495
 Lehár Ferenc 257
 Lehár Ferencné 257
 Leibniz, G. W. 384
 Leicht Emil 79
 Le Jay, Gabriel François 325, 329, 331
 Le Moyne 345
 Lenau, Nikolaus 44
 Lengyel Imre 405, 519
 Lengyel József 216
 Lenhart, John M. 283
 Lenkei Lajos 70
 Lenner Jenő 269
 Leo, I., Szent (Nagy) (pápa) 189
 Leó, XIII. (pápa) 272
 Leo, VI. (Bölcs) (bizánci császár) 525, 530
 Leonarczyk 386, 389
 Lépes György 138
 Lerberghe, Charles Van 418
 Lerch, Giovanni Martino 27, 330
 Lessing, V. F. 233–235, 383
 Leuch, Paul Vindisch 310
 Lévay Botond 540
 Lévay Imre 193
 Levente 376
 Levinson, L. 233–235, 383
 Levis (álnév) I. Leicht Emil
 Lewes Gy. 201
 Lewis, R. E. 356
 Leydecker, Melchior 393
 Libertinus, Carcius 329, 332–333
 Liebald, Julius 113
 Linder Ernő 71–72, 79, 81
 Lindner, Ernst 64
 Lipóczi Keczer Ambrus 429
 Lipóczi Keczer András 429–430
 Lipót, Szent 25, 27
 Lipót, II. (magyar király) 270, 514–515, 556
 Lippay György 439, 441, 444, 449
 Lipsiai Gheda Péter 446
 Lipsius, Justus 19
 Lipták, Johann 294, 297, 301, 315, 430, 448
 Lissoni, Aldo 209
 Lisznyai Kálmán 65
 Lisznyai Kovács Pál 393
 Locke, John 411
 Longhi, Giofesso 92
 Lonicer, Philippus 19
 Lonkay Antal 272
 Lonovics József 270
 Lorintz 141
 Lossius, Lucas 19
 Lósy Imre 439
 Lotman, J. 36
 Lőkös Péter 143–144, 356–358
 Lőw Lipót 49, 420
 Lubomirski, Stanislaw 307
 Lubrich Ágost 197
 Lucanus, Marcus Annaeus 197, 336
 Lucas de Bistricia 359
 Lucianus, Marcus Annaeus 189
 Lucretius, Titus Lucretius Carus 336
 Luga László 244, 246, 249
 Luidprand 525, 530
 Lukács György 491
 Lukács László 334, 497
 Lukinich Imre 20
 Luppov, S. P. 234, 382, 384
 Luther Márton 107, 143, 263, 290, 510
 Lutova, K. V. 384
 Lutter, Ferdinand 48
 Luyts, Johann 394, 396, 402–404, 517
 Lübke 202
 Mabillon, Dom Jean 178
 Maccarone, M. 357–358
 Maczky Valér 248
 Madas Edit 260
 Maeterlinck, Maurice 418
 Maggiolo, L.-E. 181
 Magyar Benigna 261
 Magyary Kossa István 510
 Magyary László 240, 242
 Magyi Sebestyén 4–5, 16
 Majer István 534–535
 Majthényi Flóra 61
 Maksay Ferenc 97–98, 281
 Malba, Constant 418
 Maleter János 234–235
 Maléter Judit 217
 Mályusz Elemér 281

- Mályuszné Császár Edit 527
 Mándi István 528
 Mándoky Sándor 79
 Mankusz (álnév) I. Csonka Nándor
 Mannasser, Johann Caspar 25, 28
 Mantskovit Bálint 366–367, 370
 Manuzio, Aldo 4, 7, 93
 Marcellus (gyóntatóya) 127
 Marcellus, Janus Jacobus Antonius 3, 8
 Marczali Henrik 501
 Márffy Ödön 255
 Margit, Szent (Árpád-házi) 125–130, 260, 278–280
 Margitay Lajos 76
 Mária, Szűz 187, 335, 346, 372–373, 505
 Mária Terézia (magyar királynő) 386, 389, 504
 Máriássy-család 310
 Máriássy Ferenc 310–311, 448
 Mariette, Pierre-Jean 183
 Marinetti, Filippo Tommaso 212
 Marius 302
 Márk, Szent (apostol) 181, 189
 Márki József 535, 539
 Márki Sándor 91, 105, 133
 Márkus Rozália I. Bódyné Márkus Rozália
 Maróthi György 404–405, 519
 Marschall Ferenc 210
 Marscot, Marcus Antonius 8
 Marsin, Ferdinand 164
 Martin, Gabriel 183–184
 Martin, Pierre 182
 Marton József 12
 Márza, Eva 139–142
 Márza, Iacob 139–142
 Mansen, Jacob 327, 336
 Mason, H. T. 424
 Máté, Szent (apostol) 187–188
 Matt, Leonard von 325
 Matthäus, Klaus 443
 Mattis-Teutsch János 208
 Mátyás, Szent (apostol) 188
 Mátyás, Hunyadi, I., (magyar király) 4–5, 10–12, 130–132, 242, 419
 Mátyás, II. (magyar király) 429
 Mátyási József 413
 Maurer, Joseph 386, 390
 Maurisperm, Antonius 324, 328, 332, 334–336, 342, 344
 Mayr, Johannes Baptista 328, 336
 McLuhan 554
 Mécs László 74
 Medgyesi Pál 435, 437
 Megyericsei János 5, 131
 Megyesi Gusztáv 217
 Meggyes László 208
 Meissner Ferenc 404, 518
 Melancthon, Philipp 263, 319
 Melander, Otho 510
 Melchior Gottlieb Minor 378
 Meleter, Johann 306
 Mélius Juhász Péter 415
 Mellené, Jacob von 269
 Melzer, Jakob 293, 297, 314, 444
 Menant, S. 424
 Mendlik Oszkár 253
 Menestrier, Claude-François 323, 326–327, 329, 335, 340–342, 345, 352
 Mensikov, A. D. 98, 105, 234
 Mervaud, C. 424
 Meschendörfer, Adolf 209
 Meschendörfer, Hans 557–558
 Mészáros György I. Alsóki Mészáros György
 Mészáros István 214, 555–557
 Mészáros József 69, 81
 Meszlényi Antal 272
 Mészöly Gedeon 259
 Metternich-Winneburg, Clemens Wenzel Lothar 471
 Mettinger Ferenc 248
 Meusel, Johann Georg 404, 519
 Meyer 201, 210
 Meyer, Bernhard 49
 Mezey László 4–5, 16, 127–128, 150
 Michalek Manó 246, 248
 Michaud, M. de 178, 180
 Michelangelo, Buonarroti 499, 505
 Micheli, Gio. Domenico 454
 Miczkiewicz, Adam 60
 Middleton, Robert Hunter 120–121
 Migne, J. P. 357
 Mihály, Szent 14
 Mihályfi Ákos 272, 386, 390
 Mikecz Ödön 76
 Mikes Kelemen 135, 175–191, 415
 Miklós Ödön 361
 Mikó Izidor 93

- Miksa, II. (német-római császár) 5
 Mikszáth Kálmán 480
 Miller Jakab Ferdinánd 141, 511
 Milton, John 197
 Mindszenty Gedeon 246–247, 249–250
 Minelli, Johann 406
 Miskolczy István 504
 Misson, Maximilien 503
 Mittai László 208
 Mockel, Albert 418
 Moholy-Nagy László 120, 208, 215
 Mokos Gyula 361–362, 365
 Moll Jeromos 244
 Moller, Albin 292
 Molnár J. 29
 Molnár János 397–398, 404, 520–521, 530–531
 Molnár C. Pál 211
 Moltke, Max[imilian] 61
 Monok István 19, 226, 309, 451, 456, 500–501
 Monoki István 421
 Monsberger R. Ulrik 293
 Montagu, Jennifer 327
 Montaldo, Horatio 323
 Montanea, Georgia 341
 Monte kardinális 345
 Montesquieu, Charles-Louis de Secondat 521–522
 Monti, Ersilia Cortese de 345
 Mór (pécsi püspök) 556
 Morgondai János 10, 13
 Morgondai Mihály 10
 Móricz Zsigmond 207, 210
 Morvay Győző 193–194
 Mosen, Hans 226
 Mosonyi Dénes 67–68, 72, 76
 Mossóci Instítóris Mihály 376, 381
 Mossóczi Zakariás 453–456
 Moureau, F. 424
 Mózes Huba 457
 Möhler, G. 29
 Mösch Lukács 494–508
 Mőser-Mersky, Gerlinde 275
 Mudron, Joannes 499
 Muling, Johann Adelphus 144
 Munkay János 246
 Murat 472
 Muratori, Lodovico Antonio 386, 525, 531
 Murr, Christoph Gottlieb von 404
 Musculus, Wolfgang 19
 Muslea, Ian 140
 Müller-Baur, Harald 223–224
 Müller János Nepomuk 113
 Müller Károly 68
 Müller-Mertens, Eckhard 274
 Mylius, Joannes 294
 Nadal, Jeronimo 321
 Nádasdi Bálint 452, 456–457
 Nádasdy Ferenc 431, 434–435, 438, 501
 Nádasdy Lipót Fl. 107
 Nádasdy Pál 228–229, 231, 509
 Nádasdy Tamás 415–417
 Nádas József 208
 Nadeau, Maurice 215
 Nagl, Johann Willibald 45
 Nagy Anikó I. Deé Nagy Anikó
 Nagy Erzsébet I. Szőkefalvy Nagy Erzsébet
 Nagy Gábor 400
 Nagy Géza 135
 Nagy Ilona 262
 Nagy Imre 214, 491
 Nagy István 423, 475
 Nagy Iván 10, 310–311, 314, 429, 431–435, 443, 445, 451–453, 458–459, 511–513
 Nagy József 113, 389
 Nagy Lajos 246
 Nagy László 216
 Nagy Miklós 485–490
 Nagy Sámuel 413
 Nagy Zoltán 121–123
 Nagyszombati Márton 131
 Napóleon, Bonaparte I., (francia császár) 468, 471–472
 Náprági Demeter 452
 Nassingerius, Leonhardus 455
 Nausea, Friedrich 455
 Nedeczky Sándor 105
 Nemcsényi Adolf 494, 507
 Nemes György 272
 Nemes Nagy Ágnes 216
 Németh Antal 210
 Németh G. Béla 532

- Németh János 141
 Németh S. Katalin 89–93
 Németh László 137, 216, 403, 413, 540
 Németh Noémi 19, 223–233, 451
 Nendtvich Andor 75
 Nesztor 525, 531
 Neuber, Wolfgang 353
 Neumann János 253
 Neumayr, Franz 373
 Névtelen, Karthauzi 358
 Nicephorus 188
 Nicht, Guido 504
 Nicole, P. 134
 Nider, Johannes 356
 Niederhauser Emil 233
 Nietzsche Frigyes 197
 Nilus, Szent 188
 Nitzky Kristóf 237
 Nordmann, Johannes 65
 Nováll János 246
 Nunkovich, J. 29
 Nyholm, E. 36
- Nyárad Gállfalvi Nagy Susánna 407
 Nyáry Pál 79
 Nyers Lajos 203
 Nyilassy Károly 195
 Nyireő István 511
 Nyirő-család 512
 Nyirő Sámuel 512
 Nyíry Erzsébet 242
 Nyujtódy András 261–262
 Nyujtódy Judit 261
- Ocskay László 170
 Ojtozi Eszter 115–117, 386, 389–390, 508–514
 Okolicsányi Kristóf 168
 Okolicsányi Pál 167
 Oláh Miklós 419, 457–458
 Oldenbourg, Friedrich 90, 442
 Olmützer, Johann 306
 Olsavszky Mihály Mánuel 385–388
 Oltványi Ambrus 53
 Opatowski, Venceslaus 506
 Oporinus, Joh. 456
 Oppianus 346
 Orbán, II. (pápa) 275
 Orbán Balázs 199
- Orczy Lőrinc 385
 Origenes 189
 Origanus, David 293, 296, 443
 Ormándy Jenő 253
 Orosius, Paulus 189
 Orosz Beáta 391–407, 517–523, 527
 Orosz Zsigmond 502–505, 508
 Orozco, Sebastián de Covarrubias 326, 340, 352
 Ortelius, Abraham 511
 Osiander, Lukás 223
 Ostrosith-család 311
 Ostrosith István 311, 448
 Ottó, I. (Nagy) (német császár) 372
 Ottó, Freisingi 525, 530
 Ovidius, Publius Naso 336, 340, 342
 Oxenstierna, Axel von 93
- Ömich, Theodor 224–226, 228–229, 233
 Öreg Csécsi János 136
 Örkény István 215
 Ötvös János 519
 Ötvös Péter 226
- Padron, Ruiz (spanyol herceg) 471
 Pál, Szent (apostol) 181, 188
 Pál, Szent (Remete) 25, 36
 Pál József 555
 Palaczky František 467
 Pálffy-család 498
 Pálffy István 91
 Pálffy Miklós 91
 Pálffy Pál 442–443, 449
 Pálffy Zsófia 441
 Pálffy János 172
 Palkovič, Juraj (Jiří) 461–477
 Pallavicino, Sforza 326
 Pally Ede 246
 Palma Károly Ferenc 525, 528–529
 Palmer Kálmán 485
 Palocsai Horváth István 432
 Palugyai Ferenc 315–316
 Palugyai Pongrác 440, 449
 Pancratis 443
 Panka Károly 487–490
 Pap László 97
 Pápai-Páriz Ferenc 201
 Pápay József 527
 Papini 212

- Papp Endre 175–176
 Papp Géza 85
 Papp György 385, 390
 Papp Zsolt, M. 137
 Papp Zsuzsanna 260
 Paracelsus, Theophrastus 224, 227
 Pármai Izabella 505
 Párvy Sándor 246
 Paschall Adolf 495
 Pasor, Georgius 513
 Pásztor Lajos 29, 503
 Pásztory 113
 Pásztory Ditta I. Bartók Béláné
 Patachich Ádám 138
 Pataki Judit 422
 Pataky D. 29
 Pátzay Pál 211
 Pauler Gyula 199
 Pauler Tivadar 238–240
 Paulinus, Szent 188
 Paulus, Venetus 360
 Paupié, Kurt 41–42
 Pauschner, Sebastian 359–360
 Pável Ágoston 266
 Pavercsik Ilona 292–319, 364–365, 429–450
 Payr Sándor 83, 224, 229–230, 380–381
 Pázmány Dénes (apa és fia) 63–64
 Pázmány Péter 198, 247, 434, 439, 505
 Péchy Zsigmond I. Újfalussy Péchy Zsigmond
 Péczeli 520
 Pécseli Király Imre 82
 Pécsváradi Gábor 500
 Pekar, Athanasius B[asilus] 385, 390
 Pekarskij, P. P. 233–234, 382–384
 Pelesz, Julian 386, 390
 Penke Olga 520
 Perczel Mór 533
 Perényi Gábor 4
 Perényi József 97, 104
 Perghold Lukács 511
 Perivall János Fridrik 113
 Persián Ádám 69, 81
 Pesti Gábor 132
 Pesty Frigyes 199
 Péter, Szent (apostol) 181, 186, 188, 273–276
 Péter, Szent (Canisius) 330
 Péter, I. (aragon király) 275
 Péter, I. (magyar király) 375
 Péter, I., Nagy (orosz cár) 97–106, 168, 233–235, 382–384
 Péter László 118, 294, 532
 Peterborough 172–173
 Péterfi Tibor 255
 Pethe Ferenc 110, 113, 469
 Petheő János 376
 Pethő Jakab 241
 Petki Antal 11
 Petki László 11
 Petki Miklós 11
 Petneki-család 14
 Petőfi Sándor 60–61, 64–65, 198, 207–208, 425
 Petrenková, Emília 454–455, 457–458
 Petrik Géza 370, 378
 Petru, Rares (vajda) 14
 Phillip, Arthur 397
 Philo, Judeus 197
 Philon 189
 Philoztratosz 189
 Phótiosz 188
 Picanyol, Leodegarius 496
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 525, 530
 Pichler Antal 116
 Picinelli, Filippo 341–342, 345
 Pierre Thomas (ferences) 127
 Pieske, Ch. 23, 36
 Pietrasanta, Silvestro 324–326, 340, 345–346
 Pigorini, Luigi 269
 Pilátus, Pontius 187
 Pileatoris, Martinus 9
 Pilinszky János 216
 Pillursky, Seiffried 44
 Pindarosz 473
 Pintér Sándor 248
 Piotrovskogo, B. B. 234
 Pirandello, Luigi 212
 Pirhalla Márton 315, 432, 434
 Piscator, Johannes (Neapolitanus) 19
 Pistorius, Johannes 525, 531
 Pistorius, Marcus 446–447
 Pišut, Milan 461
 Pius, II. (pápa) I. Piccolomini, Aeneas Sylvius
 Platón 189, 196, 393–394, 403

- Planocarpus I. Johannes de Piano de Carpini
 Plechl Béla 484–486
 Plihál Katalin 557
 Plinius, Caecilius Secundus Caius 185, 346, 407
 Plótinusz 189
 Plöchl, Willibald M[aria] 386, 390
 Plutarkhosz 3, 5, 8, 189, 196
 Pocsainé Eperjesi Eszter 135
 Podmaniczky József 239, 241
 Pogány Nelli 253
 Pogorelov, V. 99–101
 Póka-Teleki Kondé József Benedek 116
 Polányi Károly 254
 Polikarpov, F. 102–103
 Polo, Marco 199
 Polovcov, A. A. 382
 Pólya Katalin 260
 Pomeau, R. 424
 Pompéry János 44, 57
 Pontanus, Johannes Jovianus 19
 Pontanus [Spanmüller], Jacobus 321, 323
 Popa, Klaus 358–361
 Popp, Vasilie 139–142
 Porta, Johannes Baptista de 228
 Possevino, Antonio 323
 Potocki József (kioviai palatinus) 104
 Pótsi Katalin 405
 Powell, M. 36
 Pozbai Dezsóné 137
 Praetorius, Bartholomeus 297
 Praetorius, David 296–297, 318, 432
 Praetorius, Euphrosina 297
 Pray György 127, 515, 525–528, 530
 Praz, Mario 320
 Prévost, Antoine François 531
 Procopus 188
 Prohászka Ottokár 246
 Propertius, Sextus Aurelius 336
 Prudentius, Aurelius Prudentius Clemens 189
 Pruzsinszky József 113
 Puchmájér 473
 Puecher 233
 Puffendorf, Samuel 405, 519
 Puky István 400
 Pulszky Ferenc 175, 269
 Pusch Ödön 203
 Puszta István 260, 356
 Puszta-Popovits József 205
 Putterberger, Johann 307
 Putz Lőrinc 114
 Püsky János 439–440
 Pyrlaeus, Christian 311
 Quaghebeur, Marc 417–418
 Quentell, Petrus 455
 Querck, Ignatius 325, 328, 333, 336, 340–342
 Rába György 216
 Rabutin de Bussy, Jean Louis 167–168
 Rácz Sámuel 239, 241
 Radákovits József I. Vas Gereben
 Ráday Gedeon 98
 Ráday Pál 97–99, 103–105, 413
 Radecius (Radeczky) Valentinus 18, 20
 Radoschius 435
 Raff György 400–401, 521
 Rahner, Hugo 325
 Raith Tivadar 208
 Rajati, Franciscus 326
 Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 62, 97–98, 103–105, 132–135, 161–176, 181, 269, 415
 Rákóczi Ferencné 168
 Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 363, 431, 438–439, 449
 Rákóczi György, II. (erdélyi fejedelem) 93, 435, 446, 514
 Rákóczi Pál 431, 434
 Rákosi Jenő 208
 Ranolder János 201
 Ransano, Pietro 126, 131, 419
 Rapaics Raimund 246–247
 Ráskai Lea 127, 263
 Rassem, Mohammed von 500
 Rát Mátyás 271, 408
 Rátay Egyed 494–508
 Ráth György 268
 Ráth Mór 193
 Ravasz János 48
 Ravisius, Joh[annes] Textor 512
 Récssei Viktor 197
 Regino 525
 Reguly Antal 60
 Reicherstorffer, Georg 13

- Reiffenberg, Fridericus 326–327
 Reiner, Imre 120
 Reinhard, Laurent 392
 Reinle, A. 25
 Reiske, Johann 393
 Reisner Ferenc 271–272
 Reiter Róbert 208
 Remellay Gusztáv 57–58
 Reményik Sándor 209
 Répánszky József 250
 Répássy János 247–248
 Repčák, Jozef 441
 Repiczky János 62
 Reusner 309
 Reuter, Georg Ulrich 306, 315
 Révai László 458–459
 Révai Miklós 241, 248, 271–272, 413, 526
 Révay-család 458
 Révay Adalbert 497, 500
 Révay Ferenc 459
 Révay Kristóf 459
 Révay László 458
 Révay Márton 458
 Révay Mártonné 458
 Révay Péter 459
 Révész Imre 361, 363–367, 370
 Révész Kálmán 361–363, 367
 Reymann, G. 379
 Rheda Péter I. Lipsiai Rheda Péter
 Rhédey Ferenc 528
 Rhédey Lajos 528
 Ribadeneyra, Pedro 324
 Ribay, Ján 462
 Ridarcsik Imre 246
 Ries 113
 Rinaldi, Odorico 525, 530
 Ringbom, S. 36
 Ripelin Argentinensis, Hugo 145
 Ripple-Rónai József 418
 Ritoók Zsigmondné 85
 Róbert, Szent (Bellarmino) 322, 330
 Rodenback 48
 Rogács Ferenc 133
 Rohonin, Juraj 468
 Rollenhagen, Gabriel 342
 Római Róbert 76
 Rómer Flóris 559
 Rónay György 215
 Roscius, Julius Hortinus 325
 Rosenbaum, Karol 461
 Rosinszky, Ambrosius 507
 Rosner Károly 210
 Rousseau, Jean-Jacques 248, 401, 514
 Roxer, Paul 509
 Rózsa Erzsébet 527
 Rózsa György 554–555
 Rózsa Mária 41–66
 Rózsa Sándor 62–63
 Rózsa T. Endre 215
 Rózsaági Antal 62
 Rozsondai Marianne 3, 260, 268–270
 Rubinyi Mózes 526
 Rubriwuis 199
 Rubruk, Guiljelmus 525, 530
 Rudbeck, Olof 525–526
 Rudolf, II. (német császár) 297
 Rudolf, P. R. 357
 Rufinus, Tyranus 188
 Ruh, K. von 357
 Rummy Károly György 113, 115, 468
 Ruscelli, Girolamo 345–346, 352
 Ruysch, Frederik 235
 Rüel, Georg 306
 Rybakova, B. A. 233
 Sadeler, Aegidius 339
 Sadi [Hafiz] (perzsa költő) 399
 Šafarik, Pavol Jozef 473
 Safirov, M. P. 101
 Sági Ernő 79
 Sajnovits János 525–527
 Saktorová, Helena 454–455, 457–458
 Saláki Márta I. Gondáné Saláki Márta
 Salamon (magyar király) 273–282, 375
 Salgó, W. Ágnes 268–270, 451–460
 Salgó Béla 491
 Samarjai János 82
 Samassa József 251
 Sancho Ramirez (aragon király) 275
 Sander, D. 200
 Sanders, Nicholas 455
 Sándor, VII. (pápa) 352
 Sándor, I. (orosz cár) 471
 Sándor István 141
 Sándor János 96
 Sándor Lipót (főherceg) 425–426
 Sanson, N. 394
 Sántha György 494–495, 497–498, 504

- Saphir, Moritz G. 62
 Sarbak Gábor 558–559
 Sárffy Zoltán 256
 Sárkány Ármin (dr. S. Á.) 79
 Sárközi György 120
 Sárközy István 398
 Sárközy Péter 389, 495–496
 Sárosy Béla 256
 Sarto, Andrea del 505
 Sartoris János 377–379, 382
 Sartre, Jean Paul 214
 Sárváry Antal 513
 Sauder, Gerhard 322
 Sauer, Manfred 283
 Saurau (rendőrminiszter) 515–516
 Saverkina, I. V. 105
 Saxe-Zeits (érsek) 169, 171
 Scaligerus, Julius Caesar 512
 Schaffer Andrea 223–233
 Schalckh, J. C. 330
 Scharf, M. 59
 Scharffenberg, Johann 297
 Scharrer, A. 25, 27
 Schaurek Rafael 79
 Schedius Lajos 244, 413
 Scheiber Hugó 208
 Scheiber Sándor 420–422
 Scheiber Sándorné Bernáth Lívia 421
 Scherer, Wilhelm 144
 Schickmayer Jakab 241, 244
 Schleichen, Clement 226
 Schlözer, August Ludwig 403, 519, 525–527, 529–531
 Schmerling, Anton 55
 Schmidt Károly 79
 Schöne, Albrecht 334–336, 341–342, 352
 Schöpflin Aladár 120, 209–210
 Schramm, Percy Ernst 273
 Schrauf, Karl 360
 Schudt, Ludwig 503
 Schulcz, Daniel 308
 Schullenberg, Johann Georg Schüller von 510
 Schultz Károly 246
 Schumacher, J. D. 382–384
 Schunk, Michael 320
 Schünemann, Konrad 205
 Schwandtner, Johann Georg 528
 Schwarzenberg József 175, 181
 Schwartner, Márton 515, 525–526
 Schwartz, Johann Konrad 393
 Schwarzer, Ernst von 44–45
 Schwenckfeld, Caspar 224
 Scriverius, Petrus 384
 Seba, Albert 234–235
 Sebald, Heyden 416
 Sebestyén György 216
 Sebestyén Mihály 2–22
 Sebestyén Vendel 535–536
 Sebők László 246
 Sedlaček, J. V. 476
 Segesváry Viktor 99, 104
 Seidler, Andrea 236, 242
 Seidler, Wolfram 242
 Seidlitz, Julius (Ignaz Jeitteles) 53
 Seilern, J. Friedrich 166
 Seivert, Johann 141, 510
 Selberg, T. 24
 Selényi Miklós 79
 Selmeczy Kovács Attila 39
 Seneca, Lucius Annaeus 189, 336, 345, 403, 510
 Senex (álnév) I. Békeffy Kálmán
 Sennyei László 497–501
 Serédi János 84, 435, 437
 Serpilius, Joannes 296–297, 315–316, 318, 448
 Severini, Ján 525, 527
 Severus, Sulpicius 189
 Seyfried, Ferdinand Ritter von 45, 54
 Shakespeare, William 197
 Sickingen, Franz von 171
 Siculus, Diodorus 403
 Siegler Mihály 542
 Siewierkowitz, Adalbertus 506
 Sik Endre 491
 Sik Lajos 75
 Simenon, Georges 418
 Simon (kalocsai érsek) 138
 Simon Gyula 48
 Simonescu, Dan 139
 Simonyi Ernő 166
 Simonyi Zsigmond 197, 200
 Sina báró 62
 Sinai Miklós 392, 519
 Sinka István 213
 Sipos Gábor 19
 Sixtus Senensis 455

- Skerlecz Miklós 238, 241
 Šlepeckij, Andrij 386, 390
 Slotboom, Richard 459
 Smetius, Henricus 509, 511
 Smith, D. W. 424
 Socinus, Faustus 19
 Sojcher, Jacques 418
 Soltész Zoltánné 268, 383, 451–460
 Somló Sándor 202
 Somlyó György 216
 Sommervogel, Carlos 324–325, 329
 Somogyi Ede 201
 Somogyi Éva 50
 Somogyi Károly 532–539
 Somov, V. A. 105
 Somssich Pál 56, 58
 Soós Károly I. Bádoky Soós Károly
 Sopko, Julius 145–160
 Sozomenus 189
 Sörös Pongrác 272
 Sötér István 215
 Spaics István 240–241
 Spanmüller, Jacobus I. Pontanus Spanmüller, Jacobus
 Spear, Frederick A. 424
 Spies Viktor 68
 Spiró György 217
 Spitteler 210
 Spittler, Ludwig Timotheus 525, 527, 529
 Stackmann, Karl 284
 Stagl, Justin 500–501, 503
 Staizinger, M. 25–26
 Stanek, Michale 432
 Stanislaus 438
 Staud Géza 372
 Steele, Richard 161
 Stefanovszky Sándor 246
 Steindl Imre 481
 Steinhöwel, Heinrich 143–144
 Steinmetz, Mauricius 19
 Stepney, George 163, 165–168, 172
 Stiff, Andreas Freiherr von 45
 Stoer, Jacob 453, 459
 Stoll Béla 85, 88–89
 Stöckel Albert 246, 248
 Strada, Fammiano 324, 326
 Straffmann, Moritz 61
 Strehlik, Fr. 63
 Strém István 208
 Strutius (német nyomdász) 416
 Stubkjaer, F. T. 36
 Stupan, Anton 505
 Stupan, Felix 505
 Sturm Anna 229
 Sturm, Robert 61
 Suetonius, Caius Suetonius Tranquillus 189
 Sugár István 439
 Sullay István 246
 Sulyánszki János 250
 Sulzer, Dieter 322
 Sunderland, Charles 166
 Surányi János 246
 Susich Károly 513
 Sükösd Ferenc 208
 Süle Sándor 109, 111
 Swift, Jonathan 161, 173
 Sylvester János 132, 415–417
 Sylvester Mihály 416–417
 Symon, Transilvanus 359
 Szabad György 52
 Szabó András 135
 Szabó Csilla, T. 260–261
 Szabó Dávid I. Baróti Szabó Dávid
 Szabó F. 357
 Szabó Géza 269
 Szabó Géza (sz. g.) 70, 74, 79
 Szabó Imre 536
 Szabó József 402
 Szabó N. József 251–258
 Szabó Károly 83, 86, 197, 199, 201, 264, 292, 361, 364–365, 370
 Szabó Lajos 136–137, 210, 438
 Szabó László, Cs. 137
 Szabó Lőrinc 213
 Szabó Miklós 6, 9, 18
 Szabó Piroska 492
 Szabolcsi Bence 120
 Szabolcsi Miklós 461
 Szalai Sándor 254
 Szalantai Rezső 461
 Szamota István 197
 Számpfl Pál 79
 Szaniszló, Szent (Kosztka) 324, 327–330, 332–336, 342, 344–346, 501
 Szántó György Tibor 63–64
 Szarvas Gábor 200, 259
 Szász Károly 202

- Szászky-Tomka János 517–519
 Szathmári György 131
 Szathmári István 4, 137
 Szathmári P. Károly 21
 Szauder József 389, 496
 Széchényi Ferenc 268, 364, 400, 403,
 406, 455, 464, 520, 524–525, 530
 Széchényi Ferencné 524
 Széchenyi István 49, 53, 55–57, 59, 63–64
 Széchényi Pál 163
 Széchy György 312
 Széchy Györgyné Homonnai Drugeth Má-
 ria 312, 430, 448–449
 Szécsen Antal 56
 Szecskó Károly 244–251
 Szederkényi Nándor 248
 Szeép László 79
 Szegedi Maszák Aladár 253
 Szegedy Rezső 79
 Székely György 281
 Székely József 60
 Székely Sámuel I. Dobai Székely Sámuel
 Székely Zsuzsanna I. Dobai Székely Zsu-
 zsanna
 Szekér Joákim 525, 527
 Szelestei Nagy László 60, 239, 241, 380,
 452, 457, 500
 Szemere Bertalan 63
 Szemző Piroska 272
 Szénássy Árpád 541–542
 Szenci Kertész Ábrahám 85–86, 88–89,
 365–367, 370
 Szenci Molnár Albert 82–84, 86–87, 89,
 318
 Szende Katalin, G. 226
 Szendrei Janka 145–160
 Szent-Györgyi Albert 255
 Szentimrei Mihály 86, 136
 Szentiványi Menyhért 315
 Szentiványi Mihály 315
 Szentiványi Róbert 145, 147, 435
 Szentjóni Szabó László 556
 Szentkereszty Zsigmond 208
 Szentpétery Imre 276
 Szent-Simoni József 514
 Szép Ernő 208
 Szepsi Csombor Márton 309, 431
 Szerb Antal 120, 262
 Szerb Judit 269
 Szerdahelyi György Alajos 237, 240–242
 Szétségi Ferentz 413
 Szigligeti Ede 62
 Sziklay László 461–462
 Szilády Áron 248, 259
 Szilágyi Dezső 483
 Szilágyi Ferenc 58, 391, 524, 528
 Szilágyi Márton 20, 522–523
 Szilágyi Sándor 199, 201
 Szilárd Leó 253
 Szilárdfy Zoltán 33
 Szilasi Móricz 175–176
 Szilasi Vilmos 257
 Szilvek Lajos 79
 Szinyei József 8, 61, 197, 199, 234, 240,
 244, 246, 248, 297, 379, 454, 458–459,
 514, 542
 Szirmay Miklós 166, 168
 Szlávik Mátyás 86
 Szlopnay, Alexius 507
 Szmidá Viktor 246, 249–250
 Szmrecsányi Miklós 386, 391
 Szmrecsányi Péter 315
 Szoboszlai Margit 422
 Szokács Eszter 422
 Szokolczy, Wenceslaus 507
 Szókratész 188
 Szolcsányi Gyula 246
 Szombathi János 381
 Szomorj Dezső 208
 Szondi Lipót 257
 Szőke Erzsébet (álnév) I. Braun Lujza
 Szőke Sándor 246
 Szőkefalvi Nagy Erzsébet 532
 Szőlőssy Károly 246
 Szőnyi Etelka 84
 Szőnyi Ottó 76
 Sztchlo Lili 211
 Sztrabón 185
 Sztropszky Hiador 86, 370, 388, 391
 Szuly János 67
 Szűts László 526
 Szvorényi József 248, 250–251
 Szvorényi Mihály 240
 Tablic, Bohuslav 462
 Tábori Pál 216
 Tacitus, Publius Cornelius 116, 189
 Takács Béla 136

- Takács József 195
Takács Marianna 372
Takács Miklós 266
Takács Péter 52
Takáts Sándor 482, 542
Talabér János 250
Tállyai Dániel 464
Tamás, Szent (apostol) 188
Tamás, Szent (Aquinoi) 196, 200, 248, 455
Tamás Aladár 208
Tamburini generális 325
Tácsics Mihály 198
Tapolcsányi, Gregorius 507
Tar László 422
Tárkányi Béla 247, 250–251
Tarnai Andor 293, 389
Tarnóc Márton 4, 130–132
Tarnóczy János 512
Tasso, Torquato 197
Tatai György 431–432, 449
Tauler, Johann 224, 226, 232
Tauler, Pseudo 224
Taurinus, Stephanus 131
Tavasi Lajos 532
Teleki József 20–22, 60
Teleki Mihály 21, 451–452
Teleki Sámuel 8, 20–22
Teleki Sándor 21
Tell Vilmos 210
Tellenbach, Gerd 275
Teller Ede 253
Temesvári Pelbárt 248, 287
Teng, Clemens 507
Teremi Gyárfás 2, 6
Tersánszky Józsi Jenő 208
Tersztyánszky Dániel 239, 241, 244
Tertina Mihály 237, 244, 251
Tertullianus, Quintus Septimus Florens 186–187
Tesauro, Emanuele 352
Teuffel, Christoph 312
Teutsch, Friedrich 446
Teutsch, Georg Daniel 11
Teréz, Szent 134, 505
Thabiássi-család I. Tóbiási
Thabiasius, Georg I. Tóbiási György
Thalaba Máté 98, 105
Thaly Kálmán 103, 176–177, 199
Thamm, M. 23, 36
Theil, Rudolf 10–11, 13
Theobaldus, Zacharias 513
Theopompus 403
Thewrewk József 261
Thinsz Géza 216
Thököly-család 432
Thököly Anna 311
Thököly Imre 165–166, 429
Thököly István 292, 311, 442, 447
Thököly Mihály 91
Thumm, Theodor 223, 226
Thun-Hohenstein, Leo 48
Thuróczy János 131, 420
Thurzó Ádám 434
Thurzó György 429
Thym-Hochrein, N. 23
Tibérius császár 187
Tibullus, Albius 336
Tihanyi Endre 136
Tihanyi János 79
Tillemont 185
Timon Ákos 246–247
Tintoretto, Jacopo Robusti 505
Tisza István 487
Titrel, B. (álnév) I. Bitter Illés
Titus Flavius Sabinus Vespasianus 181, 186
Tóbiási-Thabiássi család 9–17
Tóbiási Anna 11
Tóbiási Bálint 10
Tóbiási I. György 6–17
Tóbiási II. György 11–13
Tóbiási I. István 10–11
Tóbiási II. István 12
Tóbiási János 13
Tóbiási László 10–13
Tóbiási Péter 12–13
Todoroszkú Gyula 142
Tolvay 170
Tolvay, Emericus 327
Tomeján Sándor 495
Tomek Vince 494–495
Tomka-Szászky János 396, 399, 407
Tompá Mihály 198
Tonk Sándor 6, 8–9, 11–12, 18–19
Tooke, Benj. 92
Tordai György 492–493
Torkos András 377
Tosti, Oswaldó 495
Tótfalusi Kis Miklós 540

- Tóth Aladár 257
 Tóth Aladárné 257
 Tóth Béla 393, 403, 405, 519
 Tóth Erika 523
 Tóth Farkas 240–242
 Tóth István 7
 Tóth Kálmán I. Csomasz Tóth Kálmán
 Tóth Mike 246
 Tóth Sándor I. Kovásznai Tóth Sándor
 Townson, R. 399, 518–519
 Tölcséry Ferencz 192–196
 Török-család 435
 Török András 434–435
 Török Aurél 269
 Török Bálint 435
 Török János 57–58
 Török Miklós 79
 Traganer, Franz 308
 Trapoldner, Lucas 358–361
 Trattner, Mathias 255
 Trausch, Joseph 8
 Trautmannsdorf, Maximilian von 440, 443
 Trenka (budai cenzor) 475
 Trócsányi György 488–491
 Trócsányi Zoltán 485
 Trócsányi Zsolt 14
 Tschizewskij, Dimitrij 226
 Túróczi János 525, 528, 531
 Turóczi László 329
 Turóczi-Trostler József 61
 Turowszky Sándor 20
 Tuschleitner, Cajetanus 508
 Tusnady László 136
 Tutchin 161
 Türsch, Johann David (nyomdász) 365
 Tüskés Gábor 23–40, 132–135, 320–355
 Typotius, Jacobus 339–340, 345–346, 349

 Udvari István 386–387, 389, 391
 Uhl Gabriella 260–261
 Uhland 65
 Újfalussy Péchy család 314
 Újfalussy Péchy Zsigmond 314, 448
 Újfalvi Imre 82–83
 Újházy László 46
 Újlaky Dezső 79
 Újszász Eszter 136
 Újszász Kálmán 135–137
 Újvári Zoltán 135
 Ukrainev (I. Péter cár követe) 98
 Ulászló, II. (magyar király) 419
 Ullmann, Walter 274–275
 Urbich, P. (oroszkövet) 171
 Urházy György 57
 Ursinus, Benjamin 296
 Utas (álnév) I. Újlaky Dezső
 Uther, H.-J. 23, 36

 Váczy János 137, 239, 242
 Vadai István 84
 Vadas Ernő 210
 Vágh fivérek (festők) 256
 Vágh-Weinmann fivérek 256
 Vajay István 71
 Vajda Ernő 79
 Vajda György Mihály 555
 Vajda Szabolcs 256
 Vajlok Sándor 461
 Valero, Jacobus Antonius 508
 Váli Béla 201
 Valvassori, Luigi 454
 Vámbéry Rusztem 243
 Váradi Antal 202
 Váradi Baranyi László 405
 Váradi Ferenc 7
 Váradi Pál 438
 Váradi Péter 131, 138
 Váradi-Sternberg János 98, 103–104
 Várdai Ferenc 6
 Várdai Pál 85
 Varga András 89, 451
 Varga Imre 130–132, 371–376
 Varga István 381
 Vargha Balázs 391–392, 518, 524
 Varjas Béla 60
 Varjú Elemér 145–147, 511
 Varró Margit 120–121
 Varzecha, Josephus 506
 Vas Gereben 50, 52, 57, 61, 201
 Vas István 215–216
 Vas Zoltán 253
 Vásárhelyi Győző 256
 Vásárhelyi Judit 452
 Vásárhelyi Miklós 217
 Vásáry István 526–527
 Vasváry Ferenc 72
 Vasváry Károly 478, 490
 Vasváry Ödön 253

- Vata 375–376
 Vayer Lajos 505
 Vazul, Szent (Nagy) 189
 Vazul (Vászoly) 280, 374–376
 Veit, Bernhard 444
 Vekerdy Lilla 260
 Velenczei Katalin 451–460
 Venuti, Filippo 454
 Vercruisse, J. 424
 Veresmarti Mihály 250
 Veress Endre 5, 8–9, 452, 495–496, 500
 Vergilius, Publius Maro 116, 336
 Verhaeren, Émile 418
 Verhovác Miksa 238, 241
 Veridikus (álnév) I. Bozóky Géza
 Vernage, E.-F. 134
 Vértes György 491
 Verzár Frigyes 256
 Vespasianus, Titus Flavius 186
 Veszprémi László 419–420
 Veterán (álnév) I. Szilvek Lajos
 Vezza Gábor 239
 Vidmar, Antonio 208
 Vietor Jeromos 416
 Viga Gyula 135
 Vigh Károly 461
 Vignon, Eustathius 453
 Vilibaldi, Paulus 503
 Villich, Ant. Flor. 241, 244
 Vincartius, Joannes 325, 327, 340, 341, 346, 350
 Vincze Alajos 246–247, 249
 Virág Benedek 198, 413
 Virág Ferenc 75
 Virchow, Rudolf 269
 Viski István 512
 Visnya Ernő 80
 Vita Zsigmond 20
 Vitéz János 5, 11–12, 130–131
 Vitkovics Mihály 248, 250
 Vittorio, Emmanuele (olasz király és császár) 212
 Vizkelety András 125–130, 456
 Vizkelety István 511
 Vladár Zsuzsa I. Constantinovitsné
 Vochler Alajos 246
 Volf György 259–260, 357–358
 Volkov, B. 102–103
 Volkra János Ottó 192
 Voltaire 180, 424
 Vörös Ferenc 510–511
 Vörös Imre 521
 Vörös János 76
 Vörösmarty Mihály 60–62, 198
 Vrichnossa György 31
 Vyvijalová, Mária 461, 463, 472, 476
 Waghenaer, Lucas Jansz 459
 Wagner Károly 243, 294
 Wagner, Martin 437
 Wagner, P. 153
 Waldapfel József 237, 244
 Waldbauer Henrik 77, 79
 Walden, Herwarth 208
 Walder, Georg 127
 Waldis 143
 Wallaszky Pál 141, 236, 377
 Wallenberg, Raul 257
 Waltherr László 423
 Warszewicki, Stanislas 324
 Weber Simon István 461, 474–475
 Wechelus, Andreas 93, 453
 Weczirka, Iacobus 506
 Wehli Tünde 452–453
 Weidmann, Christian 91
 Weigel, Johann Christoph 403
 Weigel, Valentin 224, 226, 233
 Weisgerber, Jean 418
 Weiss, Th. 24
 Weitenauer, Ignatius 353
 Welfram, Iohannis de 145
 Welsenfeld, Ernst 61
 Weöres Sándor 137, 215–216
 Werböczy István 131, 198
 Werner József 75
 Wertheimer, Eduard von 44
 Werthes, Friedrich August Klemens 242–243
 Werwe, Hermann van dem 90
 Wesselényi Miklós 63–64
 Wesseling, Petrus 21
 Wessely Antal 68
 Wessely Károly 68–69, 81
 Weszprémi István 292–294, 381
 Widacka, H. 24
 Widmann, Hans 223, 383–384
 Wiehr (Wiherus) Zacharias 430
 Wieland, Christoph Martin 242

- Wieruszewski, Kazimierz 325, 331
 Wigner Jenő 253
 Wild, Andreas 229
 Wild Anna l. Sturm Anna
 Wild, Annamaria 229
 Wild, Bartholomeus 21
 Wild, Eberhard 223–224, 225–226, 228–229, 232
 Wild, Esther 229
 Wild, Georg 231
 Wild, Magdalena 229
 Wilde, Jacob de 235
 Wilhelmb Gizella l. Cennerné Wilhelmb Gizella
 Williams, D. 424
 Winckler, Johann 41–43
 Winckler Pál 138
 Windisch Éva, V. 237–238, 240–241, 243–244, 498
 Windischgrätz-család 91
 Windischgrätz, Anna Sidonie von 91
 Windischgrätz, Gottlieb von 91, 533–534
 Wirz, Heinrich 513
 Witsen, Nicolaes 235
 Wollner Ildikó 106
 Wolphard (Enyedi) Adorján 4–9, 12, 16, 22
 Wolphard Hilláriusz 5–7, 9, 12
 Wosinsky Mór 269
 Wratislaw, Johann Venzel 167
 Wurzbach, Constant von 43–44, 441, 505
 Wühr, Hans 209
 Wyclif, John 356

 Ybl Ervin 209–210

 Zabler, Peter 306
 Zajkányi, Leonardus 507
 Zákány Balázs 7
 Zalai-Gaál István 269
 Zapadova, A. V. 100
 Zay Károly 49–50, 55–56
 Zdenko (álnév) l. Schmidt Károly
 Zeidler, Jakob 45

 Zek Zoltán 215
 Zemplén Jolán, M. 293–294, 302, 311
 Zenker, Ernst 41, 45
 Zetzner, Lazarus 227
 Zichy Gyula 67–69, 71, 73, 76
 Zichy Mihály 269
 Zierfandli (álnév) l. Mándoky Sándor
 Zilahi Sámuel 21
 Zillich, Heinrich 208–209
 Zimmermann, Albert 359
 Zimonyi Zoltán 136
 Zinner, Ernst 292, 299–302, 309, 311, 437
 Zinner Erzsébet 210
 Zolnai Béla 176–177, 181
 Zoltai Lajos 511
 Zomborcsevics Vince 93
 Zoványi Jenő 19, 315, 361–362, 364–365, 370, 435, 437
 Zrínyi Dorottya 453
 Zrínyi Miklós 90, 268, 270
 Zuber Marianne 235, 237
 Zvara Edina 137–139
 Zvingeri, Th. 199
 Zvonarics Imre 229
 Zweig, Stefan 418
 Zwinger, Theodor 456
 Zwingli, Ulrich 264

 Zsadányi Oszkár 73
 Zsámboki János 4, 16, 270, 341, 419–420
 Zsaskovszky család 247
 Zsaskovszky Endre 246–247, 251
 Zsaskovszky Ferenc 247
 Zsaskovszky József 246, 249
 Zsatkovics Kálmán György 385–386, 391
 Zsedényi Béla 490
 Zsedényi Ede 52
 Zsendovics József 246
 Zsidvei Mihály 9
 Zsigmond Irma 3
 Zsikó Gyula (Zs.) 79
 Zsirai Miklós 526
 Zsiskovics József 249
 Zsoldos Jenő 177

1876 – 1996

1996 jelentős hazai évfordulók esztendeje. Ebben az évben ünnepeljük Európába érkezésünk millicentenáriumát és a hazai iskolázás millenniumát.

Nemzeti és európai létünk, valamint művelődésünk ezen nagy jelentőségű eseményei mellett ez az esztendő könyvkultúránk története szempontjából is fontos határkö. Mintegy ezer esztendő telt el ugyanis azóta is, hogy a Géza fejedelem és Szent István király által behívott térítő püspökök ajándékaiként az első könyvek Magyarországra érkeztek. E kéziratok művek kezdettől fogva szinte egyidejűleg szolgálták a keresztény hit terjesztését, az iskolai oktatást és a tudományos munkát. Gondoljunk Szent Gellért példájára, aki a király által biztosított nyugodt körülmények között, a hittérítés küzdelmes éveiben is, keleti és nyugati forrásművek birtokában jelentős írói és tudományos tevékenységet folytatott.

1996 szerény évfordulót jelent a magyar könyvkultúrát alapításától kezdve szolgáltni kívánó Magyar Könyvszemle számára is, melyet 120 esztendővel ezelőtt, 1876 márciusában indított útjára a Nemzeti Múzeum Könyvtára és a Magyar Tudományos Akadémia. Első szerkesztője, Fraknoi Vilmos, a neves történettudós a folyóiratot a magyarországi könyv- és könyvtártörténet szolgálatába állította. Utódai nagy része alatt is e hűzaggótló szerepet töltötte be, és a 20. század végére az interdiszciplináris kutatások egyik jellegzetes orgánuma lett.

A Magyar Könyvszemle világviszonylatban is a legrégebb élő könyvtörténeti folyóirat. Fennállásának 120 éves, tehát mintegy négy nemzedékre kiterjedő folyamatoságát csak az magyarázhatja meg, hogy e hosszú időszakon keresztül – a kiegyezést követő évtizedtől kezdve a 20. század végéig – mindig volt igény iránta. Jellemző, hogy mindössze kétszer: a világgazdasági válság (1935–1936) és a sztálini diktatúra éveiben (1948–1954) szünetelt, bár létét máskor is fenyegették.

Fenyegetettségben ma sincs hiány. Mint minden jelenlegi hazai tudományos folyóiratnak, a Magyar Könyvszemlének is az anyagi nehézségek okozzák a legnagyobb gondot. Az a szorongás, ami a Gutenberg-galaxis elmúlásától és általában a humán kultúra elhalásától való félelemből származik, a könyv történetének kutatóit nem nyugtalaníthatja. Hiszen ismeretes a művelődéstörténetből, hogy a könyv végül is túlélte az inkvizíciót, a cenzorokat, a máglyákat, a zúzdákat és mindenféle könyvharácsolást. Igaz, hogy ez a jövőben csak addig lesz így, amíg lesznek, akik ellen tudnak szegülni a dehumanizálódás legújabb formáinak is. Hisszük, hogy a Magyar Könyvszemle 13. évtizedében is ezt fogja tenni, munkatársaival és olvasóival együtt.

KÓKAY GYÖRGY

SEBESTYÉN MIHÁLY
Janus Pannonius bujdosása

Szinte két évtizeddel ezelőtt egy kisebb közleményben (*Egy könyvbejegyzés és környéke*)¹ foglalkoztunk először a marosvásárhelyi Teleki Téka állományában található, Janus Pannonius több 16. századi kiadását felölelő gyűjteményes kötettel (a T q-674-es jelzetű kolligátummal). Figyelmünket akkor leginkább egy Dankanits Ádám által nem jelzett „tulajdonos-bejegyzés” kötötte le, ugyanis ennek nem akadunk nyomára a kiváló szerző *XV. századi olvasmányok* címet viselő nagylélegzetű erdélyi olvasmányelemzésében.² Az akkori „hiány”, mely nem kevés örömmel töltött el, hisz végre mi is felfedeztünk valamit, mára mindenképpen idézőjelek közé küldendő, ugyanis kitűnő elődömet és néhai barátomat ennyi év után meg kell követnem: neki volt igaza, s nem e sorok akkor (még) ifjanc és magabiztos állításának.

Az újra kézbe vett, sokszor fellapozott Janus-kolligátum azonnal számos kérdőjelet vetett föl, a nyugtalanító láncszem-szakadásokhoz meg kellett lelnünk a folytonosságot, a kapcsolódásokat.

A négy Janus Pannonius-nyomatvány 1513 és 1523 között jelent meg az itáliai egyetemi városban, Bolognában. A második kötéstábla az egybefűzés időpontjáról is tájékoztat: 1523. február 11., más szóval ekkorra készült el a compactor a sötétbarna bőrrel bevont kötéssel. A görgetők segítségével díszített reneszánsz ízlésű, a kötéstáblákba sajtolt növényi-indás és szív alakú motívumok közül kiemelkedik a hátsó fedőborító középlemezéből csúcsíves keretbe foglalva az első tulajdonos névbetűje G. T. és az egybefűzés ideje M.D.XXIII. XIX. CALEN. MARTII. Vagyis 1523-ban, tizenkilenc nappal március kalendája, hókezdete előtt. Az első fedőlapon hasonló mintakinctstől övezve olvasható a szerző neve és a művek összefoglaló rövid címe: IO. PANNONII OPERA. Mind az első, mind a végső feliratot aranyfüsttel futtatta be a könyvkötő. A kötetzáró kapcsoknak az idők folyamán, sajnos, nyoma veszett. A kötéstáblák motívumai és kivitelezésük itáliai műhelyre

¹ Könyvtár. A »Művelődés« melléklete. 1978. 3. 5–6.

² DANKANITS Ádám: *A XVI. századi olvasmányok*. Bukarest, Kriterion. 1974. 64.: „A század húszas éveiben jutott el Janus Pannonius verseinek egyik kiadása Teremi Gyárfás kolozsvári plébánoshoz” — írja. A jegyzetekben nem hagy kétséget afelől, hogy a Teleki téka T q-674. kolligátumára vonatkozik kijelentése. *Uo.* 100–101.

vallanak.³ S még van egy okunk, amely megerősít feltételezéseinkben. De erről a továbbiak folyamán...

Fontos az alább következő fejtegetések szempontjából a nyomtatványok megjelenésének napra meghatározható feltüntetése is. Az egybefűzés, a kolligálás sorrendje sem elhanyagolható esetünkben, ugyanis ez G. T. – az első tulajdonos – óhajának figyelembevételével történt:

1. Ioannis Pannonii episcopi... Panegyricus Iacobo Antonio Marcello Patritio Veneto. Záradéka: Typis excusum Hieronymus de Benedictis Bononiae imprimebat XIII. Cal. Decemb. Negyedréttű nyomtatvány, 60 számozatlan levélen (RMK III. 250.). A kolofon tanúsága szerint a nyomdai munkálatokat a bolognai Girolamo de Benedetti 1522. november 19. zárta le.

2. Ioannis Pannonii Episcopi Quinque Ecclesiarum, poetae clarissimi Sylva panegyrica in Guarini Veronensis Praeceptoris sui Laudem condita. Kolofon: Hieronymus Plat. impressit Bononiae... Calend. Febr. M. D. XIII. Negyedréttű nyomtatvány, 30 szatlan levéllel (RMK III. 182.). Tehát 1513. február 1-jén jelent meg Girolamo de' Benedetti-Platonides műhelyében Bolognában.

3. Ioannis Pannonii Elegiarum liber unus. Záradéka: Bononiae, Hieronymus de Benedictis, imprimebat Quarto nonas Januarias Anno Domini M. D. XXIII. Negyedréttű kiadvány, 32 szatlan levél (RMK III. 256.). Ugyanabban a nyomdában került kiadásra 1523. január 2-án.

4. Plutarchi Cheronei Philosophi Libellus, quibus modis ab inimicis ivvari possumus... Eiusdem De Negotiositate libellus. Oratio Demosthenis, contra Regem Philippum. Fabula ex Homero de Glauci et Diomedis armorum permutatione. A záradékban: Bononiae, Hieronymus de Benedictis imprimebat, Quarto Idus Decemb. Anno Domini M. D. XXII. Negyedréttű, 30 szatlan levélen (RMK III. 251.). Vagyis ugyanott jelent meg, de egy hónappal korábban, mint az előbbi, 1522. december 10. Az antológiát Janus Pannonius görögből fordította latinra.

A legkésőbb napvilágot látott nyomtatvány ezek szerint 1523. január első napjaiban hagyta el de Benedetti mester könyvsajtóját, ugyanakkor a kötetek összefűzésével a könyvkötő már február 11-én elkészült Bolognában, azaz a nyomtatás és bekötés között csupán 40 nap telt el. (A 18. század végéig a könyveket gyakran csak a megvásárlás után kötötték be.) Csupa friss, még nyomdafesték szagú munka, egy kivételével, amely már egy évtizeddel korábban kikerült a könyvpiacra. Az első tulajdonosnak, G. T.-nek tehát Bolognában kellett tartózkodnia (vagy legalábbis meg kellett fordulnia a városban 1523 februárjában), hiszen a nyomtatványok terjesztése az egyetemi város falain kívül meglehetősen nehézkes, bizonytalan volt, tekintetbe véve az útviszonyokat és főleg a háborús állapotokat, ugyanis Itália városállamai hosszú és véres csatározásokba bonyolódtak egymással, a franciákkal és V. Károly német-római császárral. Rablók és zsoldosok dúlják a napverte talján földet, amely majd néhány év múltán a Sacco di Romával, a pápai város teljes kifosztásával fogja elérni a háború mélypontját.

³ Itt szeretnénk köszönetet mondani ROZSONDAI Marianne-nak és ZSIGMOND Irmának, a Teleki – Bolyai könyvtár főmunkatársának a kötés meghatározásában nyújtott segítségéért.

Ki lehetett G. T., ez a névbetűk mögé rejtőző Janus-rajongó? Mielőtt a kérdésre megkísérelnénk a válaszadást, el kell árulnunk, hogy mind a négy könyv sajtó alá rendező filosza Magyarországról származik, ugyanis a Janus Pannonius-kultusz igazából a Jagelló-korban (1490–1526) tetőzik, ekkor jelenik meg a legtöbb műve. A 16. század folyamán tizenkét kiadást értek meg Csezmiczei János koszorús poéta és pécsi püspök alkotásai, mind részleges kiadások, holott minden editor vágyálma a teljes Janus-életmű nyomdába küldése lett volna. Rész munkák, hiszen „kiadták, azt amit találtak, vagy amit »megtaláltak«” írja Zsámboki János 1568-as bécsi Janus-edíciójának előszavában.⁴ A pusztulás nem a török kezétől esett meg, hanem Báthori István nádor hadaitól, akik el sem érkeztek a mohácsi csatába, ám a menekülő pécsi káptalan szekereit tisztességesen kifosztották 1526. augusztus legutolján, aranyat, ezüstöt, templomi ékszereket és miseruhákat ragadtak el a jámbor csuhásoktól, sárba taposva a püspöki könyvtár értékes kéziratait, több más mellett a Janus költeményeit, prózai írásainak köteteit is. Most még azonban a tragikus csatavesztés előtt vagyunk: „Janus csillaga Európa egén a Jagelló-korban ragyogott a legfényesebben.” Ő ugyanis a „nemzeti klasszikus”. „A külföldi egyetemeken tanuló magyarországi diákok az ő nevével és műveivel igazolták a tudós világ előtt: nem barbár nép a magyar, hiszen olyan nagy költőt adott Európának, mint Janus Pannonius. Műveinek kiadását, szövegeinek gondozását humanistáink legjava tudományos és hazafias kötelességének tekintette” – írja legfrissebb összefoglalójában művelődésünk e korszakáról Tarnóc Márton.⁵

A sort Brodarics István humanista történetíró és püspök nyitná meg, aki 1506-ban Szathmári István püspök megbízásából Olaszországba utazik, s tárgyal Aldo Manuzióval, a neves velencei nyomdással Janus verseinek kiadásáról. A vállalkozó nyomdatulajdonos és kiadó azonban nem lát ebben nagyobb üzleti lehetőséget, a kísérlet tehát kudarcba fullad, s csak hat év múlva valósulhat meg az első nyomtatott Pannonius-kötet. Bécsben Perényi Gábor költségén jelentette meg Paulus Crosnensis Ruthenus. E kiadásnál már segédkezett az az erdélyi diák, akinek még fontos szerepet szánunk e hasábokon: Adrianus Wolphardus, vagy Wolphard (Enyedi) Adorján, aki éppen Bécsben hallgatja az egyetem előadásait. Először tehát a *Guarinóhoz* intézett *panegyricus* (RMK III. 177.) látott nyomdafestéket: 1512-ben.⁶

A következőre 1513-ban Bolognában kerül sor, arról a Magyi Sebestyén által sajtó alá rendezett *Sylva panegyricá*ról van szó, amely a mi kolligátumunkban is fellelhető kettős sorszámmal (RMK III. 182.). A krakkói egyetemen tanult humanista még 1508-ban érkezett vissza Nagyváradra (ahol egykor Janus is élt!), s néhány

⁴ MEZEY László: *Janus Pannonius XVI. századi utóéletéről*. In: Janus Pannonius. Tanulmányok. Bp. Akadémiai Kiadó, 1975. 527.

⁵ TARNÓC Márton: *Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541)*. Bp. Balassi Kiadó, 1994. 104–105.

⁶ MEZEY: *i. m.* 526.

év után ismét felkerekedett, Itáliában, a bolognai egyetemre iratkozott be továbbtanulás végett. Itt tartózkodása alatt jelentette meg tehát azt a nyomtatványt, amelyet G. T. egy évtized múltán még megtalált valamelyik libráriusnál. (Magyi Sebestyén 1516–1522 között a nagyváradi székesegyház mellett működő káptalan kanonokja lett, hol e kései magyar humanisták kis kört alkottak, a műsákkal való társalgás mindennapos szokásaik közé tartozott.)⁷

A másik három Janus Pannonius tollából származó művet (1522–1523) egyetlen személy gondoskodása, szorgalma, mondhatni rajongása tette közzé, a már említett nagyenyedi születésű, a Szepességből beköltözött cipszercsalád ivadékáé, Wolphard Adorjáné (1491–1544). Tervezte, mint utána mások is, Janus valamennyi fellelhető írásának megjelentetését, ugyanis már korábban hozzáfogott a kéziratban terjedő művek gyűjtéséhez és másolásához, s az egyik általa kiadott mű előhangjában meg is jegyzi, hogy nagyenyedi „múzeumában”, azaz könyvtárában több más, még meg nem jelentetett Janus Pannonius szerzőségére valló vers és történeti írás található. A művek a Jagelló-korban Magyarország-szerte másolatokban terjedtek. „Ha előbb nem, Megyericsei János (1470–1517 körül; kolozsi főesperes) – a Vitéz [János]-rokonság tagja – révén eljutottak a pannóniai költő művei Erdélybe is. Várdai Ferenc püspök idején – 1524-ben halt meg – mindenesetre a Janushagyaték nagy része megvolt Gyulafehérvárott [is], az epigramma-kötete, az elégiák és a beszédek, vegyes költemények, a Plutarkosz-fordítás. Ezt Adrianus Wolphardustól tudjuk, a lelkes enyedi szásztól, akit amaz »aethernum desiderium« oly tevékeny és előrelátó munkára ösztönzött. Wolphardus az erdélyi káptalan tagja és a székesegyház prépostja volt. János pécsi püspök költői hagyatékát tehát hazájában, Budán a királyi udvar és az országos hivatalok chartophilatiuma, az egykori székváros Pécs pedig legfőképpen, azután rokonság, barátság, összetartozás révén érdekelt püspöki székhelyek: Esztergom, Bécs, Zágráb, Veszprém, Várad, Vác, Erdély (Gyulafehérvár) őrizték.”⁸

Adorján fivérével, Hilláriusszal együtt külföldön tanult, hiszen idehaza Mátyás megbukott pozsonyi kísérlete óta már nincs felsőfokú tanintézet. Az idősebbik Wolphard, a könyvek kiadója Budai Udalrik fehérvári kanonok ösztönzésére 1509-ben iratkozott be a bécsi egyetemre, s 1512-re elnyerte a szabad művészetek és a bölcsélet professzora címet. Bécsben még verset is publikál: Miksa császár tiszteletére üdvözlő költeményt ír (1512. – *Panegyris ad invictissimum Caesarem Maximilianum semper augustum* címmel. – RMK III. 178.) Költői zsengejét a bécsi polgármesternek ajánlotta, az erdélyi szász Martinus Capiniusnak, aki a szűkebb pátriájából az osztrák fővárosba tanulni érkező szász diákok támogatója volt. Bécsi tanulmányainak befejeztével Adorján magistert kinevezték a gyulafehérvári káptalani iskola előljárójává, s hamarosan a kanonoki kar tagja lett. Gyorsan emel-

⁷ Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Kiadja VERESS Endre. Bp. MTA 1941. 76–78. (A továbbiakban VERESS.)

⁸ MEZEY: i. m. 526.

kedett az egyházi ranglétrán, Várdai Ferenc püspöknek kedves embere ezekben az években, nem csoda, ha Várdai Itáliába küldi továbbtanulni a Janus-rajongót, hiszen egykor maga is olaszországi stúdiumokat folytatott. 1521-ben kelt útra Hilarius nevű testvérével együtt, megszerezni a jogi doktori kalapot, a káptalan tagjai ugyanis a kánon és római jog tudóivá kívánták tenni mindkettejüket. Óhajtásuk találkozott Adrian Wolphard régi vágyával, hogy az európai reneszánsz hazáját végre felkereshesse. 1523-ban Bolognában fejezik be az egyetemet. E rövid két esztendő alatt Enyedi Adorján doktor sokat dolgozott a három említett Janus Pannonius-művön. Aprólékos filológiai munkát végzett, gondosan előkészítette nyomtatásra mindhárom kéziratot, rendezte a sorokat, javítgatott, megkísérelte megközelíteni az eredeti szövegűséget.⁹

A fenti hosszabb vargabetű után újra feltehető a kérdés: ki volt a könyv első birtokosa?

Már Dankanits Ádám is erdélyi tulajdonost sejtített, szerinte a négy Janus Pannonius-mű Teremi Gyárfás, kolozsvári plébános könyvtárát gazdagította. A névbetűk valóban megegyeznek a Gervasius (= Gyárfás) de Terem(i) monogramjával, de ebben az időben, a 16. század elején Gervasius nevű hallgató vagy erdélyi értelmiségi mai tudomásunk szerint nem tartózkodik Itáliában.¹⁰ Holott az Itáliából Erdélybe tartó út legkevesebb egy hónapot vett igénybe még a 16. században is, márpedig ki kell zárnunk annak lehetőségét – egyszerűen fizikai képtelenség –, hogy valaki januárban könyvet vásárol Bolognában, hazautazik és otthon kötteteti be a könyvet, ami február derekán már készen is van. Persze, akárki ellenünk vetheti: megveszi az érdeklődő a könyveket, bekötteti Bolognában, s aztán utazik haza, csakhogy...

...a kötetet fellapozva, az első kolligált mű címlevelének hátoldalán (verzóján) azonnal szemünkbe ötlük egy név egy vers élén, s ez a név még egyszer előfordul a harmadik Janus-mű, az elégiák oldalain is. Nem kézzel írott ex libris bejegyzés formájában, hanem az üdvözlőversek írójaként, melyeket Adrian Wolphardus kinyomtatott több hasonló üdvözlőverssel közösen messer Girolamo de Benedettis officinájában. A Georgius Thabiasius Transylvanusé. Ott bábáskodik a Januskiadásoknál 1522–1523-ban, miként arról tizenöt soros verse tanúskodik:

⁹ Életéről bővebben lásd: ERNUSZT Johanna: *Adrianus Wolphard*. Bp. 1939. Újabb bővebb adatokkal szolgál JAKÓ Klára: *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója (1579–1604)*. Szeged, Scriptorum. 1991. 43–49. Lásd még HUSZTI József: *Janus Pannonius*. Pécs, 1931. 295.

¹⁰ Vö. TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*. Bukarest, Kriterion. 1979. 757–758. sz. tételleivel, ill. SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a kora újkorban 1521–1700*. Szeged, Scriptorum. 1992. 890. sz. tételével. (A továbbiakban: TONK 1979, illetve SZABÓ–TONK.)

*Az erdélyi Tóbiási György
az Elégiák könyvéhez szóló tizennégy szótagos phaléroszi verssorai*

Állj elő kis könyvecske, mit késlekedel,
mért menekülsz a fénytől; épp eleget
remegtél az egerektől, a fekélyektől és a ciripelő
tücsköktől; eleget és sokáig gyászoltál
a sötétben, az Úr mennyei kezére várva;
a gonosz sors észrevétlenül semmivel sem
sújthatott tégedet, aki érdemesültél;
sem nem végezhet véled;
nehogy megzavarjanak téged a többi
elfekvő könyvecskék a te igyekezetedtől felbuzdulva.
Napvilágra hozzák majd az orvosok az elrejtett könyveket, s néked
biztosítanak hóragyogású napokat.
Jóvá kell hagynia azt Phoebusnak, amit
Jó néven vesz ő, az összes istenek királya.
Állj elő kis könyvecske, mit késlekedel!¹¹

Ugyanaz az igyekezet hevíti Thabiásit (Tóbiásit), mint barátját Adrian doktort, mint annak öccsét, Hillariust, meg a többi dedikátort, Istvánffi Pált, szegedi Zákány Balázst, Jászberényi Andrást, a medgyesi Faber Ferencet vagy Besztercebányai K. Jánost. Többen közülük szintén az olasz egyetemek padjaiban szoronganak ebben az évben, vagy jártak már Itáliában, Janus-rajongók, humanista körök tagjai, kiktől Wolphard Adorján verset kért a kötethez, vagy már korábban összegyűjtötte az írásokat, hiszen azzal a csöppet sem titkolt szándékkal kereste fel az olasz földet, hogy kiadóra leljen. S ez nem is volt túlságosan nehéz, ugyanis Aldus Manutiusszal (Aldo Manuzio) szemben, 1510-től kezdve Benedetti-Benedictis nyomdájában adják ki műveiket a magyarok, s itt jelenik meg a legtöbb magyar vonatkozású nyomtatvány is (versek, levelek, írások magyarokhoz és magyarokról).¹²

Tóbiási Györgynek – könnyebbség kedvéért döntöttünk e névforma mellett, ugyanis a családtagok nevét a különböző iratok legalább öt formában rögzítették – is tudomása van arról, hogy Janusnak a költői művek mellett volt egy befejezetlen történeti feljegyzéseket tartalmazó verses *Annalese*, évkönyve, mely azóta valahol rejtőzködik, ha végleg el nem tűnt az utókor és az irodalom legnagyobb sajnálatára:

Amíg Janus a drága haza évkönyveit összegyűjti;
és panaszkodva tudós énekeket fűz egybe;
valamint tréfás szavakkal hibátlan epigrammákat
költ, meg görög írókat fordít;
míg a dicsőséget zengi, akárcsak hírneves férfiak
szörnyű csatáit, addig a halál oly sok jó dolgot elvitt.¹³

¹¹ TÓTH István prózafordítása. A kiváló költőnek és műfordítónak ezúton is szeretném hálaomat kifejezni a versek átültetéséért. Latin nyelvű eredeti szövegét újra megjelentette ÁBEL Jenő és HEGEDŰS István: *Analecta nova ad historiam renascentium in Hungaria litterarum spectantia*. Bp. 1903. 450–451. egyetlen sor kommentár nélkül.

¹² BORSA Gedeon: *Bornemisza Pál megemlékezése Várad Ferencről és a többi Mohács előtti bolognai magyar vonatkozású nyomtatvány* = ItK LXXXVII. (1983). 58.

¹³ TÓTH István prózafordítása.

Az utóbbi versrészlet az első *Panegyricus* előhangjában olvasható, ám mind a négy kötetre vonatkozik, ami azt jelenti, hogy a kiadó szándékának megfelelően és a Janus-életmű ismeretében fog a verses dedikáció megírásához.

Tóbiási György (Georg Thabiasius) személyéről jóformán semmit sem tud az irodalomtörténet. A mindenre figyelő, szorgalmas pozitivistá Szinnyi József nem veszi föl *Magyar írók élete és munkái* című hatalmas életrajzgyűjteményébe, ahogy a szász Joseph Trausch *Schriftsteller-lexikona* sem tartja számon,¹⁴ bár Georgius Thabiasius Transylvanus erdélyi szász az ún. Kétszékéből, azaz Medgyes és Selyk vidékéről származik. Furcsa módon Veress Endre óriási apparátussal kidolgozott, a magyarországi diákok olasz egyetemjárásával foglalkozó adattára is elbizonytalanodik, amikor hősünkhöz érkezik. Holott a megoldás ott hevert előtte, de a tudós óvatosságával nem foglalt állást az azonosítás kérdésében. Arról természetesen értesít, hogy Tóbiási György beköszöntőt ír Janus Jacobus Antonius Marcellust dicsőítő panegyricusához, s azt is feljegyzí, hogy a Plutarkhosz, Demosztenész és a többi görög szerző fordításainak végéhez az erdélyi szász diák endecasyllabust (tizen-négyszótagos verset) fűz, de már az adatgyűjteményének következő oldalain jelentkező Georgius vagy Gregorius transylvanicust nem meri Tóbiásival egyszemélynek venni, ugyanis zavarosnak találta a bolognai egyetem anyakönyvében olvasható két bejegyzést e személy(ek)kel kapcsolatban. Tonk Sándor az erdélyi diáknévsorok összeállításánál fontosnak tartotta felhívni a figyelmet egy igen gyakori régi vétéségre: „a forrásanyag tanulmányozásakor azt tapasztaltam, hogy ezt a két nevet [ti. Georgiust = Györgyöt és a Gregoriust = Gergelyt] gyakran cserélték föl.”¹⁵

A Veress Endre által közzétett egyetemi matrikulából arról szerünk tudomást, hogy Georgius transilvanus 1523. december 19-én felmentést kért további tanulmányai alól és vizsgára állott, míg 1523 december 23-án Gregorius transilvanus és egy Paulus de Castro nevű diáktársa kiállván a vizsgákat, a Szent Doktorok Testülete feleleteiket elfogadta, és a kánonjog doktoraiá avatta mindkettejüket, átnyújtva nekik az erről szóló diplomát, melyet eskütel követett.¹⁶

¹⁴ Bár TELEKI Sámuel újra kiadta az üdvözlőverseket is = JANUS PANNONIUS: *Opusculorum pars altera*. Utrecht, 1784. 270. skk., a hallgatás forrása az lehet, hogy az 1896-ban megjelentetett RMK III. 250–251. és 256. tételei alatt HELLEBRANT Árpád nem tüntette föl az üdvözlőversek szerzőit, csupán a dedikációíró Adrianus Wolphardusra tért ki. Minthogy a múlt század végén e kötetekből csak 2–3 példány volt ismeretes köz- vagy magángyűjteményekben, senki nem nézett utána a teljes bibliográfiai leírásnak. TELEKI Sámuel után másodsor Thabiassiusról – tudomásunk szerint – valamivel bővebben szolt HUSZTI József (i. m. 255. és 259., vö. 9. sz. jegyzetünkkel.)

¹⁵ TONK 1979, 232.

¹⁶ VERESS 81, 83, 86.: „1523. dec. 19. Fuit dispensatum cum domino Georgio transilvano super obstantibus. Die 23 ejusdem D. Gregorius transilvanus et Paulus de Castro plebis... fuerunt examinati et approbati super Sacrum Collegium et in receptione punctorum suorum; praesens fuit suprascriptus vicarius episcopi et capituli, qui creavit eosdem Doctores... Insignia vero ambobus tradidit d. Marcus Antonius Marscot... et jurarunt in forma... etc.”

Átböngészve a Tonk Sándor és Szabó Miklós kiadta erdélyi diáknévsorok húszas éveinek tanulóit, *nem* találtunk az említett Georgius vagy Gregoriuson kívül egyetlen egy hasonló nevű *erdélyi* származású peregrinust sem a bolognai egyetemen. Tóbiásit nem vették fel a vásárhelyi szerzők név szerint, kizárólag arra szorítottak, amit Veress is közölt már 1941-ben. A korban szokás volt a nehezen írható, ejtendő család-, vezeték- vagy eredethelyből képzett neveket a könnyebbség kedvéért a nép- és országnevekkel behelyettesíteni, így aztán a martikolák tele vannak bajosan azonosítható Transylvanicusokkal, Hungaricusokkal, Pannoniusokkal vagy Saxonicusokkal.¹⁷

Hogy tényleg Bolognában időzik 1522/23-ban G. T., akit mi tehát Tóbiási Györggyel azonosítunk, azt a Janus kötetének versei, illetve supralibrosa bizonyítja, ama aranyozott betűkkel ékesített itáliai kötése a kolligátumnak 1523 februárjából. Erdélyben ugyanis ebben az időben még a korábbi gótikus ízlésű, ún. vaknyomásos német–lengyel könyvkötések dominálnak, ezeket utánozza az a kevés erdélyi mester, aki ekkortájt itthon dolgozik, majd csak a 16. század vége felé, a Báthoriak korában hódít teret a talján módi a könyvek borításában is. Annak felette a mi Györgyünknek vagy Gregoriusunknak még decemberig Itáliában kellett tartózkodnia, hiszen csak az év utolsó hónapjában áll vizsgára, mindenképpen meg akarta szerezni a doktori címet kánonjogból, hogy aztán idehaza egy derék jövedelmű plébániát vagy más magasabb egyházi/világi hivatalt nyerhessen.

A kolligátum összefűzésének rendje is feltételezésünket erősíti meg. Tóbiási olyan módon kötteti egybe a négy kiadványt, hogy a saját beköszöntője szerepeljen a gyűjtemény élén. Ez tehát a dedikáció-szerző saját példánya volt, amit Adrian Wolphardustól elsőként vett át, vagy maga hozott el a nyomdából. Ismerete Adrian Wolphardus szándékait, hiszen megvárta, míg megjelenik az utolsó darab is 1523. január 2-án, csak azután köttette be valamennyit, ugyanis e kolligátum harmadik nyomtatványában olvasható Tóbiási másik verse, mint már említettük, az utolsó levelek egyikén. Nem tévedünk nagyot, úgy hisszük, ha természetes emberi hiúságot is érzékelünk a bekötés mikéntje mögött: díszes kötést rendelt a műveknek, önnön névbetűit és minden írott szót a két fedőlapon bearanyoztatott. (A könyvön hiába kerestük, nem találtuk meg a compactor szignóját.)

Fáradtságos munkával sikerült viszont néhány adatot összeszednünk a Thabiási családról, sőt Tóbiási György személye is némiképpen előbontakozik a századok homályából. Érthetővé válnak életének bizonyos csomópontjai, melyek talán igazunkat is alátámasztják közvetett módon. Az ecceli (Hetzeldorf–Medgyesszék) elő-

¹⁷ TONK 1979: 1519-ben Bolognában tanul Martinus Pileatoris Nagyszébenből (1465. sz.); 1520 előtt Michael de Zsidve, aki 1520-ban már Ferrarában folytatja stúdiumait (1712. sz.); 1521 táján – 1523 márciusáig Adrian és Hillarius Wolphard (15. és 769. sz.). SZABÓ – TONK: 1523-ban avatják doktorrá az említett, de családnévvel nem azonosított Georgiust vagy Gregoriust (623. sz.); még egyszer előfordult Hillarius Wolphard (925. sz.). A következő bolognai Erdélyből jött peregrinusok csak 1539-ben iratkoznak be, mindkettőt Thomasnak hívják, domkosrendi szerzetesek Segesvárról, illetve Udvarhelyről. (SZABÓ – TONK: 2723. és 2724. sz.)

névvel élő szász gerébcsalád nevét ekképpen, magyaros végződéssel írta. A familia vagyonszerző ősét ugyancsak Georgiusnak hívták. A családfa tőle a következőképpen ágazik szét:¹⁸

I. György neve 1452-től bukkan fel az okmányokban, amikor birtokokat vásárol, zálogosít el vagy vesz zálogba, cserél más birtokosokkal a Szászföldön kívül, főleg Küküllő és Fehér vármegyében, Királyhalmtán, Galacon, Bábahalmán, Oláhkocsárdon, Bordon és másutt. Thabiássi I. Györgyöt, aki 1478 körül hunyt el, (szász)almási előnévvel is emlegetik a korabeli iratok, akárcsak apját Bálintot. Ennek a Bálintnak egyik fitestvére már egyházi pályára lépett, 1423–1430 között plébános volt a család főfészkeben, Eccelen.¹⁹

I. György 1458-tól kisebb megszakításokkal Medgyes és Selyk, a „két szász szék” gerébjé, vagy királybírája volt. Erőszakos ember, akit nem kevészer kell Mátyás királynak, sőt egy ízben magának a pápának is megfegyelmeznie, ugyanis túlkapásai, vagyont harácsoló törekvései révén többször került éles ellentétbe környezetével, a szász népközösséggel, más birtokosokkal, illetve az egyházi vagyonra is rá szerette volna tenni a kezét. 1467-ben, amikor az erdélyi vajda és hívei, köztük a szászok főkirálybírája is összeesküvést szőnek Mátyás ellen, Thabiássi György okos számítással az uralkodó hűségén marad. Ezért aztán Korvin Mátyás különböző privilégiumokkal jutalmazza meg állhatatosságát, a „két szék” főkirálybírói székébe ülteti a hűtlenségbe esett Morgondai János helyett. Ezzel Mátyás tulajdonképpen a szászok autonómia jogát csorbította, a királyföldi németek ugyanis a korábbi években már jogot nyertek arra, hogy önállóan, a király vagy a vajda beleszólása nélkül válasszák meg előljáróikat, a gerébeket, királybírákat. Ennek felette az id. Thabiássi György megkapja a királytól Morgondai János és fia, Mihály minden birtokát is. Ám Mátyás nem haragtartó, legalábbis nem nyúlik hosszúra a Morgondaiak kegyvesztettsége, mert 1472–1473-ban arról értesítenek a kordokumentumok, hogy Thabiássiék, az apa és fiai, László, valamint Tóbiási és I. István vonakodnak visszadni Morgondai Jánosnak és családjának azokat a birtokokat, amelyeket a király '67-ben nekik adományozott, de 1472-ben elvette a megjutalmazottaktól és a kegyekbe visszafogadott másik szász gerébcsaládnak juttatott újra. Hiába követeli a király az erdélyi vajdától és alvajdától, hogy a törvény teljes szigorával lépjenek fel a már „bitorlóvá” lett Thabiássi familiával szemben.²⁰

¹⁸ A családi leszármazási táblát adja THEIL, Rudolf: *Die Hetzeldorfer Erbgrafen* = Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. XXX. (1901.) 444 2. lábjegyzetben és hiányosan — NAGY Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Pest, 1865, 229–230. Ezekhez képest az utóbb megjelent okmánytárak alapján javításra szorul mindkét családfa. Lásd *Kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. Közzéteszi JAKÓ Zsigmond. Bp. Akadémiai Kiadó. 1990. 3394. és 5074. sz. regesztáit. (A továbbiakban: *Kolozsmonostor*.)

¹⁹ THEIL: i. m. 432. lábjegyzetben.

²⁰ *Uo.* 432 skk.; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Bukarest, 1975. V. Band. Dpl. 2777, 2811, 2896, 2949, 3002, 3080. és VI. Band. Bukarest, 1981. Dpl. 3144–3978 passim. (Lásd bővebben a kötet névmutatóit.); *Kolozsmonostor*: 1103, 1790–1791, 1963, 2171, 2268. sz. regesztái.

A birtokgyarapítást I. Tóbiási és I. István folytatják. Amikor 1505-ben perre kerül sor az előbbi kettő és unokaöccseik, a Petki fivérek között (ők hárman: Petki Miklós, Antal és László Thabiási Anna gyerekei), akkor derül ki, hogy a 16. század elejére mekkora földvagyonnal rendelkezik a család a vármegyei területeken, a Küküllő jobb partján, a két Küküllő között és a Maroson innen, rész- vagy egész birtokaik vannak a következő falvak határában: Pipén, Magyarzsákonon, Feleken, Szederjesben, Szászalmason, Somogyomban, Szénaverősen, Darlacon, Borzáson, Désfalván, Pócstelkén, Kissáronon, Kocsárdon, Gyulásban, Bordon, Bábahalmán, Magyarbényében, Gyákoson, Szászszevén vagy például Domáldon.²¹

A harmadik Thabiási fiú, László-Ladislaus (I. György legidősebb fia), az elsőszülött más pályát futott be, s ez unokaöccsének, II. Györgynek, a Janushoz verset írónak jövendő sorsát is befolyásolhatta. László, az okmányokban Ladislaus de Thabiassi, 1460-ban a bécsi egyetemre iratkozott be, talán jogi, de minden bizonnyal teológiai tanulmányokat folytatott. Tanult emberré vált, a joghoz, a közgazdasághoz is értő férfivá, akit 1466-ban már Mátyás király kancelláriájában mint királyi nótáriust, jegyzőt említenek folyamatosan 1472-ig. Működése különösen áldásos Eccelenre, a család falujára nézve, ugyanis 1466-ban a helységnek pallosjogot szerez, vagyis a helyhatóság felléphet a településen garázdálkodókkal szemben, törvényt ülhet felettük, s akár ki is végeztetheti a gonosztevéket. Ugyanaznap még egy kiváltságlevelet udvarolt ki Mátyás királytól: Eccelen ezentúl évente kétszer országos, és szokott hetivásár tartható. Fontos privilégium, ugyanis ez a gazdasági fellendülés egyik legbiztosabb útja a középkorban, ilyformán, vásárai révén a falu a környék legfontosabb településévé válik. A templomot fallal és bástyákkal kerítik körül, s a család ezentúl 1557-ig a templomban saját sírboltjába temetkezik.²²

Ami közleményünk szempontjából azonban sokkal lényegesebb, hogy Thabiási László akkor működik a budai királyi kancellária kötelékében, amikor Vitéz János és Janus Pannonius a királyi kancellária szellemi irányítói. Lászlónak tehát ismernie kellett a kiváló humanistákat, és, mint láttuk, alkotásaik éppen ebben a szűk, de annál nagyobb hatású értelmiségi-főhivatalnoki körben váltak ismertté, itt terjedtek világi közegben. Thabiási László valószínűleg már Bécsben belekóstolt a Magyarországon újnak számító eszmékbe és műveltségbe, Budán alkalma volt kapcsolatot tartani Janusszal és körével, s ezt a szellemet közvetítette, és minden bizonnyal kéziratos másolatokat is hozott magával Gyulafehérvárra. 1473 körül ugyanis már nincs a királyi fővárosban, hanem az Erdélyi Püspökség székhelyen

²¹ CSÁNKY Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Bp. 1913. V. 844, 967. Birtokaik vannak Doboka vármegyében is, Babócon, illetve Fehér vármegyében: Hidedgízen, Bolyában, Saldorfban, Mihályfalván, Szászvevén, Szentiványfalván, Kövesden stb. Vö. THEIL: *i. m.* 458.

²² Tanulmányaira lásd TONK 1979. 1244. sz. tételét. Jegyzői működésére: *Urkundenbuch* VI. 3772, 3833, 3646. stb. sz. okleveleket. Az említett kiváltságlevelek *uo.* 3504–3506 és TEUTSCH, Georg Daniel: *Geschichte der siebenbürger Sachsen*. Köln–Wien, Böhlau Verlag, 1984. I. 180–181.; THEIL: *i. m.* 456–457.

bukkan fel, mint plébános, majd prépost. Nem kizárt, hogy akkor vált meg, vagy távolították el a jegyzői hivatalból, mikor Janus és Vitéz János 1471–72-es Mátyás elleni összeesküvésére fény derült. Mátyás még 1464-ben átszervezte a kancelláriát, majd 1471-et követően gyakori személycseréket hajtott végre a központi hivatalokban. Ennek során kerülhetett el Thabiássi László a Duna partjáról a Maros mellé.²³ Nem hisszük, hogy megérte a Jagellók korát, ugyanis 1490 után nem említik az élők között, de egyike lehetett azoknak, akik Fehérváron továbbéltették Janus szellemét. Végeredményben a magyar humanisták utolsó teljes nemzedéke még mind Mátyás kreatúrája volt. Valamennyien nosztalgiával emlékeztek vissza az ország fokozatos leromlása és hanyatlása idején, a Mohács előtti húsz–harminc esztendőben, a Corvin-könyvtárra, a szellemi és anyagi jólét elmúlt aranyszázadára.

II. György, aki 1522–1523-ban a bolognai univerzitás „polgára”, valószínűleg a 15. század utolsó éveiben született, tekintetbe véve, hogy az erdélyi diákok általában életük harmadik évtizedében iratkoztak be a külföldi felsőiskolákba. Készítést a családi környezettől éppenúgy kaphatott, mint Gyulafehérvárról, ahová, úgy gondoljuk, iskolába járhatott. Tekintetbe véve, hogy a család birtokai főleg Küküllő és Fehér vármegyékben találhatók, emezek pedig egyházilag az Erdélyi Püspökségnek vannak alárendelve (míg a szászöldi plébániákat kivették a fehérvári püspökség hatásköréből, s amazok egyenesen Esztergomhoz tartoztak, ugyanakkor Selyk és Medgyes a 14. században a fehérvári főesperességbe tagozódott be), minthogy a Tóbiási-Thabiássi család a vármegyei nemesség szokásai szerint élt, az iskolaválasztáskor Gyulafehérvár káptalani scholája gyakorolhatta a nagyobb vonzerőt az ecceli Thabiássiakra. Ismernie kellett már itthonról a Wolphard testvéreket, akikkel, mint láttuk Bolognában kapcsolata még szorosabbá vált. Hillariusszal talán egyidős, Adrian ugyanis néhány évvel korosabb volt náluk, s nem kizárt, hogy példájuk, biztatásuk hatására peregrinált ő is Itáliában.²⁴

Biztos mecénással rendelkezik, aki tanulmányi költségeit fedezhette: testvére, Péter († 1528). Emez politikai, közigazgatási pályát futott be, 1515 és 1528 között, akárcsak nagyapja, I. György († 1478 körül), Medgyes és Selyk székek királybírája, 1521-ben II. Lajos királytól kiváltságlevelet kap, s már 1515-ben örökös gerébbé nyilvánítják, és a vármegyei nemességgel egy sorba emelik. A két szász törvényhatóság első és talán legvagyonosabb politikai tényezője. A Mohács utáni kettős királyválasztás (1526) zűrzavarában I. Ferdinánd király híveivel szemben Szapolyai János pártjára áll. A kettősség amúgy is megosztotta az erdélyi németeket, Ferdinánd mindenképpen igyekezett a maga számára megnyerni nyelvtestvéreit. Ezért is kül-

²³ TONK 1979. *uo.*; BÓNIS György: *Jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. Akadémiai Kiadó. 1971. 234. ill. 226–227.

²⁴ Első okleveles említése *Kolozsmonostor*. 3394. sz. regesztájában, fivéreivel (II.) Istvánnal és Péterrel együtt. Az egyházmegyei beosztásra lásd *Erdély története*. Bp. Akadémiai Kiadó. 1986. I. 370 — térkép; MARTON József: *Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története*. Gyulafehérvár, (1993) 29.

dötte Erdélybe és Moldvába Georg Reicherstorffert, az ismert diplomatát és földrajzi utazót, titkárát és ügynökét. Tóbiási Péter (Petrus Thabyassius) ellenszegül az ügynök szándékainak, ezért Reicherstorffer két orgyilkost küld ellene és Morgondai János házába. Mindkettejüket legyilkolják, Pétert éppen fürdőházában lepték meg a fizetett orvok az 1528. év szökőnapján.²⁵

II. Tóbiási György, a Janus-kolligátum tulajdonosa és dedikátora 1523 után, úgy hisszük, már nem folytatott újabb tanulmányokat, hiszen a Mohácsot követő fejtelten közállapotok, a bizonytalan politikai légkör, testvérének meggyilkolása nem kedveztek többé a műsáknak. Annyit azonban még 1524 körül elért, hogy a Szében tőszomszédságában fekvő Szentersébet (Hammersdorf, más néven Gusterița) jövedelmező plébániáját megkapta, hol 1543 vagy 1544-ben hunyt el.²⁶ Hogy megérintette volna a lutheri reformáció vagy állhatatos maradt katolikus hitében, erre nem tudunk felelni. Könyvtára azonban – kell másutt is rejtőzködni G. T. szignójú köteteknek – szétszóródott, s a Janus Pannonius Bolognában nyomtatott műveinek újabb tulajdonosa negyven évvel később jegyzi be magát a könyvbe.

Mielőtt a következő könyvgyűjtőkről szólnánk, engedjék meg, hogy néhány fogalmat a magyar olvasó számára világosabbá tegyünk. Meg kell magyaráznunk azt a kettősséget, amely a szász székek és a vármegyei jogállapotokat jellemezte a birtokviszonyok és életmód tekintetében.

A már többször szóba hozott gerébek a 13. században az Erdélybe települő és telepített német („szász”) népcsoportok katonai vezetői voltak. Vezető szerepüket megőrizték a következő századok folyamán is, hiszen egy személyben örökös jogon töltötték be a bírói, közigazgatási és katonai parancsnok tisztét. A szászok felmentést kaptak a királyi kiváltságok alapján, mint hospesek, vagyis telepítettek, attól, hogy személyesen hadba vonuljanak az uralkodó vagy a vajda hívására, ellenben bizonyos számú katonát kellett kiállítaniuk a közösség költségén. Erről gondoskodott a geréb, akinek kezébe a kollektív adót is letették a székek. A vezetőnek magánvagyonra is volt, ingatlanok birtokosa, akárcsak a nemesség tagjainak és a szabadállású királyi alattvalóknak. Lényegében őket is a nemesség közé számították. Ugyanakkor a gerébekeket kötik a szász közösségi jogszokások („*ius theutonicus*”), amelyek akadályozták hogy birtokot szerezzenek a Szászföldön. Éppen ezért arra törekedtek, hogy az ún. Királyföldön kívül jussanak possesszióhoz. A Thabiássiak, mint utaltunk erre, elsősorban a Küküllő jobbpartjától északra kerültek tekintélyesebb porciók és egész falvak birtokába. Thabiássi István fia, János, a vármegye legnagyobb birtokosaként 1542-ben küküllői főispán gyanánt fordul elő egy oklevélben,

²⁵ *Archiv.* XV. (1879.), 55.; *ua.* XXVI. (1894.), 268.; *ua.* XII. (1874.), 290.; THEIL: *i. m.* 444–447, 459–463.

²⁶ THEIL: *i. m.* 444. Egy a szebeni Állami Levéltárban őrzött oklevél szerint, úgy tűnik, 1544-ben még él és fivérével, Jánossal együtt egy ékszervásárlási ügylet és zálogosítás szereplői. *Vö. Inventarul protocalelor primăriei Sibiu 1521–1700.* Bucuresti, D. G. A. S. 1958. Nr. 201.

s ugyanakkor az alakuló erdélyi állam első ideiglenes fejedelmi tanácsának tagja is lesz. Követként járt Petru Rares vajdánál Moldvában az előző esztendőben.²⁷

Családi nevüket az eredetközségtől Tabiástól vagy Táblásról (románul Dupuş, németül Tobesdorf) kölcsönözték, s mindvégig az i vagy j, y magyar képzőt is használták, akárcsak a többi szász főrangú családok, pl. Talmácsi, Kelneki, Alvinci, Vingárti Geréb stb. famíliák. Ez a gerébréteg a vármegyei nemesség életformáját is igyekezett mindenben követni, összeházasodott a legvagyonosabb magyar családokkal. A Tóbiásiak esetében, amint a családfán is látható, leány- és fiúágon a Petkiekkel és a Bánffyakkal léptek házassági szövetségre, de a század derekára-végére, már csak leányágon öröklődött tovább a vagyon. A Thabiásiak címerét befelé fordíthatták az ecceli kripta fölött.²⁸

És még egy érdekesség: a Thabiásiak két nemzedékében is előfordul a Ladislaus-László keresztnév, amely a magyarság körében különösen népszerű, hiszen László egyike a három magyar szent királyoknak; a Nagyváradon eltemetett uralkodó sírjánál történt csodatételek, legendás élete igen vonzóvá tették kultuszát Erdélyben is, elsősorban a magyarok között, mint katonaszentét, athleta patriaenak, a haza bajnokának címezték gyakorta. Szent Mihály mellett Erdély másik védszentje volt. Talán nem tévedünk, ha ebben a névválasztásban is a magyar nemességhez való közeledést, a beolvadási szándékot sejtjük.

Itt következnek a szerescsenmosdátás: egykori tévedésünk helyreigazítása. Akkoriban (1978-ban) így írtunk: „A kolligátum járt Dankanits Ádám kezében, aki említi is a XVI. századi erdélyi olvasmányok során, de figyelmét, úgy látszik elkerülte a második munka utolsó lapján és a harmadik címoldalán található bejegyzés, mely a könyv birtokosainak egyik hiányzó láncszemét pótolja. Írója kocsárdi Gálffi János, ki e könyvet patrónusának, Báthori Kristóf erdélyi fejedelemnek ajándékozta hódolata jeléül. S bár a szövegek nem árulják el az adományozás időpontját, sikerült mégis megközelítő pontossággal meghatároznunk azt.

Mínthogy magát Gálffi a bejegyzésben főudvarmesternek és belső fejedelmi tanácsosnak mondja, e két méltósággal Báthori Kristóf országglása idején csak 1578 márciusa után találjuk őt, miről kinevezési okmánya is tanúskodik. Ez tehát az adományozás alsó időhatára. A felső természetszerűleg egybeesik Báthori Kristóf halálával, mely 1581 májusában következett be. Ezek szerint tehát a kötet 1578 márciusa és 1581 májusa között került Báthori Kristóf tulajdonába. [...] Nincs semmiféle említés arra nézve, hogy Gálffi átadta volna a kötetet patrónusának, de nincs okunk, hogy kételkedjünk eredeti szándéka megváltoztatásában. Egy nagyon merész feltételezéssel azt is megkockáztatjuk, hogy a könyv Váradon került Gálffihoz, mínthogy ebben a városban élt. Másfelől azt sem szabad számításán kívül

²⁷ Archiv. XII. (1874.), 104.; TRÓCSÁNYI Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Bp. Akadémiai Kiadó. 1980. 35.; *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*. Kronstadt, 1896. III. 100. 1551-ben már mint özvegyről beszélnek (*Kolozsmonostor*. 5074. sz. regeszta).

²⁸ *Erdély története*. I. 332–333.

hagyni, hogy a török hódoltság (1660) előtt Várad fontos humanista központ, ahol Janus Pannonius kultusza élt és hathatós művelődési tényező volt. Különben Gálffit a fejedelemhez igen bensőséges viszony fűzte, 1571-től Báthori haláláig annak közvetlen környezetében szolgált.”²⁹

Nos, tévedésünk forrása akkor és ott saját felületes olvasatunkban rejtőzött. Mikor a régi közleményt ismét előhalásztuk az iratrendező mélyéről, feltűnt, hogy a bejegyzés szövegét nem közöltük, csupán a feljebb ismertetett és kommentált „átiratát”. Elő hát az inkriminált részekkel! A több éves, azóta szerzett tapasztalatok birtokában – már régen nem hiszünk tévedhetetlenségünkben – rögtön meglepett az azonos kéztől származó bejegyzés különös kettészakítottsága, s főleg helyének rendhagyó volta. Ez a két levélre terjedő, különben egybetartozó „ajándékozási szándék” sehogy sem magyarázható, hiszen a megajándékozott és az adományozó személye mindig együtt szokott szerepelni az autográf bejegyzésekben, nem két különböző részre szakítva, a kolligátum két darabján egymástól elválasztva. Mint arról az eredeti 1523-as kötés tanúskodik, a könyvet nem bontották szét, nem külön-külön írták bele az ajánlásokat, majd újra összefűzték, ami minden elemi logikának élesen ellentmondana. Világosabban fogalmazva: a második kolligátum (*Sylva panegyrica Guarini*) zárólevélnek hátoldala, a verzőja eredetileg tiszta volt, egyetlen nyomtatott betűt sem sajtoltak rá. Ide került fel harántírányban, természetellenes módon, azaz a könyv nyomtatott soraihoz viszonyítva merőlegesen („keresztben”) a Báthori Kristófhoz intézett hódoló széptevés: Spectabiliac magnifico domino d[omi]no Christophoro Bathori de Somlio Vaivode Transilvanie et Siculorum Co[m]itis d[omino] d[omino] nobis Clementissimo. (Tekintetes és nagyságos somlyói Báthori Kristóf, erdélyi vajdának és a székelyek ispánjának, legkegyelmesebb urunknak.) A harmadik kolligátum (*Elegiarum liber unus*) címoldalán, az előbbi írással szemben, a könyv címe fölött ugyanaz a személy ezt jegyezte be: Magnifico d[omi]no Joanni Galphi de Kotsiard Supremo cubi[c]ul[ario] ac intimo Consil[iar]io Illustri[ssim]e do[mi]ne Vaivode Transil[vanie] d[omino] d[omino] suo Gratio[s]si[m]o. (Nagyságos kocsárdi Gálffi János főudvarmester úrnak, a kegyelmes erdélyi vajda ónagysága belső tanácsosának, urának, a legháládatosabban.) Formailag és ténylegesen kimeríti az ajánlás fogalmát, de nem a könyv ajándékozására vonatkozik.

Egyrészt, ha ragaszkodnánk eredeti feltevéssünkhöz, és a könyvet valóban Báthori István bátyjának adományozták volna, akkor ez a szöveg az első kolligátum első oldalára, vagy az előzéklapok valamelyikére került volna, azaz a könyv legelejére, hogy azonnal szembetűnjék, s nem rejtik el a kötet belsejébe. Ugyanis, ha igaz az a megállapításunk, hogy a Gálffi és Báthori Kristóf egyidejű említése a megjelölt címekkel csak 1578 és 1581 között volt lehetséges, és a sorok élő államférfiakra vonatkoznak, nem pedig történeti feljegyzések számára készült emlékeztető sorok, akkor bizony könyvünk említett kezdőlapjai még teljes tiszták voltak, senki semmit

²⁹ Lásd az 1. sz. jegyzetet.

nem írt reájuk, ugyanis az első ismert tulajdonos, aki Georgius Tabiasius követte és bejegyezte magát a Janus írásait tartalmazó gyűjteménybe, az majd csak 1585-ben cselekszik ilyképpen, amikor Báthori Kristóf „vajda” már nincs az élők sorában.

Másfelől, a könyv egyik nem azonosítható, közbeeső birtokosa, mielőtt levélhez, folyamodvány íráshoz vagy kérvényezéshez fogott volna, íráspróbát tartott a keze ügyébe eső tiszta lapokon, gyakorolta a megszólítást, a címzést, ami majd reákerül tiszteletteljes felfolyamodványára. Ezúttal rögtön gondolkodóba ejtett: ha az ajánlás tényleg Gálffi Jánostól származik, miért nevezi önmagát rendhagyó módon és szerénytelenül magnificusnak, nagyságosnak, midőn ezt csak mások teszik, ha Gálffihoz intézik szavaikat vagy soraikat. Ilyformán a legnagyobb valószínűséggel csupán arról árulkodnak a tollpróbák, hogy egy meg nem nevezett személy levelet kívánt átnyújtani, küldeni Báthorinak és/vagy Gálffi János fejedelmi tanácsosnak és főudvarmesternek, s a biztonság kedvéért előbb leírta a nevezettek teljes címét, hogy majd el ne vétse, amikor a tisztázati példányt fogalmazza. Meglehet, hogy nem bízott latin tudásában, megkért valakit, hogy diktálja le neki a két főúr titulusait. Erre vallanak a szokatlan elhelyezésen kívül a két szövegben az apróbb javítások is. Az sem kizárt, hogy előbb a kérvénnyel magát Báthori Kristóft akarta nyaggatni, utóbb azonban meggondolta magát, s alábbadta, úgy gondolta, Gálffin keresztül biztosabban vezet az út a fejedelem kezéig. Különben az, hogy Gálffit domino suo-nak, urának mondja, nem jelenti föltétlenül, hogy Gálffival szemben ténylegesen hűbéresi viszonyban állott volna. Lehet ez udvariassági forma, hízelgés, törleszkedés, de talán a rokonszenv sem kizárt még a mord 16. századvég idején sem...

*

„Janus nem élhetett tovább, ahogy a Jagelló-kori Janus-filológia [...] továbbélését megtervezte: az iskolán keresztül és a deákos nemzet közműveltségének részeként – állapítja meg Mezey László a reneszánszkor magyar költészetéről, benne Pannonius utóéletéről szólva. – Irodalomtörténeti sorsa ezzel megpecsételődött. Irodalmi tudatot, alkotást már az iskoláskortól befolyásoló auktor nem lett belőle. Ilyen értelemben nem is élt tovább. Továbbélését nem az iskola, hanem a könyvtár biztosította. S ez a hűséges Sambucus érdeme. Kiadások körül szorgoskodó gondoskodásával elérte, hogy ha nem is sokan, de tudtak a költőről, egy kevésbé olvasták is. De hogy szélesebb körben váljék ismertté, azt nem sikerült elérnie.” Holott a kiadásokat tulajdonképpen Zsámboki és elődei, Magyi Sebestyén vagy Wolphardus Adrian tankönyvnek szánták a poétika osztályok számára. Hogy nem lettek azzá, annak magyarázata a felekezeti megosztottságban rejlik, „mert a katolikus és protestáns tanrendek nem biztosítottak számára helyet”. Nem fért bele az oktatás szűkebbre szabott eszmei, morális kereteibe.³⁰ Ezért találunk olyan ritkán az

³⁰ MEZEY: *i. m.* 531–532.

iskolai könyvtárak állományjegyzékében Janus Pannonius-műveket. Inkább a magánkönyvtárakban őrizeti az értők megfogyatkozott kis serege a 16–17. században.

A fenti idézet a mi esetünkben is megállja a helyét, ugyanis akadt Tóbiási György után két olyan tulajdonosa a kötetnek, akik érdeme szerint becsülték a jó és műves latin verset. Erről győz meg a kolligátum előzéklapján olvasható bejegyzés: *Hunc librum Michael Colosuari dono dabat fr[at]ri suo Jeremiae Colosuari pro memoria fraterni amoris. Anno d[omi]ni 1585 10 Aprillis iuxta nouum Calendariu[m].* (Ezt a könyvet testvéri szeretete emlékéül ajándékon adja Kolozsvári Mihály testvérének, Kolozsvári Jeremiásnak az Úr 1585. esztendejében, április 10-én az új naptár szerint.) A „*novum Calendarium*” ez esetben a Gergely pápa által 1582-ben elrendelt naptárreformra utal. Erdélyben hivatalosan 1590 karácsonyától vezették be, ekkor igazították hozzá a kalendáriumi időszámítást a reális csillagászati időhöz, tíz nappal ugrottak előbbre, hogy behozzák a Julianus-Ptolemaiosz féle napszámításból eredő lemaradást. (Az országgyűlés határozata 1590. szeptember 21-én született meg: „Továbbá megbecsülvén a nagyságod [Báthori Zsigmond fejedelem] ennyiszor való megtalálását és kegyelmes intését, és azt is tekintvén, hogy a napokban való különbözőség több confusiót ezután közinkbe ne szerezzen, az új kalendáriumot, melyet a többi szomszéd keresztyén országokban is bévettetenek immár, mi is bévettük és országul acceptáljuk, de ilyen conditioval, hogy semmiben a megyesi generális gyűlésben [1588] végeztetett articulusoknak ne derogáljon, és evvel való élésünk ideje a jövőendő [1590.] nagy karácsony napján kezdessék.” A megyesi országgyűlésen, mint emlékezetes, Báthori Zsigmondot olyan feltételek mellett választották meg a rendek, hogy az országból kitiltja hivatalosan a Jézus Társaság tagjait, akiknek jelenlétét a protestáns rendek sérelmezték. Erre hivatkoznak a naptárreform bevezetésekor is, mert a közhiedelem ebben a kolozsvári jezsuiták mesterkedését látta, ugyanis a külföldről jött atyák voltak az időszámítás erdélyi kiigazításának legfőbb szószólói. Magyarországon az országgyűlés már két esztendővel korábban hivatalossá tette a Gergely-naptárat.)³¹

A hosszabb zárójelet nem olcsó tudományoskodásból nyitottuk, vagy, hogy jólétesültségünket csillogtassuk az olvasó előtt, hanem mert Kolozsvári Mihály, aki az emlékkönyvet öccsének nyújtja át, 1585-ben már az új naptár szerint keltezi ajánlását, amikor az még nem vált hivatalossá Erdélyben, sőt ellenszenvet vált ki a protestánsokból. Ezek szerint Mihály és valószínűleg öccse is a jezsuita módi híve, s a Janus-kolligátum a Szászföldről elkerülve Kolozsvárott bukkan föl, ami nem meglepő, hiszen a város egyre inkább Erdély szellemi központjává növi ki magát, lakosságának a fele még mindig szász, akik többé-kevésbé még ápolják a kapcsolatot, már csak a nyelvi azonosság folytán is, a szebeniekkal, brassaiakkal vagy segesváriakkal. A régen holt pécsi püspök művét akadt aki még olvasta, becsülte a Jagelló-kor tűntén is. Talán nem vétünk a történeti igazság ellen, ha feltételezzük, hogy ama Michael Colosuari azonos Michael Alart Claudiopolitanusszal, aki 1585-

³¹ EOE III. 374.; KNAUZ Nándor: *Kortán hazai történelmünkhöz alkalmazva*. Bp. 1876.

ben körülbelül kamaszkorú, úgy 12–13 esztendő, szép írású, értelmesnek ítélni kézzvonásai alapján, ekkor fejezhette be az iskola poétika osztályát. Szülei ugyan protestánsok voltak, de ő minden bizonnyal a Báthori István alapította kolozsvári Jezsuita Kollégiumba (a „Báthori-egyetemre”) járt, ugyanis két esztendő múltán, 1587-ben Krakkóban belépett a rendbe, 1600-ban Rómában a Jezsuiták Szemináriumának hallgatójaként látjuk viszont. Három évvel később hívják haza, szükség van Erdélyben tanult katolikus papokra, szerzetesekre, mert a reformáció egészen megkritikotta soraikat. Kolozsváron működik, majd még 1604-ben Gyulafehérvárra rendelik tanítani. Midőn két nemesúr kibékítésére igyekezett, akkor gyilkolták meg fejedelmi vadaskertjében, egy kis erdő mélyén.³²

Kolozsvári Jeremiásról semmi közelebbit nem lehetett kideríteni, nem szerepel, vagy nem azonosítható a közzétett kolozsvári polgárjegyzékekben. Egyetlen tény, amit hozzáfűzhetünk, hogy nevét többször is megörökítette a könyvön, a címoldalra, a díszítőkeret címerpajzsában. Írásából ítélve megérte a felnőttkort.

*

Közvetett bizonyítékok alapján állíthatjuk, hogy a könyv visszakerült, vagy el sem hagyta Kolozsvárt, ugyanis a következő név viselője közismert kolozsvári polgár volt, nem is akárcsi, hanem az erdélyi unitáriusok püspöke, Valentinus Radecius, vagy eredeti nevén Radeckzy († 1632). Ővé a Janus-gyűjtemény 1621-ben, amikor nevét feltünteti az első címlapon. Azt állíthatjuk tehát, hogy a bolognai kiadású Pannoniusok továbbra is német közegben keringenek, ti. Michael és Jeremias Alart is, nevük után ítélve, a szász „náció” tagjai lehetnek, Radetius pedig, minthogy Lengyelországból került Kolozsvárra, soha nem tanult meg magyarul, németül prédikált és értekezett, holott az egész erdélyi antitrinitárius irányzat superintendense, egyházi vezetője volt, nem csupán a szász szentháromságtagadóké. Hívei 1605-ben hívták Lukavicéből Kolozsvárra másodpapnak. Szülővárosa a Balti-tengerparti Dancka volt. Rövidesen az erdélyi város unitárius iskolájának rektora lett (1605–1606). Amikor a kötet birtokába jutott, már öt esztendeje püspökként és négy éve a város első papjaként működött. Valószínűleg 40 dénárnyi nevetséges összegért vásárolja meg a ritka kötetet Kolozsvári Jeremiástól, ugyanis ez az összeg áll a Radetius előtti tulajdonos neve után, ugyanolyan tintával és hasonló írással bejegyezve, mint K. J. aláírása. A püspök nagy bibliofil hírében állott, számos könyvet hozhatott magával Lengyelországból, még többet szerzett Kolozsvárott és Erdély-szerte. Könyvtárának darabjai majd minden jelentősebb hagyományos közgyűjteményben felbukkannak, ami azt jelenti, hogy fiai elavultnak ítélték és eladogatták a fő-

³² SZABÓ – TONK: 1914. sz. tétel.

leg 16. századi kiadású köteteket, noha mindhárom Radetius-utód értelmiségiként kereste kenyerét.³³

*

1632 után a könyv sorsa megint ködbe vész. Hiányoznak a hidak, amelyek összeköthetnék a tulajdonosokat egymással. Lehet, hogy a kolozsvári Református Kollégium szerezte meg, kapta adományként, de erre egyetlen egy vonás sem utal a kolligátum lapjain, ugyanis az iskolai bibliothéka 1666–1668-as katalógusában szerepel egy „Joannis Pannonii Poemata” tétel, amely negyedretű, mint a mi kolligátumunk valamennyi darabja, de e tétel mellé egy későbbi kéz a leltárellenőrzés során odaírta, hogy hiányzik.³⁴ Mindez csak tapogatózás a sötétben, túlságosan simulnának egymáshoz a tények, ha feltételezésünket bizonyossággként igyekeznénk felmutatni. A kételyek és kérdőjelek mindig ott lappanganak a tanulmányok sorai mögé húzódva.

³³ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Bp. 1977. 497.; GÁL Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)*. Kolozsvár, 1935. I. 128., II. 391. A marosvásárhelyi Teleki – Bolyai könyvtárban a következő könyvek találhatóak a Radetius-gyűjteményből: 1. GUAGNINI Alessandro: *Rerum Polonicarum tomi tres*. (Frankfurt am Main, 1584.) B o-5229.; 2. PONTANUS, Johannes Jovianus: *Carminum... omnia pars 1–2*. (Basel, 1531.) T o-1470 a.; 3. CHYTRAEUS, David: *Libellus de morte et vita aeterna. Pars. 1–2*. — AEMILIUS, Georgius: *Imagines mortis... epigrammatis*. (Wittemberg, 1590.) T o-224.; 4. GEMMA, Reinerus: *Arithmeticae practica methodus facilis*. (Leipzig, 1588.); 5. LOSSIUS, Lucas: *Arithmetices erotemata puerila*. (Leipzig, 1593.); 6. PISCATOR, Johannes (Neapolitanus): *Arithmeticae compendium pro studiosis*. (Leipzig, 1592.); 7. STEINMETZ, Mauricius: *Arithmetica praeepta in quaestiones redacta*. (Leipzig, 1575.); 8. HEDERICH, Bernhard: *Libellus atronomicus*. (Rostock, 1598.) A 4–8. sorszámúak egyetlen gyűjtőkötetbe foglalva. Jelzet: o-30483.; 9. HIERONYMUS Sanctus: *Opus epistolarum I–II*. (Basel, 1524.) B f-193.; 10. BIBLIANDER, Theodor: *Temporum... supputatio*. (Basel, 1558.); 11. [Koran.] *Machumetis Saracenorum principis*. (Ed. Theodor Bibliander.) (Basel, 1550.) A két utóbbi egybefűzve, jelzete: B f-532.; 12. GALÉNOSZ: *Simplificium medicamentorum facultatibus lib. XI*. (Paris, 1543.) 0785.; 13. LIPSIUS, Justus: *Antiquarum lectionum*. (Antwerpen, 1575.); 14. LIPSIUS, Justus: *Electorum liber I*. (Antwerpen, 1580.); 15. CARRIO, Ludovicus: *Antiquarum lectionum commentarii III*. (Antwerpen, 1576.) Az utóbbi három egybekötve, jelzet: o-1005.; 16. MUSCULUS, Wolfgang: *In ambas apostoli Pauli ad Corinthios epistolas*. (Basel, 1559.); 17. MUSCULUS, Wolfgang: *In epistolam apostoli Pauli ad Romanos commentarii*. (Basel, 1555.) A 16–17. egybekötve, jelzete: o-2287.; 18. ERASMUS, Roterodamus, Desiderius: *Adagiorum chiliades*. (Basel, 1559.) o-2390.; 19. SOCINUS, Faustus-Dávid Ferenc: *De Jesu Christi invocatione disputatio*. [Raków, 1595.] o-2715.; 20. CRINITIUS, Petrus: *De honesta disciplina lib. XXV*. (Lyon, 1543.) o-2867.; 21. LONICER, Philippus: *Chronicon Turcicorum I–II*. (Frankfurt am Main, 1584.) T o-3417 a. Ezekhez csatlakozik már bemutatott négy Janus Pannonius-mű is, mellyel együtt Marosvásárhelyen 25 munkát őriznek az egykori kolozsvári unitárius püspök gyűjteményéből.

³⁴ SIPOS Gábor: *A kolozsvári Református Kollégium könyvtára a XVII. században*. Szeged, 1991. 78: 96/b számú lábjegyzet.; *Erdélyi könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyenyed...* (Szerk. MONOK István, NÉMETH Noémi, TONK Sándor.) Szeged, 1991. 57.; HERPEI: *Adattár*. III. 257.

Van viszont egy sokkal szilárdabb támpontunk, amely nyilvánvalóan mutat már a cél felé, a könyv útjának végső szakasza ettől kezdve zökkenőmentesebb. A *Panegyricus Iacobo Antonio Marcello Patritio Veneto*, tehát az elsőnek bekötött Janus Pannonius-verskötet címlapján Kolozsvári Jeremiás és Radecius Bálint neve után egy harmadik tulajdonos-bejegyzés fogad: Coll. N. Enyed., majd vele szemben az előzéklap verzóján az enyedi reformátusok főtanodájának könyvtári helyrajzi száma is: Tc. Teleki ord. 4r. lib. 43. Ezek szerint tehát az iskolai gyűjtemény ún. Teleki-thékájában tartották a könyvet, a negyedik polcon, mint a 43. számú kötetet. Ne tévesszen meg senkit a Teleki-théka megjelölés. A közismert marosvásárhelyi könyvesház mellett ezzel a névvel illették Nagyenyeden, Székelyudvarhelyen vagy Sepsi-szentgyörgyön is azokat az adományként szerzett állományokat, melyeket a Teleki-család valamelyik tagja végrendeletileg hagyományozott vagy adott a mondott kollégiumoknak a századok folyamán. A Telekiek, mint Erdély egyik legismertebb és gazdagabb református famíliája, gondviselői, kurátorai, támogatói voltak a hazai protestáns iskolaügynek és egyháznak. (A családi legenda szerint rokonságot tartottak Janus Pannoniusszal, akit őseik sorában oldalági rokonnak tekintettek, mint a Garázda nemzetség tagját, melyből a Telekiek magukat is származtatták. Ez a „vérségi” kapcsolat is vezérelte Teleki Sámuel grófot, a vásárhelyi könyvtáralapítót, midőn hozzákezdett Janus Pannonius valamennyi fellelhető művének összeszedéséhez és kiadásához a 18. század második felében.)

A nagyenyedi Teleki-théka alapítója Teleki József († 1732), Árva Bethlen Kata (1700-1759) második férje volt. A Teleki-família minden nemzedékében szép számmal akadt könyvszerető, könyvgyűjtő emberek, Teleki József a sorostélyi kastélyában gyarapodó könyvesháza számára szerezte meg a kötetet, talán éppen Kolozsvárott. Felesége, sokak szerint éppen e gyűjtemény láttán, olvastán, hitvestársa buzdítására kapott kedvet, hogy maga is magyar bibliothécát alapítson. A Teleki József-féle gyűjtemény a tulajdonos végakarata szerint a nagyenyedi reformátusok kollégiumába került; Bethlen Kata 1739 körül adta át az iskolának. A kötetet a kollégium diákkönyvtárosa, Szilágyi Márton látta el a tulajdont bizonyító írott exlibriszel és helyrajzi számmal. (Az 1744-ben beiratkozott Márton deák 1751-52-ben kapta a feladatot a könyvtárat felügyelő professzortól, hogy a Teleki-théka valamennyi kötetét leltárba vegye.)³⁵ Teleki József, különben az enyedi kollégium főkurátora volt.

³⁵ LUKINICH Imre: *A bethleni Bethlen család története*. Bp. 1927. 524. A könyvtár enyedi sorsához lásd: TUROWSZKY Sándor – VITA Zsigmond: *Biblioteca Bethlen din Aiud*. Bucures-ti, 1957. 9.; JAKÓ Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest, Kriterion. 1976. 211.; VITA Zsigmond: *A Bethlen Kollégium diákkönyvtárosai a XVII–XIX. században*. In: Uő: *Művelődés és népszolgálat*. Bukarest, Kriterion. 1983. 32.; JAKÓ Zsigmond – JUHÁSZ István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Bukarest, Kriterion. 1979. 156.

Az előbbinek unokaöccse volt, a nagy Teleki Mihály († 1690) unokája, Sándor fia, Teleki Sámuel (1739–1822), a marosvásárhelyi Téka birtokosa. József nagybátyja örökébe lépve, az iskola főgondnoka is, 1767-től kezdődően haláláig.³⁶

Teleki Sámuel klasszika-filológiai érdeklődése közismert. Figyelmét Janus Pannonius költészetére Petrus Wesseling (1692–1764) holland történész professzora hívta fel Utrechtben, s ennek sarkallására mélyedt el a Janus-filológia útvesztőiben. A kitartó kutatómunka eredménye két évtized múltán mutatkozik meg, mikor 1784-ben Utrechtben két kötetben jelenteti meg modern kritikai jegyzetek kíséretében Janus Pannonius műveit. Amint egyik levelében Kollár Ádámnak, a bécsi császári könyvtár tudós órének írja 1764-ben „úgy elragadott a népszerű és elegáns költő iránti szerelem, hogy nem kímélek semmi fáradságot és költséget, hogy vele foglalkozzam és őt helyreállítsam”. Valóban gyűjteményében nem csupán az elérhető, megvásárolható Janus-kiadások sorakoznak a polcokon (szinte hiánytalan a 16. században megjelentek köre), de ott vannak azok a másolatok is, melyeket 1760-as évektől kezdve íratott és ír le Bécsben és más gyűjteményekben található példányok, manuscriptumok alapján.³⁷

Erdélyben is tudakozódik a létező kötetek iránt, így bukkan rá az enyedi kolligátumra. Megvásárolta, ajándékba kapta, elcserélte? Nem kideríthető egyelőre. Tény, hogy 1767 és 1780 között került tulajdonába. A kiadványok szövegét segítőtársaival, főleg Kovásznai Tóth Sándor marosvásárhelyi professzorral együtt tüzetesen átvizsgálhatja, összeveti a későbbi-korábbi változatokkal, filológusi pontossággal törekszik helyreállítani a szöveghűséget. Bartholomeus Wild utrechti nyomdász szinte tökéletes kéziratot kap kézhez, s ha valami homályos lenne, ott van kéznél a városban tanuló Zilahi Sámuel, Teleki Sámuel alumna, Kovásznai Sándor professzor kedvenc tanítványa.³⁸

Nyomozásunk végére érve, illik a szerzőnek önmagát mentetgetni. Így tettek már elődeink is. Tudjuk, hogy sok részlet felderítése még várat magára, s a múlt nem adja meg magát egykönnyen a vizsgálódónak. Szüntelen faggatni kell, fáradhatatlanul ostromolni kérdésekkel. A könyv- és művelődéstörténész legtöbbször morzsákból, törmelékekből épít, ha nem is palotát, legalább egy szerény múzeumot az elődöknek, eleinknek.

Vagy miként Václav Havel írja valahol: „A történelem eszén éppen úgy nem lehet túljárni, ahogy a növényekén sem. De a történelmet is lehet öntözni. Mindennap, türelemmel. Nem csak megértéssel, nem csak alázattal, hanem szeretettel is.”

³⁶ A főgondnokok névsorát közli: SZATHMÁRI P. Károly: *A gyulafehérvári-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*. Nagyenyed, 1868. 285.

³⁷ DEÉ NAGY Anikó: *Teleki Sámuel és a Teleki téka*. Bukarest, Kriterion. 41–43.

³⁸ Uo.

SEBESTYÉN, MIHÁLY

Les pérégrinations de Janus Pannonius

L'étude publie des résultats de recherche nouveaux à propos du volume contenant des oeuvres de Janus Pannonius, parues au XVIe siècle, conservé à la Téka Teleki de Marosvásárhely. Les quatre imprimés parurent à Bologne entre 1513 et 1523. L'auteur s'occupe par la suite du personnage du premier propriétaire de l'ouvrage paru le plus tard, d'un certain GT, puis du personnage de Mme Adorján Wolphard qui publia les trois autres imprimés. Il découvre l'identité du premier possesseur de ces ouvrages aussi. Ce fut György Tóbiási. A propos de sa famille (Thabiási) il publie des données nouvelles aussi. P. ex.: László Thabiási était en fonction à la chancellerie royale de Buda précisément à l'époque, quand János Vitéz et Janus Pannonius étaient les dirigeants de la chancellerie. György Tóbiási II, le propriétaire du recueil, fonctionnait à la paroisse de Szentersébet (Hammersdorf), à la proximité de Nagyszeben. Puis l'auteur corrige une de ses thèses antérieures selon laquelle cet ouvrage aurait été donné à Kristóf Báthori. A la base des notes trouvées dans le volume, il jette de la lumière aux propriétaires ultérieurs aussi, mais, après 1632, on ne peut savoir pendant quelque temps rien de certain sur le sort du livre. Plus tard, il apparaîtra à Nagyenyed, chez József Teleki. C'est de là qu'il passa enfin dans la collection de Marosvásárhely de Sámuel Teleki, entre 1767 et 1780.

Barokk kori mirákulumos könyvek illusztráció-sorozatai

A barokk vallási képanyelv populáris megjelenési formái között különleges hely illeti meg az illusztrációs és az áhítati grafika csoportjait.¹ A használati kritériumok alapján elkülönített két csoport között széles átmeneti terület található, amelyet az eddigi kutatás viszonylag kevés figyelemben részesített. Ide tartoznak többek között mindazok a belső illusztrációk, címlapelőzések, illusztráció sorozatok, amelyek az áhítati irodalom különféle kiadványtípusaiban láttak napvilágot.²

A barokk áhítati irodalom egyik Európa-szerte elterjedt kiadványtípusa a mirákulumos könyv. Ezekben a gyakran előforduló címlapelőzések és egyes illusztrációk mellett néha több darabból álló, összefüggő illusztráció sorozatok találhatóak. Míg a címlapelőzések és az egyes illusztrációk az eredeti szövegösszefüggéstől elszakadva gyakran más kontextusban (pl. szentképként, imalapon, ponyvafüzet címlapján) is előfordulhatnak, a sorozatok tagjai az adott összefüggés nélkül értelmüket veszítik, ezért másutt nem használhatták fel őket. Az illusztráció sorozatok a mirákulumos könyvekben rendszerint a különböző elbeszélő szövegekhez kapcsolódnak, s jelentősen hozzájárulnak azok megértéséhez, értelmezéséhez és rögzítéséhez.

Ezzel már utaltunk arra a másik kutatási területre, amellyel ezeknek az ábrázolásoknak az elemzése összekapcsolódik: a történeti elbeszéléskutatásra. Ma már nem kell hangsúlyozni, hogy a képkutatás és az elbeszéléskutatás – mivel szorosan összefüggő kommunikációs folyamatokat vizsgálnak – egymást kiegészítő területek. A mirákulumos könyvek illusztráció sorozatai csupán egyet jelentenek a lehetőségek közül az elbeszélés- és képkutatás együttműködése számára.³ Ebben az összefüggésben nem hagyható figyelmen kívül a művészettörténet, amely régő-

¹ A tanulmány német nyelvű változata eltérő képanyaggal megjelent: *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain XXII (1989)*, 41–57. és *Bild-Kunde – Volks-Kunde. Die III. Internationale Tagung des Volkskundlichen Bildforschung Komitee bei SIEF/UNESCO, Miskolc (Ungarn) 5–10. April 1988*. Hg. Ernő KUNT. Miskolc, 1990. 253–274.

² R.-W. BREDNICH – W. BRÜCKNER – Ch. PIESKE – M. THAMM – H.-J. UTHNER: *Bildquellen, Bildzeugnisse*. In: *Enzyklopädie des Märchens*. 1977. Bd. 2. 328–373.

³ W. BRÜCKNER: „Bildlore” und nonverbale Kommunikation = *Ethnologia Europaea XII (1981)*. 18–22., N.-A. BRINGÉUS: *Volkstümliche Bilderkunde*. München, 1982., N. THYMHOCHREIN: *The Illustrations of Grimm's Fairy Tales: Illustrations of „The Goose-Girl” and their*

ta elemzi a képzőművészeti alkotások elbeszélő módszereit, s amelyben a könyvillusztráció kutatása a könyvtörténettel együttműködve önálló terület.⁴

Történeti összefüggések

A mirákulumos könyvek illusztráció sorozatainak vizsgálatakor mindenekelőtt szem előtt kell tartani azt a tényt, hogy ezek az ábrázolások szoros egységet alkotnak a zarándoklatok egyéb ikonográfiai, elbeszélő és szokásszerű megnyilvánulásaival. Ikonográfiai szempontból a legtöbb sorozat tagjai a búcsús képeknek ahhoz a csoportjához állnak közel, amely a kultusztárgyon kívül az adott hely legendáját vagy a legenda egyes kiemelt motívumait is ábrázolja. A képek témája rendszerint a kegyhelyhez kapcsolódó legenda hagyomány, csodás gyógyulások, megmenekülések (mirákulumok) és történeti események bemutatása. Használati összefüggéseik révén az illusztrációk szoros kapcsolatban állnak a kultusz devóciós szférájával, amennyiben a mirákulumos könyvek egy adott helyen kibontakozó kultusz fellendítését, a különböző használói rétegek áhítatának elmélyítését szolgálták.

A 17–18. században Magyarországon számbavett kb. 150 zarándokhely közül mintegy húsz, csaknem kivétel nélkül nagy jelentőségű helyről adtak ki összesen mintegy ötven nyomtatott mirákulumos könyvet.⁵ A legtöbb könyvben csak címlapelőzők vagy egy-két belső illusztráció található, illusztráció sorozattal mindössze négy helyről jelent meg kiadvány. A négy hely közül három szerzetesi gondozás alatt álló, országos jelentőségű zarándokhely a barokk korban. A negyedik az egyik legjelentősebb, ugyancsak szerzetesi gondozású középkori zarándokhelye volt az országnak, amely a török alatt elpusztult és a barokk időben nem éledt újjá. Mindez mutatja, hogy illusztrált mirákulumos könyvek megjelenítésére, a képsorozatok megrendelésére kizárólag a jelentős anyagi eszközökkel rendelkező szerzetesrendeknek volt lehetősége. Összehasonlításként érdemes megemlíteni, hogy például a szomszédos osztrák zarándokhelyek közül is csupán a legjelentősebbekről készültek illusztráció sorozattal ellátott mirákulumos könyvek (Mariazell,⁶ Maria

relation to the Style and Structure of the Tale. In: R. KVIDELAND – T. SELBERG (Ed.): *The 8th Congress for the International Society for Folk Narrative Research*, Bergen, June 12th – 17th 1984. Papers IV. Bergen 1985. 299 – 324.

⁴ D. BLAND: *A History of Book Illustration*. London, 1958., vö. E. GRABNER: *Die Bilderwand zu Rattersdorf. Zu einem ikonographischen Programm einer burgenländischen Wallfahrt*. Eisenstadt, 1972., E. GRABNER: *Das mariologische Programm der Wallfahrtskirche zu Rattersdorf* = Burgenländische Heimatsblätter 1976/1. 65 – 90., A. KUNCZYNSKA-IRACKA: *Malarstwo ludowe kregu Czestochowskiego*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk 1978., H. WIDACKA: *Ikonografia Czestochowy w grafice XVII i XVIII w.* = Studia Claromontana 4 (1983). 289 – 337.

⁵ TÜSKÉS GÁBOR – KNAPP ÉVA: *Egy feltáratlan forráscsoport: barokk kori mirákulumos könyvek magyarországi búcsújáróhelyekről* = ItK 1985/1. 90 – 100.; TÜSKÉS GÁBOR: *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében*. Bp. 1993. 387 – 395.

⁶ Th. WEISS: *Diva virgo Cellensis ...* Wien, 1637.

Taferl,⁷ Wien – Franziskanerklosterkirche zu Hl. Hieronymus,⁸ Klosterneuburg,⁹ 1–2. kép).

Időben legkorábban keletkezett az 1672-ben Grácban kiadott latin nyelvű zágrábremetei mirákulumos könyv 15 darabból álló rézmetszet sorozata.¹⁰ A kötet szöveganyagának humanista közvetítésű antik mitológiai utalásai és az illusztrációk szalagdíszes keretezései egyaránt későreneszánsz jegyeket mutatnak. A könyvet Johann Caspar Mannasser gráci metsző allegorikus címlapelőzéke díszíti, s minden valószínűség szerint ő készítette az egész szignálatlan sorozatot is. A képek kivétel nélkül a könyv nagyobb részét kitevő, mintegy 120 mirákulumszöveg egyes darabjaihoz kapcsolódnak arányos elosztásban. Ezek a szövegek egyben az ábrázolások közvetlen forrását jelentették. A metsző rendszerint az ún. tipikus szükséghelyzeteket választotta ki, amelyek látványosságuk révén jó alkalmat kínáltak az ábrázolásra (3–4. kép). A 18. század közepén az illusztrációk közvetlen előképül szolgáltak a zágrábremetei kolostortemplom falfestményeivel.¹¹ További párhuzamként megemlíthető, hogy pl. a klosterneuburgi káptalani terem egy részéhez az 1670-ben megjelent mirákulumos könyv szövegei szolgáltatták a kiindulópontot.¹² Ugyanígy a brügge-i Notre Dame de la Poterie 1520 körül keletkezett mirákulumos könyvének mirákulumszövegei és ezekhez kapcsolódó kvalitásos tollrajzai a 16. század közepén három faliszőnyeghez szolgáltak előképül.¹³

A zágrábremetei sorozat után hatvan évvel, 1732-ben Bécsben jelent meg a következő illusztrált kiadvány.¹⁴ Ez jóval több, mint egyszerű mirákulumos könyv: a „vita et miracula” középkori program keretében a pálos rend védőszentjének, Remete Szt. Pálnak a legendás életrajzát, Budaszentlőrincre került ereklyéjének sorsát és a hozzá kapcsolódó csodás eseményeket tartalmazza. A két részre osztott mű mindkét részéhez újra kezdődő számozással egy-egy 35, illetve 25 darabból álló metszetsorozat kapcsolódik. A kötet szövegrészét és a metszeteket egyaránt Matthias Fuhrmann osztrák pálos szerzetes és műkedvelő rézmetsző készítette. Fuhrmann ezenkívül több más rendi vonatkozású munkát is írt, amelyeket sajátos barokk stí-

⁷ *Oesterreichischer Myrrhen-Berg ...* Crems, 1748. és további kiadások.

⁸ M. STAZINGER: *Ausführlich und Gründlicher Ursprungsbericht ...* Wien, 1725. és további kiadások. Vö. Ch. LAUTER: *Die Ursprungslegenden auf den österreichischen Wallfahrtsbildchen.* Wien, 1967. 42–43.

⁹ A. SCHARRER: *Oesterreichische Marg-Graffen ...* Wien, 1670.

¹⁰ A. EGGERER: *Pharmacopaea coelestis ...* Graecii, 1672.

¹¹ Vö. I. KAMPUŠ – I. KARAMAN: *Das tausendjährige Zagreb.* Von den einstigen Siedlungen bis zur modernen Großstadt. Zagreb, 1978. 117–119.

¹² *Der Heilige Leopold.* Landesfürst und Staatssymbol. (Katalog) Stift Klosterneuburg 30. März – 3. November 1985. Wien, 1985. 149–150.

¹³ L. KRIS-RETTENBECK: *Ex Voto.* München, 1972. Abb. 67. Vö. A. REINLE: *Das stellvertretende Bildnis.* Plastiken und Gemälde von der Antike bis ins 19. Jahrhundert. Zürich–München, 1984. 30.

¹⁴ M. FUHRMANN: *Decus solitudinis ...* Wien, 1732.

1. kép M. Staizinger: Ausführlich und Gründlicher Ursprungsbericht, Wien 1740, 104. p. mellett: A bécsi ferences templom kegyképe a rászorulókkal — rézmetszet.

2. kép A. Scharrer: Oesterreichische Marg-Graffen, Wien 1670, 118. p. mellett: J. M. Lerch: Szent Lipót csodái – rézmetszet.

3. kép A. Eggerer: Pharmacopaea coelestis, Graecii 1672, 23. p.: J. C. Mannasser: Egy vízbe esett lány életéért a szülők a zárgábremetei Máriához fohászkodnak – rézmetszet.

4. kép A. Eggerer: Pharmacopaea coelestis, Graecii 1672, 72. p.: J. C. Mannasser: A lábfájós asszony meggyógyul a zárgábremetei Mária segítségével – rézmetszet.

lusában maga illusztrált.¹⁵ A könyv szöveganyaga jórészt középkori legenda- és mirákulumszövegekre, valamint a rend történeti hagyományára nyúlik vissza. Egyben tükrözi a szerzőnek azt a törekvését, amellyel a szent ereklyéje körül kialakult középkori zarándokhelyet kívánta újjáéleszteni.¹⁶ Fuhrmann minden fejezethez egy-egy ábrázolást mellékel, ebben az összefüggésben különösen a második sorozat darabjai érdemelnek figyelmet. A sorozatok egyes tagjai a 18. század közepén előképül szolgáltak az ekkor újjáépített túskevári pálos kolostor sekrestye szekrénye egyéni kidolgozású domborművű fadaragásainak.¹⁷

A harmadik illusztrált mirákulumos könyv 1742-ben jelent meg a Pozsony melletti Máriavölgyről, ugyancsak latin nyelven.¹⁸ A mű első kiadása 1734-ben jelent meg németül, ez azonban nem tartalmaz ábrázolásokat.¹⁹ Viszont ugyanez a metszetsorozat megjelent még a munka egy 1773-as kiadásában is.²⁰ A kötet elmondja a hely legendás és történeti eseményeit, s 128 mirákulum részletes leírását közli. A kilenc darabból álló illusztráció sorozat a könyvben a bevezető részek között, a kiadási engedélyek előtt egy tömbben található. Készítjük a nagyszombati rézmetsző Joseph Jäger, aki több más zarándokhelyről is készített búcsús képeket, címlapelőzéseket. A könyv bevezető részéből megtudjuk, hogy a metszetek a szent kút felett 1697-ben emelt kápolna falait díszítő freskók alapján készültek.²¹ A kötet közli ezeknek a freskóknak a rövid leírását, amely egyúttal az illusztrációk értelmezéseként olvasható. Ezek a leírások – amelyek egyébként az illusztrációk nélküli kiadásokban is szerepelnek – utalnak arra is, hogy az ábrázolt esemény részletes elbeszélése a könyvben hol található.

A kegyhelyeken látható ábrázolások előképként való felhasználásának a mirákulumos könyvek illusztrációihoz az európai anyagban több párhuzama ismert. Így például a hely történetéből és mirákulumaiból mintegy ötven jelenetet ábrázoló, 1520 körül keletkezett ún. Grosser Mariazeller Wunderaltar táblaképei alapján először egy 26 tagból álló fametszet sorozat készült.²² A két sorozat a továbbiakban alapvetően meghatározta a kegyhely ikonográfiáját, s többek között előképül szolgált az 1638-ban megjelent mirákulumos könyv rézmetszetű illusztrációihoz.²³

¹⁵ PATAKY D.: *A magyar rézmetszés története*. A XVI. századtól 1850-ig. Bp., 1951. 127.

¹⁶ KNAPP ÉVA: *Remete Szent Pál csodái*. (A budaszentlőrinci ereklyéhez kapcsolódó mirákulumfölgjegyzések elemzése) = Századok 1983/3. 511–557.

¹⁷ MOLNÁR J.: *A nagyjénő-túskevári páloskolostor*. Bp., 1936. 88–92., 5–17. kép.

¹⁸ L. KUMMER: *Puteus aquarum viventium ... Tyrnaviae*, 1742.

¹⁹ L. KUMMER: *Puteus aquarum viventium ... Marianischer ...* Pressburg, 1734.

²⁰ L. KUMMER (Ford. J. NUNKOVICH): *Puteus aquarum viventium ... Quinque-Ecclesiae*. 1773.

²¹ PÁSZTOR L.: *A máriavölgyi kegyhely a XVII–XVIII. században*. = Regnum 1942/43. 563–600. itt: 568.

²² K. BEITL: *Votivbilder*. Zeugnisse einer alten Volkskunst. Salzburg, 1973. 25–26.

²³ E. GRABNER: *Kultstätte und Heilbrauch*. Zur therapeutischer Bedeutung des Wallfahrtsortes am Beispiel von Mariazell in Österreich. In: L. KRISSE–RETTENBECK – G. MÖHLER (Hg.): *Wallfahrt kennt keine Grenzen*. München–Zürich, 1984. 418–428.

A metsző itt nagy szabadsággal kezeli az előképeket, s elsősorban az időközben számos elbeszélő motívummal bővült mirákulumszövegek eseményeinek folyamatos bemutatására törekszik.

A máriavölgyi freskók és az illusztrációk összevetéséből kitűnik, hogy a metsző pontosan igyekezett követni az előképeket, a kisebb módosulások többnyire a technika megváltozásából adódnak. A freskók részben fekvő képmezőit az illusztrátornak álló formátumra kellett átalakítania, a cartouche-os keretezés eltűnik, a perspektivikus hatás növelése érdekében a padlózatot néha a kedvelt hálós beosztást alkalmazza. A freskók némileg egyénített arcvonásai a metszeteken típusokká egyszerűsödnek, a táji környezet elemei jelzésszerűvé, az architekturális részletek hangsúlyosabbá válnak. A tárgyi eltérések – mint például a két földön fekvő gyermek közül az egyiknél a terítő elhagyása, a kútból előbukkanó kegyszobor eltűnése vagy kút helyett forrás ábrázolása – általában jelentéktelenek, s a képek szerkezetét vagy tartalmát nem érintik.

A negyedik és egyben utolsó illusztráció sorozatnak nem elsősorban a keletkezéstörténete, mint inkább az utóélete érdemel figyelmet. Ez a 12 darabból álló rézmetszet sorozat először 1763-ban jelent meg a máriaradnai kegyhely német nyelvű mirákulumos könyvében.²⁴ Készítője az a Johann Philipp Binder, akitől eddig a legtöbb zarándokhellyel kapcsolatos grafikai ábrázolást ismerjük. A sorozat darabjai a kegyhely fejezetekre osztott történetéhez, illetve legendájához és az első legenda-szerű mirákulumhoz kapcsolódnak (5. kép). Ugyanezek az ábrázolások megjelennek a könyv egyik 1771-es német nyelvű kiadásában is, azzal a különbséggel, hogy a sorozat talán elveszett utolsó darabját egy ugyanazt a jelenetet ábrázoló másik rézmetszettel pótolták.²⁵ Az újrametszés során az eredeti ábrázolásnak a tükörképe jött létre, amelyen apróbb részletek elmaradtak, a kegykép bemutatása elnagyolt, a tételválasztás kérdése megoldatlan. Minden valószínűség szerint az eredeti, 1763-as Binder-sorozat alapján készült a másik, 1771-es máriaradnai kiadás ugyancsak 12 darabból álló fametszetsorozata.²⁶ A kétféle technika alkalmazása ugyanannak a műnek két azonos nyelvű kiadásában arra utal, hogy a kiadó ekkor már a vásárlók különböző igényeit és anyagi lehetőségeit is igyekezett figyelembe venni. Az ismeretlen fametsző a lehetőségekhez mérten igyekezett követni az előképeket, s csupán néhány apróbb részletet hagyott el, illetve módosított. Ugyanez a fametszetsorozat megjelenik még a könyv 1773-as²⁷ és 1796-os magyar nyelvű,²⁸ valamint 1824-es horvát nyelvű kiadásában is²⁹ (6. kép). Utolsó alkalommal a sorozat 1843-ban tűnik fel Dugonics András *Radnai történetek* című, részben a korábbi mirákulumos könyveken alapuló, 1808–1810 között írt munkájának második, név-

²⁴ *Wunder-scheinender Wald-schatten* ... Ofen, 1763.

²⁵ *Wunder-scheinender Wald-schatten* ... Ofen, 1771. (Rézmetszetekkel.)

²⁶ *Wunder-scheinender Wald-schatten* ... Ofen, 1771. (Fametszetekkel.)

²⁷ *Világos berkes hegy* ... Temesvár, 1773.

²⁸ *Világos berkes hegy* ... Vác, 1796.

²⁹ M. JAICH: *Istinito izpisanje* ... U Aradu, 1824.

5. kép Wunder-scheinender Wald-schatten, Ofen 1763, 2. p.: J. Ph. Binder: Vrichnossa György egy olasz képereskedőtől megvásárolja a későbbi radnai kegyképet — rézmetszet.

6. kép Világos berkes hegy, Temesvár 1773, p. 32.: A radnai templom éjjel fényességben tündököl — fametszet.

telenül megjelent kiadásában. A dúcok a többszöri felhasználás következtében teljesen elkoptak, s ez lehet a magyarázata annak, hogy 1857-ben egy újabb kiadvány számára részben ismét fába metszették őket.³⁰ Ez a sorozat már csak kilenc darabból áll, s darabjai párhuzamba állíthatók az előképül szolgáló sorozat megfelelő tagjaival. A két sorozat összevetése azt mutatja, hogy a 9 tagú sorozat szerkezetileg követi ugyan az előképet, de a 19. századi metsző részleteiben módosítja, a megváltozott körülményekhez alkalmazza, mintegy „modernizálja” az ábrázolásokat. Ez a törekvés megfigyelhető például a házak és a berendezési tárgyak formáján. Ezenkívül a metsző több alkalommal megváltoztatja a perspektívát, s gazdagabb árnyalást, a keretezésben barokk kacsok helyett copf virágdíszeket alkalmaz (7. kép).

7. kép M. Jaich: *Ausführliche Geschichte*, Ofen 1857, 30. p.: *Janich András ferencest a radnai templom megújítása miatt a lippai bég talpa megpalcázására ítéli* — fametszet.

³⁰ BÁLINT S.: *Az Etelka és Máriaradna*. Dugonics András írói műhelyéből. In: Uő.: *A hagyomány szolgálatában*. Bp. 1981. 121–127. itt: 127., M. JAICH: *Ausführliche Geschichte* ... Ofen, 1857.

Szöveg és kép viszonya

A mirákulumos könyvek szöveganyagának és illusztráció sorozatainak viszonyát alapvetően meghatározza, hogy szöveg és kép egyaránt adott értelmi összefüggések közvetítését szolgálja. Míg az áhitati kiadványok belső illusztrációi gyakran csupán dekoratív jellegűek és a szöveggel való közvetlen kapcsolatuk nem mindig kimutatható, a mirákulumos könyvek illusztráció sorozatainál megfigyelhető a törekvés a szövegek fontosabb tényeinek konkretizálására, informatív megjelenítésére. A különböző műfajú és felépítésű szövegekhez rendszerint különböző képszerkezet kapcsolódik, amely szoros összefüggésben áll az adott szöveg szerkezetével. A leggyakrabban illusztrált szövegtípus ezekben a kiadványokban a kegyhelylegenda és a mirákulum, s mivel mindkettő elbeszélő műfaj, az ábrázolások közös vonása a képek elbeszélésszerű felépítése. A szövegek felépítését és az általuk közvetített tartalmat a képek azzal támasztják alá, hogy feloldják a szövegek időbeli vonatkozásait és a képek különböző részei a különböző időben lejátszódó események egymásutánosságát egymás mellett, egy időben ábrázolják. A legenda- és mirákulumszövegek alapvető szerkezeti különbsége az ábrázolásokon abban ragadható meg, hogy míg a mirákulumokhoz rendszerint csupán egyetlen kép kapcsolódik, amely az ugyanazon szigorú séma szerint lejátszódó, önmagukban nem értelmezhető eseményeket egyszerre mutatja be, a legendák több különböző, önállóan is értelmezhető, egymáshoz csak lazán kapcsolódó motívumból épülnek fel, amelyek ábrázolása csupán több különálló kép segítségével lehetséges. Az illusztrációk másik jellemző vonása a címlapelőzésekkel és a búcsús képekkel szembeállítva figyelhető meg:³¹ míg ugyanis ez utóbbiakon a kultusztárgy és környezete áll a középpontban, az illusztrációkon a legenda vagy mirákulum eseményeinek bemutatása foglal el nagyobb teret, s a kultusztárgy második helyre kerül.

Kép és szöveg viszonyára utalnak a metszetek feliratai. A zágrábremetei és a máriaradnai könyvekben az ábrázolások szöveges részt nem tartalmaznak, itt az értelmezést és indoklást kizárólag a könyv szövege nyújtja. Különösen feltűnő a feliratok hiánya a zágrábremetei képeken. Ezek mind ún. mirákulum képek: a fogadalmi képek szerkezetét követik, melynek szoros tartozéka a szöveges információ, amit itt teljes egészében a mirákulum leírások tartalmaznak. A budaszentlőrinci mirákulumos könyv illusztrációi alatt a szöveges részek rövid kivonatát közlő feliratok olvashatók latin és német nyelven. Ezek mindig azonosak annak a fejezetnek a címével, amelyhez az ábrázolást mellékeltek. A feliratok ezzel egyértelműen jelzik a képek közvetlen kapcsolatát egy meghatározott szövegrésszel.

Külön kell említeni a máriavölgyi sorozat képaláírásait, amelyek megegyeznek az előképül szolgáló freskók képbe komponált felirataival. Ezek a bibliai idézetek, Mária allegóriák és a *Salve Regina*-ból választott részletek tulajdonképpen lemmák, amelyek a képeknek a bemutatott konkrét eseményen túlmutató, szimbolikus értel-

³¹ SZILÁRDFY Z. – TŰSKÉS G. – KNAPP É.: *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*. Bp. 1987.

met adnak, s az ábrázolásokat az emblémák felé közelítik. A képeknek ez az értelmező, kísérő felirata közvetlenül mutatja az illusztrációk didaktikus funkcióját. Az eljárás következtében az olvasó az illusztrációkat nem csupán a szöveg valamelyik részéhez, hanem annak egészéhez tartozóként is észleli, s ezzel további aktív cselekvésre, kép és szöveg továbbgondolására, elmélkedésre kap ösztönzést. Így ezek a képek annak a folyamatnak egy szeletét is tükrözik, melynek során az allegorikus-emblematikus képtípusok ikonográfiája az áhítati irodalom sokszorosított grafikai illusztrációinak közvetítésével kapcsolatba került a szélesebb rétegekkel.

Formai és motivikus sajátosságok

Az ábrázolások formai és motivikus sajátosságait két tényező határozza meg alapvetően: egyrészt az alapul szolgáló szöveges vagy képi forrás, másrészt a metsző művészi képességei és elbeszélő perspektívája. A szöveg determináló szerepe különösen jól látható a mirákulumképeken, amelyek három fő motívuma a szöveg-szerkezetnek megfelelően az események alanya környezetével, a szükséghelyzet és a kultusztárgy. Ezenkívül negyedikként néha előfordul a kapott segítség, a szükséghelyzetből való megszabadulás ábrázolása. Ezekhez a fő motívumokhoz alkalmasszerűen további kiegészítő motívumok kapcsolódnak. Így az alany és környezete motívumhoz a fogadalomtétel (segítségül hívás) motívuma, a szükséghelyzet motívumhoz valamilyen szimbólum, a kultusztárgyhoz pedig a kultuszhely ábrázolása járulhat. A fogadalomtételre (segítségül hívásra) a bajban lévő személy vagy a további szereplők tipizált imádkozó tartása (kitárt kar, összetett kéz, térdelés) utal. A szükséghelyzethez kapcsolódó, azt kifejező vagy nyomatékosító szimbólumok között leggyakoribb a halál csontvázként történő allegorikus ábrázolása szokásos attribútumaival (nyíl, kasza, homokóra, sírásás közben, szállítóeszköz mozgatójaként), ezenkívül előfordul az ördög és különböző démonok szimbolikus bemutatása. A kultusztárgyak környezetének (a zarándokhelyek) ábrázolásai a búcsús képek többségével ellentétben általában nem az adott templom korabeli képét mutatják, hanem egy templomra emlékeztető épületet vagy fantáziaképet adnak. Az eseményeket a mirákulumképeken rendszerint táji környezetbe vagy építészeti keretbe helyezik, ami a képkivágással (a zágrábremetei képeken az ovális mezőt alkotó ornamentális keretkezéssel) együtt színpadi hatást eredményez. Ez a megoldás nem csupán a „színházi” általános hatását mutatja a barokk képzőművészetre, ezen belül az illusztrációkra, hanem szimbolikus jelentése is van: a táj és az építészeti környezet az evilágot jelzi, szembeállítva a kultusztárgy elkülönített ábrázolásával, amely a túlvilágra, természetfelettire utal. A kettő közti kapcsolat lehetőségét az ember részéről az imádkozó tartás, az égi hatalom részéről a fénysugár tanúsítja. A különböző időben készített mirákulumképek összehasonlításából az is kiténik, hogy a szükséghelyzetek epizodikus-realisztikus ábrázolását fokozatosan felváltja a rövidített formulaszerű képi utalás (pl. betegség), melynek elbeszélő tartalma már lényegesen szűkebb.

A mirákulumképek és az eredetlegenda részleteit bemutató ábrázolások között alapvető formai különbség, hogy míg az előbbieken a kultusztárgyat a földi szférától elkülönítve ábrázolják, az utóbbiakon a kultusztárgy (patrónus) és környezete rendszerint belekapcsolódik a földi történelembe. A mirákulumképek és a legendaciklusok ábrázolásai között mintegy átmenetet alkotnak azok az illusztrációk, amelyek a konkrét mirákulumokat az eredetlegenda részeként vagy függelékeként jelenítik meg. Az elbeszélő motívumok bemutatásán kívül a máriavölgyi és különösen a budaszentlőrinci sorozatban több olyan illusztráció is található, amely rendi vonatkozású vagy egyéb szimbolikus tartalmú ábrázolás, illetve amely a hely vagy a patrónus általános csodatévő jellegét hangsúlyozza.

A három eredetlegendát bemutató illusztráció sorozat csak azokat az elbeszélő motívumokat jeleníti meg, amelyek az adott helyhez hozzákapcsolódtak és a szövegekben is megtalálhatók. Az ábrázolások bizonyos értelemben mégis reprezentatívnak tekinthetők az egész legendaanyag szempontjából is, mivel mindhárom hely körül jelentős legendakör alakult ki. Néhány esetben lehetőség van az azonos motívumok párhuzamba állítására a magyar és az osztrák anyagban, ami többek között mutatja az ábrázolások szerkezeti hasonlóságát és a metszők kvalitásbeli különbségeit. A történeti tényre utaló elbeszélési egységek közül megtaláljuk az illusztrációkon a kultuszhely alapításának és építésének, a kultusztárgy vásárlásának, átvitelének, oltárra helyezésének, valamint konkrét történeti (rendszerint hadi) eseményekkel való kapcsolatba kerülésének a motívumát. A máriaradni sorozatban meghatározó a templomépítést akadályozó, szerzeteseket üldöző török és a törökök eszén mindig túljáró ferences szerzetes motívuma, amelyek a legendaképződés fő alakító tényezői. A vándormotívumok közül a máriavölgyi legendaciklusban együtt fordul elő a csodás megtalálás és az elrejtés ábrázolása, mégpedig az előbbi a forrás (kút), az utóbbi a fa motívummal összekapcsolódva, ami egyben utal a két utóbbi motívum másutt is megfigyelt szoros összefüggésére.³² Több változatban szerepel a megsértett kegykép motívuma (felégetési, rablási kísérlet, a tettes általában a török, egy alkalommal egy oláh lány), egy esetben az épen maradás, többször a büntető csoda motívummal összekapcsolódva.³³ A figyelmeztetést célzó büntetés motívum kétszer a tettes csodálatos helyhez kötésében, egy alkalommal a tettesek üldözésében jut kifejezésre a felgyújtott kegytemplom égő zsindelei által. A büntetés motívum áll a középpontjában annak az illusztrációnak, amely a pálos rend tagjait üldöző diósgyőri várnagy álmában történt megbotozását ábrázolja a rend patrónusa által. A kultusztárgy csodás voltára utaló elbeszélő motívumok közül megtalálható még a hely éjjel fényben való tündöklésének a bemutatása angyali körmenettel. Két legendában szerepel az ún. revocatus motívum, tehát egy halott meghatározott

³² W. BRÜCKNER (Hg.): *Maria Buchen. Eine fränkische Wallfahrt*. Würzburg, 1979. 52.

³³ L. KRETZENBACHER: *Das verletzte Kultbild*. Voraussetzungen, Zeitschichten und Aussagewandel eines abendländischen Legendentypus. München, 1977.

időre történő visszahívása az életbe.³⁴ A budaszentlőrinci legendában az ítéleten megjelent lélek Remete Szt. Pál közbenjárására 30 nap haladékot kap a bűnbánatra, a radnai legendában pedig a motívum az aradiak Radnára vezetett fogadalmi processziójának eredetéhez kapcsolódik.

Képszerkezet

A képi elbeszélés eszközeinek alkalmazása szempontjából az illusztrációk többféle megoldást mutatnak. Ezek az eszközök jórészt a középkori ikonográfiában fejlődtek ki, így a metszők csupán a megoldások többé-kevésbé tehetséges alkalmazóinak tekinthetők. Az időbeliség ábrázolásának egyik lehetősége a közvetlen (direkt) elbeszélés. Ennek legegyszerűbb módja az ún. egyepizódos ábrázolás, egyetlen meghatározott helyzet, központi alak vagy motívum kiemelésével. Ezt rendszerint olyan szövegeknél alkalmazták, amelyek „egydimenziós”, kevés időbeli változást tartalmazó eseményekről tudósítanak. Ezt a megoldást figyelhetjük meg például a zarándokhelyek legendaciklusaiába ékelt történeti események bemutatásánál. A többepizódos elbeszélés egyik módja a ciklikus ábrázolás, amikor az időben egymás után következő eseményeket egymástól elkülönített képmezőkben ábrázolják³⁵ (8/1. kép). Ez az ábrázolásmód figyelhető meg az egylapos nyomtatványok, illusztrált rölapok, búcsús képek, képkivágó ívek elbeszélő képsorozatainál, ahol az önálló mezőkre bontott ábrázolásokat rendszerint egymás mellett sorban vagy egy központi kép körül helyezik el.³⁶ Lényegében ennek felel meg a kegyhelyek egész legendaciklusainak motívumokra vagy kisebb egységekre bontott bemutatása több önálló kép segítségével, azzal a nem jelentéktelen különbséggel, hogy technikai okok miatt a legendaciklusok képei a könyvekben nem egymás mellett, hanem egymás után találhatók. A képek közötti összefüggést részben az ábrázolt személyek vagy tárgyak azonossága, részben a hozzájuk kapcsolódó szöveg jelzi.

A többepizódos események bemutatásának másik lehetősége a folyamatos elbeszélés, amikor az egymást követő eseményeket egyetlen képen belül ábrázolják (8/2. kép). Rendszerint ezt az eljárást alkalmazzák a mirákulumképeken, amelyeken a szimultán ábrázolás révén az időbeli különbségek eltűnnek ugyan, de az esemé-

³⁴ L. KRETZENBACHER: *Legende und Sozialgeschehen zwischen Mittelalter und Barock*. Wien, 1977. 49. Vö. Uó.: *Legendenbilder aus dem Feuerjenseits*. Zum Motiv des „Losbetens“ zwischen Krichenlehre und erzählenden Volksglauben. Wien, 1980.

³⁵ A 8. sz. kép forrása S. RINGBOM: *Some pictorial conventions for the recounting of thoughts and experiences in late medieval art*. In: F. G. ANDERSEN – E. NYHOLM – M. POWELL – F. T. STUBKJAEER (ed.): *Medieval Iconography and Narrative*. A Symposium. Odensee, 1980. 38–69. itt: 39.

³⁶ R.-W. BREDNICH: *Die Liedpublizistik im Flugblatt des 15. bis 17. Jahrhunderts*. I–II. Baden-Baden, 1974., R.-W. BREDNICH – W. BRÜCKNER – Ch. PIESKE – M. THAMM – H.-J. UTHER (2. jegyzet) 346., *Wallfahrten im Bistum Passau*. Ausstellung im Grossen Hofsaal der Neuen Residenz in Passau 3. Mai bis 25. Oktober 1986. Passau, 1986. 38–42. Abb. 21–22., vö. J. LOTMAN: *Die künstlerische Natur der russischen Volksbilderbögen*. In: *Jahrbuch für Volkskunde* 1986. 34–47.

nyek és az ábrázolás sajátos logikáját ismerőnek nem okoz gondot az időrend és az oksági összefüggések megállapítása. A zágrábremetei sorozat darabjain a különböző jelenetek összetartozását a perspektivikus ábrázolás, a tér folyamatossága is hangsúlyozza. Ugyanez a szimultán technika figyelhető meg a legendaképek egy részén, melyeken több összetartozó esemény látható egymás mellett. Itt a részjelenetek, a látszólag összefüggéstelen képi motívumok helyes sorrendje kizárólag a képhez tartozó szöveg segítségével állapítható meg. A radnai sorozat egyes tagjain például a metsző szándékosan megtöri a tér folyamatosságát, s a képmezőn belül több kisebb, egymástól részben elhatárolt jelenetet helyez el, amelyek között csak a szöveg ismerete teremt kapcsolatot. A többepizódos képek helyes „olvasata” általában balról jobbra történik, de előfordul a jobbról bal felé haladás, valamint a különböző epizódoknak egy háromszög csúcsainál való, esetleg szabálytalanul történő elhelyezése is.

Az ábrázolások másik fő típusa az ún. közvetett (indirekt) elbeszélés, melynek változatai beszéd tartalmak, gondolatok, álmok, látomások és más természetfeletti események bemutatására szolgálnak. Ezek a megoldások a mirákulumképeken és a legendaképeken egyaránt előfordulhatnak. Az első modell itt elvben egy ciklus különálló jeleneteinek folyamatos összekapcsolása, ezt azonban a mirákulumos könyvek illusztrátorai a technikai lehetőségek korlátozottsága miatt nem alkalmazzák (8/3. kép). A második módszer az események alanyának és a cselekvés (álmok, látomás stb.) tartalmának az egymás mellé helyezése (8/4. kép). Ezek az ábrázolásokon a cselekvő személy valamilyen attribútuma (felszerelése, tartozéka) vagy egy mellékmotívum jelzi a következő eseményt. További lehetőség az indirekt képi elbeszélésre az egyes motívumok szintbeli eltolása, a valóságszintek elkülönítése (8/5. kép). Ez a megoldás rendszerint az események alanya és a természetfeletti közti kapcsolat érzékeltetésére szolgál, rendszerint további motívumokkal (pl. imádkozó mozdulat, felhőkoszorú, fény sugar) kiegészítve. Az utolsó ábrázolási elv egy mellékmotívum függeléként, a képszerkezetben azonos szinten, de valamilyen módon elkülönítve (pl. ablakkeretben) történő megjelenítése (8/6. kép).

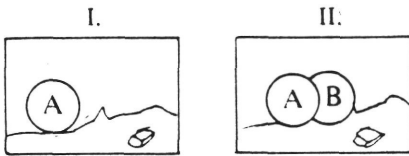
Összegzés

A mirákulumos könyvek illusztráció sorozatait a barokk kori társadalom szélesebb rétegei vizuális kultúrájának összetevőjeként értelmeztük.³⁷ A képek alkalmas adtak arra, hogy segítségükkel bepillantást nyerjünk a sokszorosított áhítati grafika egyik sajátos csoportjának kétszáz éves történetébe. Megfigyelhettük, amint az ábrázolások a technika és az ikonográfia egyszerűsödésével, a szimbolikus tartalmak háttérbe szorulásával párhuzamosan az őket tartalmazó kiadványtípus külső megjelenési formájával együtt fokozatosan popularizálódtak és a magasabb rétegek köréből egyre szélesebb rétegek használatába kerültek át. A zágrábremetei sorozat

³⁷ Vö. C. GRIMM: *Kunst und Volk im 17. Jahrhundert*. In: W. BRÜCKNER – P. BICKLE – D. BREUER (Hg.): *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert*. Wiesbaden, 1985. Bd. I. 341–356.

Narrative devices (Direct Narration)

1. Cyclic narrative

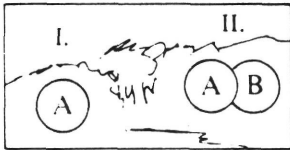

(A) (B) = protagonists of story

I, II = phases of story

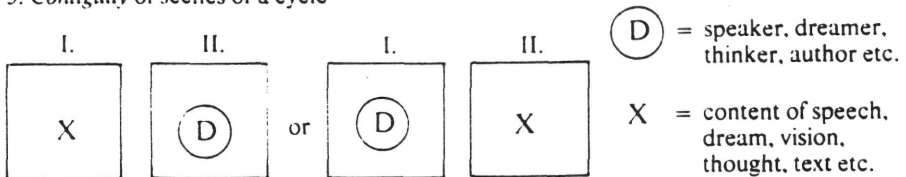
hence: I-II represents temporal flow

2. Continuous narrative

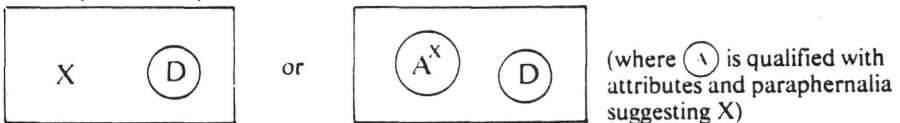

Devices for depicting the content of speech, dreams, visions, thoughts etc. (Indirect Narration)

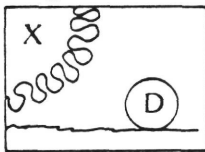
3. Contiguity of scenes of a cycle

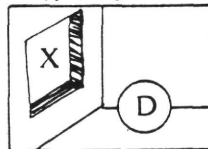
4. Juxtaposition of speaker etc. and content

5. Differentiation of levels

6. Appendage of subordinate motif

annak a folyamatnak az egyik állomását is szemlélteti, melynek során a mirákulumkép típusa az illusztrációk közvetítésével hatott a fogadalmi képek ikonográfiájára és szokásszerű elterjedésére. Megfigyelhettük komplex elbeszélő és ikonográfiai programok átvételét, illetve közvetítését, a grafikák előképként történt felhasználását azonos és más műfajokban, valamint az időtényező térbeli konkretizálásának különböző lehetőségeit. Több példát láthattunk a műfaj nemzetköziségeire, a különböző rétegeknek egyaránt hozzáférhető, viszonylag stabil ábrázolási konvenciók és szimbólumok, egy univerzális képi nyelv következetes alkalmazására és elhagyási folyamatára, valamint a változatok keletkezésére és az illusztrációk modernizálására.

A vizsgált forrásanyag művészeti összetevőit alapvetően meghatározza az elbeszélő hagyomány hatása és az ábrázolások instrumentális jellege. Ezért, bár a történeti stílusok lecsapódása jól nyomon követhető, a hagyományos stílusfogalmak helyett a keletkezéstörténeti, intencionális, funkcionális és befogadástörténeti szempontokat helyeztük előtérbe. A legtöbb bemutatott ábrázolás komplex képi szerkezettel rendelkezik, és sokat közülük nehéz vagy lehetetlen megérteni a hozzá tartozó szöveg nélkül. Más esetekben a képek a szövegtől függetlenül is olvashatók. Míg egy sorozaton belül nagyobb formai és stílusbeli eltérések nem figyelhetők meg, az elbeszélő szerkezet és a képszerkezet viszonya legtöbbször különbözik.

A képek az írott szövegekhez viszonyítva általában nem tartalmaznak új motívumot, nem hoznak létre elbeszélővátozatokat, s az elbeszélő motívumok párhuzamos változatai közül csak egyet rögzítenek. Ezzel szükségképpen szelektálnak és megerősítik az írott szöveg hitelességét. Ezek az ábrázolások az irodalmi hagyományhoz való szoros kapcsolódásuk révén tulajdonképpen olyan narratív szerkezetek, amelyek legfontosabb feladata a popularizálandó elbeszélő tartalmak szervezése, illusztratív megvilágítása, értelmezése és bizonyítása a hagyományos kifejezési eszközökkel. A zarándoklatoknak, ezen túlmenően a kegyelemkövetítésnek ez a vizualizált narratív teológiája teljes egészében a katekézist, a tanítást szolgálta: a képek az érzéki megjelenítés révén a különböző vallási, erkölcsi és szociális tartalmakat kézzelfogható valósággá, bizonyossággként megélhetővé tették és tárgyi megjelenéshez segítették.

Az illusztráció sorozatokat a kitűzött célnak megfelelően csupán néhány szempontból vizsgáltuk. Nem foglalkoztunk részletesen például a képek történeti hűségével, az ikonográfia hatásával az elbeszélő hagyományra, az ábrázolások szerepével az elbeszélő szövegek és a különböző legendamotívumok elterjedésében. Kívánatos volna a részletes összehasonlítás a műfaj nemzetközi példáival. Szükség lenne az áhítati irodalom más kiadványtípusaihoz és az egyéb elbeszélő műfajokhoz kapcsolódó grafikai anyag (pl. képkatekézsis, illusztrált ponyvafüzetek)³⁸ vizsgálá-

³⁸ Vö. pl. TÜSKÉS G. – KNAPP É.: *Illusztrációk a 18. századi vallásos ponyvairodalomban*. In: *Történeti népművészet. Tanulmányok K. Csilléry Klára 70. születésnapjára*. Szerk. SELMECZI KOVÁCS Attila. Bp. 1993. 143–162.; G. TÜSKÉS – É. KNAPP: *Graphische Darstellungen in den Publikationen barockzeitlicher Bruderschaften* = *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 52 (1989). 353–372.

tára és összevetésére ezekkel az illusztrációkkal. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása az irodalomtörténet, a művészettörténet, a könyvtörténet és a néprajz eszközeinek együttes alkalmazása révén lesz eredményes.

KNAPP, ÉVA – TÜSKÉS, GÁBOR

Die Illustrationsserien barockzeitlicher Mirakelbücher

Einen in ganz Europa verbreiteten Publikationstyp der geistlichen Literatur im Barock bilden die Mirakelbücher. Neben dem häufigen Vorkommen der Frontispize und Einzelillustrationen sind in diesen Büchern manchmal auch zusammenhängende Illustrationsserien aus mehreren Bildern zu finden. Letztere knüpfen sich regelmässig an die verschiedenen Erzählgattungen an, und tragen zum Verständnis dieser Texte bei.

Im 17./18. Jahrhundert wurden in Ungarn etwa fünfzig gedruckte Mirakelbücher etwa über zwanzig (von den 150 in Ungarn befindlichen) Wallfahrtsorten herausgegeben. Ganze Serien wurden nur Publikationen über vier Orten beigefügt (Zágrábremete/Remete, Budaszentlőrinc, Máriavölgy/Marianka/Mariatal, Máriaradna/Radna). Die Herausgabe der mit Serien illustrierten Mirakelbücher war ausschliesslich eine Angelegenheit der Orden.

Nach den entstehungsgeschichtlichen Zusammenhängen der Publikationen und der Serien wird das Verhältnis von Wort und Bild analysiert. Die Beschreibung der formalen und motivischen Eigentümlichkeiten bereitet die Analyse der Bildstruktur nach funktionalen und rezeptionsgeschichtlichen Gesichtspunkten vor. (Die bibliographischen Angaben der deutschen Fassung des Aufsatzes mit alternativem Bildmaterial befinden sich in der Anmerkung 1.)

RÓZSA MÁRIA

**A bécsi „Wanderer” magyar vonatkozású közleményei
1851 – 1861**

A *Wanderer* című bécsi napilap magyar vonatkozású közleményeinek feldolgozását az 1850-es évvel zártuk le, mert ekkorra ért véget az 1848/49-es események értékelése az újságban.¹ A lap a Bach-rendszerben, a legszigorúbb elnyomás éve alatt is megkülönböztetett figyelmet szentelt a magyar eseményeknek, nem utolsósorban egyik főmunkatársának, a Bécsben élő kitűnő újságírónak, Falk Miksának köszönhetően kimondottan magyarbarát szellemben. Munkánk célja a *Wanderer* szerzője, illetve témája okán magyar vonatkozású írásainak elemzése. A rövid hírekkel, egy-két kivételtől eltekintve – még ha azok magyar tudósítóktól származnak is – terjedelmi korlátok miatt nem foglalkozunk, vizsgálatunk a hosszabb írásokra, vezércikkekre, tárcákra, magyarországi levelekre, reflexiókra és könyvismertetésekre terjed ki. Figyelmünk főleg a fontosabb politikai eseményekre irányul, mert ezek határozták meg a lap Magyarországhoz való viszonyát, illetve azokra a problémakörökre, melyek a *Wanderer* szerkesztőségét állásfoglalásra készítették. Falk Miksa esetében azonban még jobban leszűkítettük a tárgyalt írások körét, nem ismertetjük az ő külpolitikai, pénzügyi és gazdasági témájú cikkeit, mert azok nem kapcsolódnak közvetlenül a magyar politikai élethez, még akkor sem, ha rejtetten találhatók bennük Magyarországra vonatkozó utalások.

A sajtó helyzete jelentősen megváltozott azután, hogy a császár 1849. március 4-én feloszlatta a kremsieri birodalmi gyűlést és Olmützben oktrojált alkotmányt adott ki. Ezt követően március 13-án és 14-én két sajtóügyekkel kapcsolatos pártens jelent meg, az első a sajtó „visszaéléseivel” foglalkozott, a második a sajtó „túlkapásai” esetén szükséges eljárást szabályozta.² Ez a két rendelet még nem avatkozott be túl durván a sajtó létébe, csak kaució letételét, köteles példány leadását és a szerkesztő osztrák állampolgárságát követelte meg. A sajtó fejlődésének gátja volt azonban az 1850. szeptember (Paupié szerint november) 6-án jelentősen

¹ RÓZSA Mária: *A bécsi „Der Wanderer” magyar vonatkozású közleményei. 1814–1850.* = MKsz 107. (1991) 1–2. 62–87.

² WINCKLER, Johann: *Die periodische Presse Österreichs.* Eine historisch-statistische Studie. Wien, 1875. 80. – Az osztrák sajtó 1849 utáni történetéhez felhasználtam még: ZENKER, Ernst Victor: *Geschichte der österreichischen Journalistik.* Wien, 1900. 47–53., 56–57. – PAUPIÉ, Kurt: *Handbuch der österreichischen Pressegeschichte. 1848–1959.* Wien–Stuttgart, 1960. I. 2–5.

megemelt hirdetési adó, mert ezzel a független, nagy lapok léte a legmesszebbmennyig veszélybe került. A napilapok bevételét ugyanis a hirdetésfelvétel jelentősen növelte, és ez a rendelkezés éppen ezt a jövedelemforrást csökkentette. 1851. július 6-ával, a bírságot a rendszer bevezetésével a sajtót pusztító látszatlátra ítélték és újra visszatért a Vormärz adminisztratív önkénye. Az 1852. május 27-én életbe léptetett büntető törvény a véleménynyilvánítás szabadságát még jobban korlátok közé szorította és az elnyomást tovább fokozta. E rendelet célja volt a napilapokat teljesen a kormánytól függővé tenni; a vállalkozás gazdasági veszélyeztetésével az a szerkesztőt szinte saját maga cenzorává tette. Egyes számok elkobzása, az újság ideiglenes vagy végleges felfüggesztése, a lapalapításhoz aránytalanul magas kaució (a politikai lapok esetében 5000–10 000 forint között) követelése, a szerkesztőség munkatársai számára szabadságvesztés kiszabása mindennapos dolgok voltak. Mindezek a rendelkezések és az általános politikai elnyomás a lapok számának drasztikus csökkenéséhez vezetett. 1852. volt ebben a tekintetben a mélypont, ekkor Ausztria területén az 1848-ban létezett 306 politikai laphoz képest mindössze 59 jelent meg.³ A lapok árának folyamatos csökkenésével együtt nőtt az eladott példányok száma. 1848 után a napilapok iránti igény óriási mértékben megnövekedett, mindenki számára hozzáférhetővé váltak, olyan rétegek is olvastak újságot, amelyeknek korábban sem igénye, sem lehetősége nem volt erre. 1855-ös adat szerint a 18 hivatalos, félhivatalos lapnak (Winckler a *Wanderert* ekkor még ide sorolta) együttvéve 20 550 volt számonként a példányszáma, a 10 liberális és nemzeti lapnak viszont jóval magasabb, 33 580, ami az irántuk való nagy keresletet mutatja.⁴ Az 1854. június 6-i rendelet szabályozta, hogy állami alkalmazottnak tilos volt a sajtóban feletteseik beleegyezése nélkül publikálni.⁵ A napilapokat tehát rendkívül sokfelől ellenőrizték, büntető és rendőri rendszabályokkal korlátozták, ehhez társultak továbbá olyan gazdasági megszorító intézkedések, amelyek a lapok pénzügyi hátterét érintették érzékenyen. Az 1857. október 27-i rendelkezés után 1858. január 1-jén újra életbe léptették az 1848 óta nem használatos „újságbélyeg” intézményét, majd 1858. július 8-án a hirdetési adót ismételen felemelték. Miután a solferinói ütközettel (1859. június 24.) és Bach belügyminiszter felmentésével (1859. augusztus 22.) az osztrák abszolutizmus összeomlott, 1859. november 27-én új sajtótörvény született, amely azonban – ahogy Paupié mondja – „csak gyengén cukrozott keserű pirula volt”, de azért azután a sajtó helyzete némileg javulni kezdett. Ez a rendelkezés megszüntette a megrovást, ugyanakkor korlátozta a sajtót azzal, hogy büntetést helyezett kilátásba minden olyan lap számára, amely „hamis híreket” közölt. 1861. október 4-én új sajtótörvény került a birodalmi tanács elé, melyet a császár 1862. december 17-én kézjegyével látott el, de amely csak 1863.

³ WINCKLER: *i. m.* 85.

⁴ WINCKLER: *i. m.* 94.

⁵ WINCKLER: *i. m.* 89.

március 9-én lépett életbe. A periodikák száma az érezhető enyhülés következtében az 1859-es 246-hoz képest 1862-ben 345-re emelkedett.⁶

A *Wanderer* gyakran reagált a sajtót érintő rendeletekre, elemezte a sajtó helyzetét. 1851. július 11-i számában *Die neue Preßordnung* címen vezércikkben írtak a július 6-án bevezetett bírságolási rendszerről, kifejtve, hogy 1849. március 13. óta nincs sajtószabadság, nincs politikai irodalom Ausztriában. (Itt jegyezzük meg, hogy a napi két – reggeli és esti – kiadásban megjelenő *Wanderer* írásaira való hivatkozáskor csak az esti kiadást jelezzük, különben mindig a reggeli kiadás értendő.) 1857. augusztus 18-án az újságbélyeg esetleges bevezetésének várható következményeit latolgatják (mint már jeleztük, 1858. január 1-jén be is vezették) és az írás szerzője azt jóslja, 10 éven belül nem lesznek lapok, a független újságírást lehetetlenné fogják tenni, s ez nem pusztán anyagi természetű intézkedés, hanem politikai. 1861. március 5-én a *Das constitutionelle Österreich und die Tagespresse* című vezércikk szerint a sok be nem tartott ígéret rezignációhoz és apátiához vezetett. Az írás aláhúzza a napilapok szerepének fontosságát, az álláspontok rajtuk keresztül világossá válnak, előítéletek szűnnek meg, majd végül leszögezi, hogy az osztrák sajtó mind a mai napig nem szabad, és nem liberális abszolutizmusra, hanem igazi alkotmányosságra van szükség. Az 1861. október 9-i *Die neuen Preßvorlagen* című cikkében reagált a *Wanderer* az október 4-i új sajtótörvényre olyan formán, hogy az új sajtótörvény mindent a régiben hagy és bizonyítékok nélkül a vádlottak padjára ültethet bárkit. Október 15-én folytatva ezt a gondolatsort leszámol az illúziókkal, úgy foglalja össze az új törvény lényegét, hogy az 1852-es sajtótörvényből kicsit átvett, a kaució mértéke némileg csökkent, a liberalizmusnak látszólagos engedményeket tett, de a valódi sajtószabadságtól messze van.

Ennyire korlátozott véleménynyilvánítási lehetőségek között a *Wanderer* mozgásteret is igen szűk volt. A *Wanderer*nek Winckler által a hivatalos lapok között kijelölt helye azonban nem olyan egyértelmű, ha elolvassuk az 1856-ban megjelent, de az 1854-es évet jellemző Wurzbach-féle bibliográfiai-statisztikai áttekintésben a lapra vonatkozó részt.⁷ A bécsi lapokról általában ezt írja: „A főváros nagy politikai lapjai, a *Presse*, a *Lloyd*, az *Ostdeutsche Post* és a *Wanderer* több-kevesebb sikerrel igyekeznek követni a nagy angol és francia lapok példáját és példányszámukat tekintve majdnem el is érik azokét. A lapok vezércikkeiről elmondható, hogy nem hiányzik belőlük bizonyos alaposág és a mostani idők történetében való jártasság.” A fővárosi politikai lapjainak fontos részét képezi a feuilleton (a tárca), melyben a fővárosi kulturális élet eseményeit (színházak műsora, koncertek, kiállítások, irodalmi újdonságok) ismertető írások jelennek meg, és amelyek „nem mindig erre

⁶ WINCKLER: *i. m.* 98.

⁷ WURZBACH, Constant von: *Bibliographisch-statistische Übersicht der Literatur des österreichischen Kaiserstaates*. Vom 1. Jänner bis 31. Dezember 1854. Zweiter Bericht [...] im Auftrage seiner Excellenz des Herrn Ministers des Innern Alexander Freiherrn von Bach. Wien, 1856. 16.

hivatott és kompetens tollaktól erednek”. „A lapoknak tulajdonképpeni pártszínezetük nincs” – írja. Miután ez a kimutatás Bach megrendelésére készült, az 50-es évek elnyomó intézkedéseinek következtében szigorúan kordában tartott lapok politikai jellegtelenségére történő célzás nagyjából megállja a helyét, hiszen a helyzet valóban nem tette lehetővé az eszmék nyílt vállalását. A *Wanderer* feuilletonjáról, melyet ekkor Ludwig August Frankl bécsi orvos, költő és újságíró, Lenau barátja és életrajzírója szerkesztett, igen „elítélően” nyilatkozik Wurzbach: 'A *Wanderer*' feuilletonja előszeretettel szépirodalmi volt. A toll, amely ezt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy kritikai feuilletont szervezzen meg, sem a szükséges ügyességgel, sem az ügyhöz elengedhetetlen hozzáértéssel nem bír. A 'Wanderer'-ben már régóta működött az az újabb irodalomban uralkodó tagadási szellem, amely minden a régebbi irodalomban – különösen a Monarchián belül – megállapodott személyiség elleni tiltakozással lépett fel és ott akart ismét okítani, ahol már minden oktatást kimerítettek.” Ennél jobban sikerültek az osztrák műegylet kiállításairól írt levelek – véli. Az ő ítélete tulajdonképpen dicséret, arra lehet belőle következtetni, hogy a *Wanderer* haladó nézeteket valló szerkesztői az irodalmi megújulás szellemét képviselték, a meggyökeresedett irodalmi irányzatok, s így a biedermeier elleni határozott fellépést, realista tendenciák elterjedését sürgették.

Egy titkosügynök 1856-os jelentése⁸ még jobban megerősít bennünket abban, hogy a *Wanderer* szerkesztői liberális eszméik mellett még ilyen körülmények között is kiálltak. Ezt írja: „A 'Wanderer' Sommer tulajdona, a politikai részt névleges szerkesztője, Seiffried Pillursky, egy lengyel, sőt ultralengyel vezeti. Irányzata a »Donau«-éhoz⁹ hasonló, csak azzal a különbséggel, hogy még durvábban viselkedik, mint amaz. Minden legitimitás ellensége és a sajtóbizottság szigorú figyelmével tünteti ki, Oroszországot és Poroszországot gyűlöli, Ausztriát lenézésével szerencséli.” Végezetül még egy fontos adatra bukkanhatunk ebben az írásban: „3000 előfizetője van, Steierországban, Galiciában és Magyarországon nagyon elterjedt”. A *Wanderer* előfizetőinek számára vonatkozóan álljon itt még egy információ kicsit későbből, Falknak Pompéry Jánoshoz intézett 1861. június 2-i levelében, amelyben Falk beszámol a Pompéry kérésére Gräss-szal, a *Wanderer* szerkesztőjével a lap esetleges eladásával kapcsolatos tárgyalásáról azt írja Falk, hogy amennyiben megvennék a lapot, azzal „mintegy 5000 előfizetőt és jó hangzatú nevet” kapnának.¹⁰

A *Wanderer* 1849 és 1854 között Ernst von Schwarzer (1808–1860), az 1848-as Doblhoff-Wessenberg kabinet közmunkaügyi minisztere, a „bécsi újságírás egyik

⁸ *Ungedruckte Briefe eines geheimen Wiener Agenten aus dem Jahre 1856*. Mitgeteilt und mit einer Einleitung versehen von Eduard von WERTHEIMER = Deutsche Revue. Jg. 32. 1907. Bd. 3. Juli–Sept. 230.

⁹ A *Donauról* azt írta korábban a titkosügynök, hogy „a legtisztábban demokratikus, amit csak a sajtóbizottság tud kordában tartani”. In: *Ungedruckte...* (I. a 8. sz. jegyzet) 230. A *Donaut* egyébként 1854-ben Ernst von SCHWARZER, a *Wanderer* korábbi szerkesztője alapította.

¹⁰ Falk Miksa – Pompéry Jánoshoz. OSZK Kézirattár. Fond IV/41.

szellemi atyja”¹¹ vezette, bár szerkesztőként Ferdinand Ritter von Seyfried (?–1865) (róla már korábbi írásunkban szoltunk) neve állt a lapon. Schwarzer nekológja az 1860. március 20-i *Wanderer*ben jelent meg, s megemlíti benne, hogy a lap szerkesztője volt, s hogy politikai beállítottsága mérsékelt liberális, de néha extrem liberális tendenciákat is érvényesíteni engedett. A vezércikkeket Andreas Freiherr von Stifft (1819–1877) „szállította, aki a legradikálisabb politikai nézete- ket kötötte össze mély vallásos áhítattal.”¹² Schwarzer kiválása után ténylegesen Seyfried vezette a lapot, a tárcarovat pedig a már említett Frankl. Később a *Wanderer* a kitűnő zszurnaliszta, Moritz Grass (?–1901) tulajdonába ment át, aki 1856. augusztus 21-étől már a lap társszerkesztője volt, és aki Falk Miksához fűződő ba- rátsága révén is még határozottabban engedte a különböző magyar véleményeket kifejezésre jutni.

A *Wanderer* az aktuális magyarországi politikai eseményeket mindig figyelem- mel kísérte és a magyar érdekeket szem előtt tartva az évtized meghatározó politikai kérdéseiben józanul foglalt állást.¹³ 1851 során magyarországi levelezők többször foglalkoztak az alkotmány kérdésével. Az 1851. január 1-jei pesti levélíró kifejti, hogy az 1849. március 4-i charta szellemében az egyes tartományok alkotmányai- nak életbe kellett volna lépniük, de ez nem történt meg. Nincs országgyűlés, ahol a nép akaratát kifejezhetné. A hivatalos szervek nem tudnak megfelelően működ- ni, mert nem bírják a nép bizalmát. Végezetül leszögezi, hogy a legkorlátozottabb alkotmányt is előnyben részesítenék a legjószándékúbb abszolutizmussal szemben. Január 13-án „é-j” pesti tudósító arról ír, hogy egy működőképes alkotmányhoz az ország nemzeti hagyományait is figyelembe kell venni, és a polgárokat is be kell von- ni az előkészületekbe. Március 14-én szintén az alkotmány helyreállítását sürgette egy pesti levelező.

Több cikk foglalkozott a magyarországi pártrendszerrel. Például 1851. június 14-én és 17-én a *Pesti Napló* és a *Magyar Hírlap* nyomán azt írták, hogy a liberálisok és a konzervatívok között közeledés fog létrejönni. A hivatalos *Magyar Hírlap* a ma- gyarok követeléseit három pontban foglalja össze: 1) a polgári közigazgatást helyre kell állítani, 2) a törvényhatóságok helyzetét rendezni kell, 3) sajtótörvényt kell al- kotni. A cikk írója végezetül a magyar lapokat elemzi pártállásuk szerint, mert – mint írja – a sajtó a pártélet hű tükre volt 1848 előtt is és az írás idején is.

¹¹ ZENKER: *i. m.* 51.

¹² NAGL, Johann Willibald – ZEIDLER, Jakob: *Deutsch – österreichische Literaturgeschichte*. Hrsg. v. Eduard CASTLE. Bd. III/3. 1848–1890. Wien, 1927. 361–362. – Andreas Stifftől említés történik még: *Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése*. Szerk., bev. és jegyz. ell. ANGYAL Dávid. Bp., 1925. 253–254.

¹³ Itt kívánjuk megjegyezni, hogy a *Wanderer* 1852-es évfolyama sem az Osztrák Nemzeti Könyvtárban, sem más bécsi könyvtárakban nem volt megtalálható, de aztán munkám során sikerült Grazból mikrofilmen megkapnom, az év azonban így is hiányos, csak a márciustól de- cemberig terjedő időszak van meg.

A provizórium megszüntetése érdekében a *Wanderer* több alkalommal szót emelt. 1851-én „é-j” Nyugatmagyarországról küldött levele a provizórikus közigazgatásról, a be nem fogadott, a helyi viszonyokat nem ismerő hivatalnokrétegről szól. Ugyanez a téma a március 28-i pesti levélben, amelyben a főispánok kinevezése kapcsán a 48 előtti hivatalnokréteg, vagy április 6-án, amikor az *Österreichische Reichszeitung* által a „forradalomba belekeveredett, kompromittálódott” személyeknek nevezett hivatalnokok hatalomba való visszakerüléséről írnak. 1851. május 7-én a pesti tudósító a megszállás megszüntetését követeli, valamint azt, hogy az adminisztrációnak törvényileg szabályozott úton kell folynia, s legyen vége az önkénynek, mert csak ez vezethet a kedélyek megnyugvásához. 1852. június 4-én az *Ungarns Hoffnung* című, Pesten keletkezett írás szerzője leszögezi, hogy amióta provizórium van Magyarországon, a kísérletek az újrendezésre rendre kudarcot vallottak. Vannak, akik még mindig a magyarok szeparatizmusától tartanak – írja – s megjegyzi ezenkívül, hogy Magyarország gazdasági felemelkedése a cél.

1851. február 25-én az esti lapban a magyar emigránsok amerikai helyzetével foglalkoznak. A cikkből megtudhatjuk, hogy Újházy László (aki a szabadságharc alatt kormánybiztos volt, Görgeyvel harcolt) New Buda néven kolóniát alapított. Ez az írás a *Pesti Napló*ból származik, s a cikk szerzője megjegyzi, hogy ugyanezt az írást a *Pester Zeitung* nemzetellenes hangvételben, megcsonkítva, míg a *Spiegel* szó szerinti fordításban, hűen hozta le. Az emigrációról a *Pesti Napló* levelezője nyomán tudósít ismét a *Wanderer* 1851. július 9-én, beszámolva a rossz körülményekről, amelyek között a magyar emigránsok Észak-Amerikába utaztak.

A törvénykezés kérdésével foglalkozik az 1853. április 30-i pesti levél a polgári törvénykönyv esetleges hatályba lépése okán. A cikk írója kifejti, hogy a nemeseknek is rá kell jönnie, hogy mindenkinek azonos jogai vannak. 1853. május 1-jén aztán életbe is lépett az osztrák polgári törvénykönyv és az ősiség megszüntetését szabályozó rendelet. A kivételes állapotot 1854. május 1-jén szüntették meg Magyarországon és ezután a polgári hatóságok és bíróságok teljes hatáskörüket gyakorolhatták.

Az arisztokrácia helyzete volt a témája az 1851. augusztus 19-i *Magyarische Briefe* című sorozat egyik írásának. A cikk szerzője nagy történelmi neveket sorol fel, akiknek jogaik és előjogaik, hatalmas földbirtokaik vannak, akik a konzervativizmust képviselik, és elítéli pompakedvelő életvitelüket, pazarlásukat. Az 1856. május 3-i *Ungarns Adel und geistige Capacitäten in erneuter Tätigkeit* című írásban arról szólnak, hogy az arisztokráciának fel kell adnia passzivitását és össze kell fognia az értelmiséggel, melynek nincs pénze, viszont rendelkezik szellemi kapacitásokkal. Példaként említik a cseh nemességet, amely nagy ipari vállalkozásokban vesz részt.

A betelepítés eredménytelenségét a *Wanderer* többször is szóvá tette. Például az 1851. július 25-i *Über die Ansiedlung in Ungarn* című írás arról szól, hogy a betelepítés sikertelen és a Monarchia érdekében áll a parlagon fekvő területek hasznosítása. A szabadságharc leverése után az abszolutista kormány Dél-Magyarországon,

a Temesi bánság és szerb vajdaság területén nagyobb arányú telepítésbe akart kezdeni, de végül is csak kevés számú község létesült. 1856. május 11-én a *Nach Osten* című írás az *Augsburger Allgemeine Zeitung* támadására felel. A *Wanderer* szerint a kolonializációval a német kultúrát akarják terjeszteni, ezért küldik a kivándorlókat a nyakunkra, s nem az az oka, hogy munkaerőhiány lenne Magyarországon. A köszén- és ércbányászat fellendítésére cseh és cseh–német lakosságot telepítettek be, de maga a betelepítési törvény csak 1858-ban jelent meg.¹⁴

Szintén támadásokra válaszolva, sok írás bizonygatta a magyar nép jó tulajdonságait. Az 1852. július 20-i *Ungarns geistige Richtung* című vezércikkben is kijelentik, hogy a magyar nem lusta nép, csak az előnytelen körülmények miatt ez a látszat. Valójában a mezőgazdaság, a kereskedelem és a technika fejlesztése a fontos, sőt vannak is már bizonyos törekvések. Egyébként több írás leszögezi, hogy mindenkéltől való cél Magyarország jólétének emelése, ehhez tőkebefektetés, vonathálózat kiépítése az alapfeltételek. 1856. február 19-én Magyarországról küldött tudósításban az általános hangulatot jellemzik, az írás szerzője szerint a közélet megakadt, s ennek fő oka, hogy nincs alkotmány. A magyar jellem nyitott, becsületes, egyszerű, csak korábbi jogait akarja visszakapni. Magyarország népe és a trón között csak olyan kipróbált, megbízható emberek képesek hidat képezni, akik mindkét fél bizalmát élvezik. 1860. február 2-án Ivánka Imre pesti levelező válaszol az *Allgemeine Zeitung* támadására, mely szerint a magyarok fenn hordják az orrukat, a pusztá félbarbárai, és kijelenti, hogy a magyarok nem maradnak el más nemzetek mögött, a magyar paraszt és iparos szorgalmas.

Az elnémetesítési törekvések elleni tiltakozás hangja is felerősödött időről időre a *Wanderer* hasábjain. 1859. november 26-án „H. T.” *Ungarischer Separatismus* címen tiltakozik a németesítési törekvések ellen, véleménye szerint a magyar nemzetiség felolvasztása kivihetetlen. Az 1860. január 6-i *Die Landessprachen in ihren Wechselwirkungen* című vezércikk leszögezi, hogy minden nép ragaszkodik a maga nyelvéhez. Mi úgy találjuk – írja a cikk szerzője –, hogy a nemzetiségi kérdés csak a német elemmel szembeni ellenérzés jeleként került előtérbe. A tartományokban ugyanilyen sietséggel kellene a magyar és a szlovák nyelvet is terjeszteni, s az ezekben az országrészekben dolgozó osztrák hivatalnokoknak is meg kellene tanulniuk ezeket a nyelveket. 1860. július 11-én Ivánka Imre írt *Zur Sprachenfrage in Ungarn* címen. Magyarországon mindenkit magyarnak tartanak, aki a szent korona fennhatósága alá tartozó területen született. Visszautal arra, hogy II. József németesítési kísérlete is kudarcba fulladt. Jelenleg egyetlen dolgot követelünk – írja –, hogy a törvények magyar nyelven legyenek megfogalmazva.

Az oktatásügy területéről említést érdemel az az írás 1851. augusztus 23-áról, mely a gimnáziumi oktatás reformjának tervezetét hiányosságai ellenére is üdvözli. Az év folyamán, december 10-én megjelent helytartósági rendelet szabályozta a reáliskolák szervezetét és tanrendjét. Az 1852. április 29-i *Bürger Schulen und Real-*

¹⁴ BUCHMANN Károly: *A délmagyarországi telepítések története*. Bp. 1936. 107.

wissenschaften című cikk szerzője síkra szállt a polgári iskolák létrehozásáért. Azért szükséges ez – véli –, mert ilyen típusú iskolák eddig még nem voltak, és polgárság sincs Magyarországon. Bár maga az iskola nem teremthet polgárságot, de a szemléletváltáshoz mindenképpen szükséges. A reáltudományok el vannak hanyagolva és az iskolák túl németek. 1854. december 8-án a *Die Frage der Unterrichtssprache* című pesti írásban arról van szó, hogy vegyes lakosságú területeken eldönthető lesz, mi legyen az oktatás nyelve. December 16-án aztán megjelent az a kultuszminiszeri rendelet, mely egységesen szabályozta a középfokú iskolák tanrendjét. 1860. május 3-án Ferdinand Lutter a pesti főgimnázium igazgatója reagál az *Allgemeine Zeitung* cikkére, melyben helytelenül ábrázolták a gimnáziumok helyzetét. Kifejti, hogy kevés az állami gimnázium. A Leo Thun-Hohenstein gróf kultuszminiszter által 1849-ben kiadott szabályzat, az *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* germanizálási törekvésétől eltekintve, sok értékes újítást tartalmazott, a középfokú oktatást új alapokra fektette. Nyolcosztályossá tette a gimnáziumokat, új iskolatípust, a reáliskolát vezetett be, a felsőfokú oktatásban is előrelépést tett lehetővé a szakképesítés felé, például megszervezte a műegyetem elődjét, a Politechnikumot. Természetesen ez az egységesítés iskolák összevonásával és megszüntetésével is járt, melyek főleg a protestáns intézményeket sújtották, míg a katolikus egyház nagy befolyása az oktatásban megmaradt.¹⁵

A vallási kérdések közül a protestáns egyház helyzetével kapcsolatos a legtöbb írás, melyek többsége a protestáns egyház jogainak visszaállításáért küzd. Erre példa az 1851. február 10-i „E. M. aus Gömör” aláírású cikk. 1859. szeptember 18-án és 19-én *Das Protestantengesetz* címen reagálnak a szeptember 1-jei protestáns pátenstre. Az írás szerzője először az egyház helyzetéről ad történeti áttekintést, majd részletesen kifejti, hogy nem történt meg a katolikus egyházzal való egyenjogúsítása. A protestáns pátenst szabályozta az állam és a protestáns egyházak viszonyát, s nem csak a magasabb egyházi tisztségviselők, hanem a lelkészek és a falusi tanítók megválasztását is a kormányhatóságok megerősítésétől tette függővé. Természetesen ez ellen tiltakozási hullám indult meg. A protestáns pátenst utóéletéhez tartozik még, hogy 1859. október 31-én a négy református egyházkerület vezetőinek sárospataki értekezlete elhatározta, hogy a pátenst rendelkezéseinek nem tesz eleget. 1859. november 19-én a protestánsok miskolci egyházi gyűléséről tudósított a *Wanderer*, helyesebben a tudósításhoz Kemény Zsigmond levele szolgált alapul, melyet Falk majdnem szó szerint lefordított.¹⁶ 1860. május 1-jén a Tiszáninnen Református Egyházkerület nyíltan szembehelyezkedik a protestáns pátensttel, megválasztja és beiktatja új püspökét és főgondnokát. Ebben a kérdésben aztán az uralkodónak végül is vissza kellett lépnie, 1860. május 15-i legfelső kéziratában hatálytalanította a protestáns pátenst.

¹⁵ RAVASZ János – FELKAI László – BELLÉR Béla – SIMON Gyula: *A magyar nevelés története. A feudalizmus és a kapitalizmus korában.* Bp. 1960. 94–98.

¹⁶ FALK – KECSKEMÉTHY: *i. m.* 482–484.

A vallási élet területének másik fontos témája a zsidókérdés. 1851. február 5-én az esti számban egy zsidó orvost ért megkülönböztetésről számolnak be Pestről, február 23-án „Z. aus Ungarn” (gróf Zay Károly) arról írt, hogy a kormány az első alaptörvényben a polgári és politikai jogok gyakorlását vallási hovatartozástól függetlennek nyilvánította és kinyilvánította mindenki egyenlőségét a törvény előtt, de ez még nem valósult meg, hiszen számtalan hír érkezik a zsidók jogainak megsértéséről. 1860. június 2-án *Die Juden in Ungarn* című, Pestről keltezett cikk egy konkrét eset ürügyén mélyebb és általánosabb támadásokat fogalmaz meg. A nemzeti törekvés közös fellendülést tett lehetővé vallási különbségek nélkül – így kezdődik az írás, mely aztán azt veti a zsidók szemére, hogy nem adakoznak eleget az Akadémia épületére, a Kazinczy-émlékműre és Széchenyi-rekviemet sem tartottak. Dicséretes, hogy a *Wanderer* valóban igyekezett objektív maradni, minden véleménynek hangot adott, és erre a cikkre is lehozta a választ június 6-án *Eine Stimme für die Juden in Ungarn* címen, mely Bécsben íródott. A cikk szerzője a zsidók védelmére kel, kifejti, hogy az emancipáció valóban sikeresen végbement. Egyes zsidók adakoztak az említett célokra, a zsinagógában nem tartottak gyászsztentiszteleteket, mert az nem odavaló, de másutt megemlékeztek Széchenyiről, s mindez azt bizonyítja, hogy a zsidók valódi patrióták. A lap Löw Lipót főrabbi *Noch einmal die Juden in Ungarn* című cikkével 1860. június 12-én a vitát lezártak tekintette.

Az évtized egy fontos és nagy visszhangot kiváltó írásműve volt az Alexander Bach által sugalmazott és Bernhard Meyer tollából származó, Bach belügyminiszter rendszerét dicsőítő, 1857. októberében megjelent *Rückblick auf die jüngste Entwicklungsgeschichte Ungarns* című, névtelenül és a kiadó neve nélkül megjelent röpirat, melyet a *Wanderer* cikksorozatban ismertetett, leszögezve, hogy kritikáról szó sem lehet, mert az írás nem a nyilvánosság számára készült. (1857. október 29., 31., november 7., 8.) A röpirat lényegét a következőképpen adja vissza: Magyarország helyzete megváltozott az összbirodalmon belül, régi különállásának véget kell vetni, de ami jó volt a magyar közigazgatásban, azt meg kell tartani. Magyarországot ezért öt közigazgatási területre osztották fel. Az új rendszer előnye – így a *Rückblick* szerzője –, hogy nem csak a birodalom teljes egységét, hanem az egyes részek önállóságát is garantálja. Az utolsó két rész a nyelvi helyzettel és az oktatási nyelvvel foglalkozik. Belső használatra a német nyelv jelöltetett ki, ennek a magyar nyelv fejletlensége az oka, de e mellett a többi tartomány nyelvét is lehet használni, az oktatásban a helyi lakosság többsége dönthet a nyelvhasználatról. Mindezeket a *Wanderer* minden kommentár nélkül közölte.

1860. október 23-án az Októberi Diploma teremtette helyzetről ír az aláírás nélküli bécsi vezércikk *Die Neugestaltung der Monarchie* címen. Bár a régi magyar alkotmányt helyreállították, hiányolja a sajtóviszonyok rendezését. Nem tagadja le azonban, hogy a Magyarországról jövő hangok nem teljes megelégedésről számolnak be, fő ellenérvük, hogy a diploma nem a Pragmatica Sanctión alapul. 1860. november 3-án *Die Stellung der 'Liberalen' in Ungarn* című, Pesten íródott cikk ismerteti a liberálisok viszonyulását az Októberi Diploma utáni helyzethez; kitarta-

nak Magyarország különállása mellett, programjuk ismét a Pragmatica Sanctión és a 48-as törvényeken alapul, de a cikk írója elismeri a konzervatívok érdemeit is, akik utat törtek idáig. November 4-én Zay ismét a magyarországi csalódott hangulatról tudósít, és a *Wanderer* szerkesztősége leszögezi, hogy „teljesen osztja a liberális párt álláspontját”. Az 1860. december 7-i *Die Excesse in Ungarn* – természetesen ironikusan értendő – írás a magyarországi követelésüket foglalja össze, vagyis főispánok kinevezése, a megyék újrászervezése 48-as alapon, országgyűlési választások megtartása. Nem különleges rendszabályok kellenek – véli a szerző –, hanem a normális állapotokat kell helyreállítani. Az esztergomi konferenciáról is rendszeresen tudósítottak, melynek feladata az ideiglenes választási törvényjavaslat kidolgozása volt. 1861. január 27-én a *Die Regierung und die Liberalen Ungarns* című, aláírás nélküli bécsi cikk a *Presse* támadására felel, mely szerint ha a magyarok óhajait figyelembe vennék, a Monarchia felbomlana. A válaszcikk leszögezi, hogy a tárgyalások alapja csak a perszónálunió lehet, Bach centralizációja elhibázott és törvénytelen volt, és nem lehet az osztrák birodalmi tanácsot Magyarország részvétele nélkül összehívni. Az 1861-es Februári Pátens után a csalódottság, teljes reményvesztettség hangján szólnak a magyarországi tudósítók levelei. Vas Gereben az év végén úgy összegzi a kialakult helyzetet, hogy a magyar kérdés megoldása nem sikerült, ez az év is új tapasztalatokat hozott, és reméli, hogy az új év majd az alkotmányosság felé történő lépéseket teszi lehetővé.¹⁷

Következzék most néhány adalék a *Wanderer* „önmeghatározásához”, idézetek olyan írásokból, amelyekben a szerkesztőség egyes politikai kérdésekkel kapcsolatban nyíltan állást foglal, megfogalmazza vezérelveit. 1859. december 3-án *Zur Abwehr* című, aláírás nélküli cikkben a Zayt ért támadásra reagálnak (Zay december 1-jei *Wanderer*-beli levelében szót emelt Magyarország integritása, az autonóm magyar közigazgatás mellett), mely helyteleníti, hogy „egy német város német lapja ki merte nyomtatni ezt a cikket”. A *Wanderer* „nem német lap”, szögezi le a névtelen bécsi keltezésű írás, hanem „osztrák, mely németül íródik, s nem azért jelenik meg Bécsben, mert az egy német város, hanem mert ez az osztrák Monarchia fővárosa, amelynek összes érdekeit ebből a központból lehet a legjobban képviselni”. „A 'Wanderer' igazi osztrák lap, amely minden érdeket figyelembe vesz” – szögezi le végezetül a cikk írója, aki annyit árul el magáról, hogy 8 évvel ezelőtt magyarországi munkatársa volt a lapnak. Az 1860. február 16-i *Ein Wort an die „Allgemeine Zeitung” und ihre Correspondenten* című bécsi írás az említett német lap magyarországi levelezőjének egy cikkére reagál, mely szerint a magyar kérdésekbe nem magyarok is beavatkoznak, és felteszi a kérdést, kikre vonatkozik ez az állítás. Fel-

¹⁷ A történelmi események háttérének ismertetéséhez felhasználtam: *Magyarország története*. Főszerk. KOVÁCS Endre. Szerk. KATUS László. 1849–1865. 6/I. köt. Bp. 1979. – BERZEVICZY Albert: *Az abszolútizmus kora Magyarországon. I–III. 1849–1865*. Bp. 1922–(1937). – SOMOGYI Éva: *Abszolútizmus és kiegyezés. 1849–1867*. Bp. 1981.

tételezi, hogy azokra a külföldi lapokra, amelyek megvédik őket és amelyeket az *Allgemeine Zeitung* „megvásárolt lapoknak” nevez. Nyilvánvaló, hogy az egész cikk a *Wanderer* ellen irányul – véli a cikk írója. Majd leszögezi, hogy sokéves újságírói ténykedésük során meggyőződésük miatt már sok mindent el kellett szenvedniük, és felkéri az *Allgemeine Zeitung* szerkesztőjét, hogy közölje, hogy a *Wanderer* nem tartozik a megvásárolt lapok közé, vagy bizonyítsa be, hogy nem független lap. Itt tehát a *Wanderer* szerkesztősége nyíltan hitet tesz magyarbarát érzelmei mellett. 1861. november 12-én szerkesztőségi közlemény jelent meg, melyet a november 5-én meghirdetett provizórium váltott ki, és amely leszögezi, hogy a sajtó helyzete ismét lehetetlenné vált, akárcsak az 50-es években. A szerkesztőség közli, hogy nem elveik feladása készteti őket a visszafogottabb, óvatosabb hangvételre.

„A kancellária és a helytartó arra a megegyezésre jutottak, hogy azokat a lapokat betiltják, amelyek a rendet és a nyugalmat megzavarják. Mivel a 'Wanderer'-nek sok előfizetője van Magyarországon, a nem magyar ügyeket úgy, mint korábban, a legliberálisabb értelemben fogjuk ismertetni, a speciálisan magyar kérdések, vagyis a provizórium teremtette állapotok tárgyalásakor pedig nem fogunk a rendkívül szűkre szabott határokon átlépni. Ezt nem csak azért szögezzük le, hogy tudni lehessen, hogyan akarunk a jövőben a magyar kérdésekhez viszonyulni, hanem azért is, hogy tudják, miért viselkedünk így és nem másképpen és hogy ez legkevésbé sem meggyőződésünk megváltoztatásából ered, azt mondani sem kell. Ez szolgáljon iránymutatásul magyarországi levelezőink számára is, hogy a tények objektív bemutatásától semmiképp se térjenek el.”

A következőkben két személyt kívánunk kiemelni, Kossuthot és Deákot mint a korszak két olyan történelmi jelentőségű alakját, akiknek a sajtó megkülönböztetett figyelmet szentelt. Az 1851. október 8-i esti lapban közlik, hogy a Bécsben megjelenő *Presse* Kossuth írását hozta le, és minden kommentár nélkül idéznek a lapból: „Kossuth a sértett ember álarca mögé rejtőzve tűzcsóvát dob a francia dél szenvedésébe, bizonyítékát adva ezzel annak, hogy ígéretét, mi szerint visszavonul a politikai színtérről, mennyire nem lehet komolyan venni. A rosszindulatú beállításnak annyi köze van a valósághoz, hogy Kossuth szeptember 29-én a Mississippi fedélzetén indult Angliába, de a francia hatóságok megtagadták tőle a partraszállási engedélyt Marseille-ben. A városban rokonszenvtüntetést rendeztek mellette, amit ő kiáltványban köszönt meg. 1851. november 10-én az esti lapban egy pesti levél azt írja, hogy az angol lapok Kossuth minden szavát kinyomtatják (október 23-án szállt partra Angliában és november 20-án indult tovább Amerika felé), és hogy Kossuth jelenleg katonai ismereteinek hiányosságait pótolja, „mert a békéltető politikát, melyet eddig követett, most hibásnak ítéli meg és a jövőben mindenkit megsemmisít, aki ellenségesen lép fel vele szemben.” Végezetül a kormánypárti *Magyar Hírlap*ot idézik, mely szerint ezek tehát Kossuth tervei a jövőre nézve, ahogy kijelentéseiből kitűnik, de a „kormány ébersége és a magyar nép lojalitása miatt kudarcba fognak fulladni.” 1856. november 21-én a „*Times*” *gegen Kossuth* című cikkben csak annyit közölnek, hogy Kossuth lancashire-i beszédének forra-

dalmi irányultsága volt, és hogy a londoni újságok véleménye meglehetősen eltér vele kapcsolatban.¹⁸ Elmondható tehát, hogy a *Wanderer* Kossuthról negatív képet alakít ki az által, hogy kiritikátlanul átveszi a kormánypárti magyar, vagy a Magyarországgal szemben ellenséges külföldi lapok vele kapcsolatos értékeléseit, illetve a valóságot elferdítő híradásait.

A távollévő Kossuth-tal ellentétben az itthon élő és az 50-es évek közepétől az ellenzék vezérévé emelkedő Deákról mindig a legnagyobb nagybecsülés hangján nyilatkoztak. 1854. november 19-én az esti lapban megjelenik a hír, hogy Deák november 11. óta ismét Pesten van (ekkor adta el kehidai birtokát és költözött a fővárosba), s nincs egyetlen olyan ember sem Magyarországon, akit minden pártban olyan nagyra becsülnének, mint őt. 1860. november 25-én a *Wanderer* lehozta Deák válaszát Zsedényi Ede kancelláriai udvari tanácsos november 23-án a *Pesti Napló*hoz címzett és ott közzétett nyílt levelére, melyben azt állította, hogy a felelős magyar minisztérium maga sem tartotta meg az 1848-as törvényeket.¹⁹ 1861. március 27-én *Die Denkschrift Deáks* címen vezércikkben ismertetik „Magyarország legjobb emberének” 13 éves publicisztikai hallgatás után megjelent írását azokról a jogokról, amelyekhez Deák véleménye szerint feltétlenül ragaszkodni kell, valamint Magyarország viszonyáról a birodalmi tanácshoz és a többi tartományhoz. Deákról ezt írják: ő se nem fantaszta, se nem forradalmár, hanem tetőtől talpig alkotmányos magyar. A cikk végén rendkívüli mellékletben közlik magát az írást német fordításban. 1861. május 13-án beszámolnak Deák beszédéről, vagyis első felirati javaslatáról, melyet ezen a napon terjesztett a képviselőház elé. Június 8-án a *Deák's Gegnern zur Beachtung* című bécsi cikk is a felirati javaslattal foglalkozik. Vannak, akik csalódottak – írja –, a Határozati Párt tulajdonképpen többségben volt (155:152 arányban fogadták el a felirati javaslatot), és csak engedékenységüknek köszönhető, hogy a felirat ilyen kis többséget kapott. Deák ellenségei ebből arra következtetnek, hogy a Deák-Eötvös párt tagjai semmilyen kötelezettséget nem vállalnának, mert valójában semmi hatalmuk nincsen. A *Wanderer* védelmére kel Deáknak, mert – mint írja – ez nem jelenti azt, hogy a lakosság többsége olyan irányt követne, amely Deák programján még túlmegy, de bizalom kell Deák iránt is, s mi alárendeljük magunkat az ő szilárd jellemének, tiszta patriotizmusának, morális erejének. 1861. június 23-án a tárcarovatban Vas Gereben közölt Deák életéből adatokat.

¹⁸ Kossuth az 50-es években igyekezett összekötni Magyarország szabadságának ügyét az európai átalakulási törekvésekkel. „Készen állott egy új szabadságharc vezetésére, de csak abban az esetben, ha a nemzetközi és a hazai feltételek a siker reményével kecsegtetnek.” In: *Kossuth Lajos életének képei*. SZABAD György bevezető tanulmánya. Bp. 1994. 24. – Kossuth szövetségkereső emigrációs politikájához lásd még: SZABAD György: *Kossuth politikai pályája*. Bp. 1977. 168 – 169.

¹⁹ TAKÁCS Péter: *Deák Ferenc politikai pályája. 1849–1865*. Bp. 1991. 74 – 75.

A *Wanderer* legjelentősebb magyar munkatársa, Falk Miksa (1828–1908) 1849 óta volt a szerkesztőség munkatársa, Bécsben élt és 1850-től a takarékpénztárnál állt titkárként alkalmazásban.²⁰ A jel alapján egyértelműen azonosítható írásainak nagy részét pénzügyi, gazdasági vonatkozású vagy a takarékpénztár ügyeivel kapcsolatos témák teszik ki, ezenkívül foglalkozott külpolitikával, s a más országokról szóló írásaiban mesterien tudta elrejteni a neoabszolutizmus rendszere ellen irányuló magyarbarát utalásait.²¹ Természetesen számtalan írásának volt tárgya a magyar politikai élet egy-egy aktuális problémája. Jele)(volt a *Wanderer*ben egy ideig, később majd minden számban található cikkei jel és aláírás nélkül jelentek meg, ami azonosításukat meglehetősen megnehezíti. A *Wanderer*ben nyíltan vagy burkoltan, de mindvégig síkra szállt a magyar alkotmányosság helyreállításáért, amit a Monarchián belül képzelt megvalósíthatónak, és a 48-as alapoktól nem kívánt eltérni. Nézeteik hasonlósága révén került kapcsolatba Eötvössel (akinek több művét fordította németre) és Kemény Zsigmonddal, akinek közvetítésére került Falk személyes kapcsolatba Deákkal is. Nagy kitüntetésnek számított, hogy a tudományos munkával nem foglalkozó, egyébként bölcsész doktorátussal rendelkező Falkot Deák ajánlására választották 1861-ben az Akadémia tagjává. Falk a *Wanderer*-beli magyar vonatkozású cikkeiben lehetőség szerint objektivitásra törekedett, teljesítve ezzel Deák kifejezett kérését.²²

Falk újságírói stílusát egyszerű, világos okfejtés, közérthetőség jellemzi; határozottan mondott véleményt, bár politikai jóslatai nem mindig váltak be. Újságírói példaképe Julius Seidlitz (Ignaz Jeitteles) volt, akivel már az *Ungar* című pesti folyóiratnál és az *Oesterreichische Zeitung*nál, Bécsben együtt dolgozott, s akinek nekrológiát az 1857. március 11-i *Wanderer*ben Falk írta. Sokat tanult még Keménytől, instrukcióit is kikérte.²³ Néhány példa arra, hogy Falk írásait gyakran egy egyszerű hasonlattal vezette be, és ezzel világított rá mondanivalója lényegére. 1852-es, név és jel nélkül megjelent *Ungarische Lebensfragen im Einklange mit den Interessen des Gesamtstaates* című cikksorozatában az államot egy olyan géphez hasonlítja, amelynek minden kereke összhangban dolgozik. Ebből bontakoztatja ki azt a gondolatmenetet, hogy Magyarország fejlődését csak az egységes Ausztrián belül tartja elképzelhetőnek.²⁴ Vagy 1859. szeptember 11-én megjelent *Die Vertrauensmänner* című írásában szintén a gép szolgál – bár itt ellenpélda gyanánt –, mégpedig az angol gépek, amelyek azért olyan jók, mert minden alkatrészüket más-más gyárban állítják elő, aztán összeszerelik, és működik a gép. Az állam azonban nem gép, hanem organikus egész, amelynek gyökere van, ez pedig a község. Ennek az írásnak

²⁰ RÓZSA Mária: *Falk Miksa és a német nyelvű sajtó* = *Hungarológia*. 7. 1995. 188–129.

²¹ OLTVÁNYI Ambrus: *Utószó Falk Miksa: Gróf Széchenyi István élete és halála című művéhez*. Bp. 1984. 112.

²² KÖNYI Manó: *Deák Ferenc beszédei*. 2. kiad. Bp. 1903. II. köt. 396. (Deák kérése Falk Pesti Napló-beli írásaival kapcsolatos, de vonatkoztatható a *Wanderer*-beli cikkeire is.)

²³ FALK – KECSKEMÉTHY: *i. m.* 208.

²⁴ *Wanderer* 1852. szeptember 23., 24., 25., október 14., 21., november 1.

a háttérben az áprilisban életbe lépett községi törvény áll, s mivel választási törvény nem volt, a községi tanács tagjait, a polgármestereket kinevezték, s ehhez az emberek bizalmára volt szükség. A törvény alkalmazására végül is a rendkívül nagy ellenállás miatt nem került sor.

Falk a *Wanderer* hasábjain mindig gyorsan reagált a Magyarországot érintő politikai eseményekre, és ezáltal az olvasók széles körével ismertette meg a magyar álláspontokat. 1859. szeptember 4-én (jel alatt látott napvilágot *Zum neuen Werke* című írása. Ebben Ausztria utolsó 10 évének összefoglaló elemzését adja, a Monarchia belső újjászervezésének lehetőségeit vizsgálja. Valószínűleg arra vonatkozik az írás, hogy augusztus 22-én számos minisztert fölmentettek, illetve újakat neveztek ki. Sok szép terv volt már a Monarchia újjászervezésére, de sok csak terv maradt – írja. Mi lehet ennek oka, személyekben keresendő-e vagy a viszonyokban? Egyikben sem – véli –, nem elméletek kellene, hanem tapasztalatok, és a résztvevők hatékony együttműködésére van szükség. Centralizált hatalmat kell létrehozni, amely a különböző részeket kifelé egységes egészként tartja össze, de az egyes területek történelmi múltját, nemzeti sajátosságait figyelembe veszi. Az alappillérek pedig a nemzetiségek, vallások és egyének törvény előtti egyenjogúsága. 1860. április 21-én *Zwei kaiserliche Handschreiben* című írásában (április 19-én az uralkodó kinevezte Benedek Lajos tábornagyt Magyarország kormányzójává és megszüntette az ország öt kerületre való felosztását) az új főkormányzó kinevezésére reagál: nincs politikai gyakorlata – véli –, és reményét fejezi ki, hogy a bizalmatlanságnak az ország egyesítésével most vége.

Falknak (de a *Wanderer* más munkatársainak, szerkesztőinek is) többször adódott konfliktusa a rendőrséggel. Az 1857. február 18-i lapban megjelent például egy magyarországi levél, melyet Kempen rendőrminiszter Kemény sugalmazása eredményének tartott. A cikk válaszként született egy bécsi lap írására, mely a magyarság vezetőit szeparatizmussal vádolta meg, szemükre hányta, hogy semmit nem akarnak feledni, és passzív ellenállásba vonulnak vissza. A cikk írója – nem bizonyított, hogy Falk, bár Seyfried a kihallgatáskor ezt állította – kifejtette, hogy a magyarok nem emlegetnék a közelmúlt eseményeit, ha a kormány enyhítene a sajtóval kapcsolatos szigorú intézkedéseken, és országos képviselőt egybehívásával lehetővé tenné a magyar szellemi élet vezetőinek a közügyekhez való hozzászólást.²⁵ 1860-ban három részből álló cikkben sürgette a magyar alkotmány helyreállítását. *Die alte ungarische Verfassung* című írásában rámutatott a 48 előtti alkotmány hibáira, hogy Magyarország közigazgatása teljesen megyei kézben volt, s most a megyék túlzott autonómiájának csökkentését kell elérni, s hogy a magyar nép alatt csak a nemeseket értették, adómentességet és más előjogokat csak ők élveztek. Polgárság tulajdonképpen csak a szabad királyi városokban volt, a parasztság pedig teljesen jogfosztott volt. Nem látszatalkotmányosságra, hanem valós népképviselőre van tehát szükség – összegzi –, centralizáció csak a Monarchia egészét érintő ügyek-

²⁵ FALK – KECSKEMÉTHY: i. m. 196.

ben legyen, minden más területen önállóságot kell biztosítani Magyarországnak. Ennek alapjai már az 1723-as 9. törvénycikkben is le lettek fektetve, s mivel a többi tartomány belső rendszere eltért Magyarországtól, így dualizmus volt felismerhető.²⁶ Ez a cikk azért is nevezetes, mert Falk volt az első, aki az osztrák centralizmussal szemben először használta a dualizmus fogalmát.²⁷ 1861. október 25-i és 30-i cikkei miatt Falk a börtönt sem kerülhette el. Ezekben az írásaiban a Februári Pátens megvalósíthatatlanságát elemezte, és kikelt a pest-megyei adminisztrátori kinevezés ellen. Schmerling sajtópert kezdeményezett ellene, melynek eredményeként Falkot hathavi, havonta egy nap böjttel súlyosbított börtönre, és doktori címétől való megfosztásra ítélték, mely utóbbi teljesítését a pesti egyetem megtagadta, de a börtönbüntetést, bár felére csökkentve, 1862-ben leülte.

Széchenyivel 1859 augusztusában ismerkedett meg Falk. Októbertől kezdve hetente többször felkereste Döblingben, könyveket, folyóiratokat vitt neki.²⁸ Falk Folkus vagy Folkusházy álnéven levelezett Széchenyivel. A *Times*hoz eljuttatott cikkei és a *Blick* alapján mind gyanúsabbá váló Széchenyinél a titkosrendőrség házkutatást tartott. Ugyanezen a napon, 1860. március 3-án tartottak házkutatást Kecskeméthy Aurélnál (aki egyébként 1851-től a *Pesti Napló* bécsi levelezője, a magyar sajtóügyekben Bach tanácsadója, sajtócenzor, 1854-ben rendőrfelügyelő, majd 1857 után a változás lehetőségét megérezve Széchenyit is felhasználva igyekezett közeledni a konzervatívokhoz) és Falknál is. Erre az ürügyet az a levél adta, melyet Széchenyi cenki jobbagyairhoz intézett abból az alkalomból, hogy nagycenki temploma helyreállítását tervezte, s erről a levélről említést tett a *Wanderer* is.²⁹ A cikkben utalás van arra, hogy a templomnak küldetése van, s a magyarság és a németiség határán az ima magyarul hangzik majd itt. A házkutatás alkalmával elkobozták Kecskeméthy és Falk levelezését, mely a Monarchia bukásáig titkosnak minősült, csak 1925-ben tette közzé Angyal Dávid. Széchenyi halálakor Falk cikksorozatban méltatta tevékenységét a *Wanderer*ben.³⁰

A *Wanderer* számos magyar munkatárssal, magyarországi levelezővel rendelkezett, akiknek jó része Falk révén került a lappal kapcsolatba.³¹ Most csak a legjelentősebbeket emeljük ki. A *Wanderer* egyik legkitartóbb magyar levelezője gróf Zay Károly (1797–1891). „Z. aus Ungarn” aláírású cikkei az 50-es évek elejétől a 60-as évek végéig szerepelnek a lapban. Zay a főrangú ellenzék képviselője, evan-

²⁶ *Wanderer* 1860. április 26., 27., 29.

²⁷ FALK Miksa: *Kor- és jellemrajzok*. Bp. 1903. 69–70.

²⁸ Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka. Szerk., bev. KÁROLYI Árpád. Bp. 1921. I. 65. — KOSÁRY Domokos: *Széchenyi Döblingben*. Bp. 1981. 206–208.

²⁹ *Wanderer* 1860. január 25.

³⁰ *Wanderer* 1860. április 11., 12.

³¹ RÓZSA Mária: *A bécsi „Wanderer” magyar munkatársai. 1814–1873*. In: „Azok a szép(?) napok...” (Tanulmányok a Monarchia irodalmairól.) Szerk. FRIED István. Szeged, 1996. 62–70.

gélikus egyházi főfelügyelő. Sokáig Széchenyi István közvetlen környezetéhez tartozott, majd mikor 1844 után Széchenyi konzervatívabb irányba haladt, a nála radikálisabb Zay eltávolodott tőle. Zay az országgyűlés előtt is nagy tekintéllyel bírt, 1847-ben a nádorválasztásnál a négy jelölt között volt. A szabadságharc leverése után nyilvános hivatalt nem vállalt. 1851. március 21-én, bár a *Wanderer* szerkesztősege előrebocsátja, hogy véleménye nem mindenben azonos Zayéval, de lehozza cikkét, melyben egy német lap támadására válaszolva kifejti, hogy Magyarországot a centralizált Ausztriában való felolvasdástól félti. A gyenge, merev központosításnál sokkal többet tehet egy szigorú kormány az ország dicsőségéért és nagyságáért. Magyarország önállósága, autonóm igazgatása sokkal több garanciát kaphat a parlamentáris kormányzásban, mint egy miniszteriális bürokráciában – írja. Zay többször foglalkozott a törvényszékek helyzetével, a jogalkotás, az alkotmány kérdésével. 1851. január 22-én azt írja, hogy az osztrák kormányt lefoglalja a Német Szövetségbe való esetleges belépés, és ha ez megvalósul, az azt jelentené, hogy az alkotmánnyal kapcsolatos magyar remények szertefoszlanak. Kiemelten foglalkozott ezenkívül a protestáns egyház problémáival, szót emelt a Pesten felállítandó református iskola ügyében. Sürgette a zsidók emancipációját is (1851. február 23.). 1851. augusztus 3-án felel arra a rágalomra, hogy a magyarok politikai kedélytelensége a sértett nemzeti önérzetből ered, ennek oka az elvesztett nemzeti önállóság, valamint hogy a nemzetiségek el voltak nyomva a magyarok alatt. Zay azt írja, hogy a nem nemes magyarok sorsa is ez volt, a forradalmat kevés kivételtől eltekintve a nép vitte végbe, és hogy a régi rendhez nem lehet már visszatérni, az alkotmány megvalósítása a kiút. Zay kiállt a nemzetiségek érdekei mellett is, ennek hatását bizonyítja egy galíciai nemes hozzá intézett köszönő levele (1861. január 1.). 1859. december 1-jei cikkében Magyarország helyzetét elemezte európai összefüggésben. Szenvedélyes hangú írása végén leszögezi, hogy a magyarság szívéhez vezető szentháromság: Magyarország integritása, autonóm közigazgatás, és a magyar nemzetiség fennmaradásának garantálása. Zay minduntalan felhívta a figyelmet a konzervatív politikusok (Somssich, Szécsen) retrográd törekvéseire. 1860. április 15-én Széchenyiről írt, és valódi történelmi nagyságnak nevezte. Zay is hozzájárult az Októberi Diploma után a lapban a pártatlanság jegyében kialakult liberális-konzervatív vitához (1860. november 11.).

Császár Ferenc (1807–1858) jogász, író, 1850-ben a *Pesti Napló* megalapítója 1851. január 2-i levelében küld egy írást és arra kéri Falkot, hogy fordítsa le, és közölje a *Wanderer*ben.³² Ezután % jel alatt rendszeresen jelentek meg írásai, január 31-én az utolsó e jel alatt, azután más jel alatt írt. 1851. június 26-án a *Pesti Napló*ról, július 4-én a magyarországi pártok helyzetéről tudósított. 1851. október 4-étől □ a jele, december 2-ától már nem a *Pesti Napló* szerkesztőjeként, hanem vá-

³² FALK – KECSKEMÉTHY: *i. m.* 228–229.

ci lakosként elsősorban helyi eseményekről számolt be.³³ Császárról elmondható, hogy a magyar érdekeket mindig bátran védelmezte a *Wanderer*ben.

Urházy György (1823–1873) ügyvéd, hírlapíró, a *Pesti Napló* munkatársa „U. Gy.” monogrammal vagy teljes névvel publikált a lapban. Ferjencsik Sámuel (1793–1855) a jeni egyetemen tanult, majd evangélikus lelkészként működött a Felvidéken több helyen. 1850. július 19. óta sűrűn írt a *Wanderer*ben „F. aus Gömör” vagy „Aus Gömör” jelzéssel.³⁴ Levelei gazdasági vagy egyházi vonatkozásúak, 1851 szeptemberétől kezdve egy ideig nem szerepelnek, majd azután 1852 nyarán újra ír, többek között Magyarország jólétének emeléséről, vagy a protestáns autonómia sérelmeiről. Pompéry János (1819–1884), aki 1857-től a *Pesti Napló* szerkesztője, 1858. január 30-án válaszol Falk levelére, melyben felkéri, hogy írjon a *Wanderer*be. Első levele „V” jel alatt 1858. február 4-én aztán meg is jelent a lapban, majd február folyamán még 9 levelet közöltek tőle, később a levelek száma megritkult, júniustól csak havonta kb. 4 levelet találunk³⁵ közgazdasági kérdésekről, színházi életéről, az Akadémiával kapcsolatos problémákról.

A *Wanderer* 1859. február 10-i száma közli Török János (1807–1874) első levelét, majd az év tavaszán számos írása követi ezt. Török is közeli ismerőse Falknak, 1853–1855 között főszerkesztője a *Pesti Napló*nak, majd Bécsben a *Magyar Sajtó* és a *Kelet Népe* szerkesztője. Kiemelendők azon írásai, melyekben síkra szállt a *Wanderer* lapjain a magyar oktatási nyelv bevezetéséért (1859. március 30. *Die Unterrichtssprache* és április 1. *Die Universitätsstudien*). Az első cikk megjelentetése érdekében állítólag Széchenyi járt közben, mert Grass, a *Wanderer* szerkesztője nem merte leközoelni.³⁶ 1859. augusztus 20-án Török azt hangoztatta, hogy a magyar nyelv kiválóan alkalmas a tudományok művelésére is.

1860–61-ben tűnnek fel Ivánka Imre (1818–1896) politikus, a főrendiház tagja, Deák katonai tanácsadójának írásai a *Wanderer*ben. 1860. február 2-án az *Augsburger Allgemeine Zeitung* magyarellenes írására reagált, ugyanez év július 11-én a magyarországi nyelvi kérdést elemezte, 1861. január 31-én a magyarországi nemzetiségek arányainak megoszlását vizsgálta. A 60-as évek levelezői Vas Gereben és Remellay Gusztáv. Vas Gereben (Radákovits József) (1823–1868), a népszerű író „V. G.” aláírással publikált számos pesti keltezésű levelet, de legjelentősebb volt 1861. február 16-án induló *Ungarische Zustände* című cikksorozata. Vas Gereben a Pragmatica Sanctio talaján állt, a 48-as törvények visszaállítását követelte. Az Ausztria és Magyarország közti politikai viszony rendezése már egy új generáció feladata, de mindehhez nyugalomra és bizalomra van szükség – írja. Rendszeresen tudósított az országgyűlés üléseiről, 1861. június 23-án Deák életét bemutató írása jelent meg. Remellay Gusztáv (1819–1866) „R-y G-v” aláírással rendszeresen

³³ FALK – KECSKEMÉTHY: *i. m.* 243–244.

³⁴ FALK – KECSKEMÉTHY: *i. m.* 244–245.

³⁵ FALK – KECSKEMÉTHY: *i. m.* 240–241.

³⁶ FALK – KECSKEMÉTHY: *i. m.* 450.

írt a lapba, főleg a mindennapos élet eseményeivel foglalkozott, de említésre méltó a magyarországi párhelyzetet bemutató 1861. május 26-i írása. Remellay jogot végzett, 1848/49-ben ezredes, hadbíró, majd kufsteini rabság után 1856-ban kapott kegyelmet. Ezután a bécsi *Magyar Sajtó* munkatársa, történeti regények és elbeszélések szerzője.

Amellett, hogy a *Wanderer* magyar munkatársainak többsége a *Pesti Napló* (melynek Falk bécsi levelezője volt) szerkesztőinek, munkatársainak, vagy hasonló szabadelvű eszméket valló független publicistáknak a köréből került ki, a *Wanderer* teret biztosított a konzervatív Somssich Pálnak is. Somssich Pál (1811–1888) Dessewffy Aurél híveként kezdte pályafutását, 1848-ban visszavonult, az 1861. és 1865. évi országgyűléseken azonban már Deák politikája mellett lépett fel. A *Wanderer* 1858. január 14-i számát a rendőrség lefoglalta az ő írása miatt és a számot újra kellett nyomtatni – nélküle.³⁷ 1861. március 14-én azt közölte a *Wanderer* szerkesztősége, hogy nem hoznának le e konzervatív politikustól cikket, ha nem lenne olyan fontos ember, mint amilyen Deák a liberálisoknál.

A következő részben az osztrák és a magyar sajtó néhány kapcsolódási pontját emeljük ki, ezen belül is először a magyar lapokról szóló híradásokat. A *Wanderer* már csak a számtalan közös munkatárs révén is szoros kapcsolatot tartott fenn magyar újságírókkal, de e mellett hírt adott a magyar sajtóval kapcsolatos újdonságokról, a magyar sajtóélet eseményeiről. 1851. június 25-én reagáltak a *Pesti Napló* június 21-i írására, mely megvádolta az osztrák liberális lapokat, az *Ostdeutsche Postot* és a *Wanderert* utóbbi egy korábbi írása miatt, mely Magyarországot csak mint lehetséges jövedelemforrást említi, amelyből a kimerült államkincstár hiányait pótolni lehetne. A *Wanderer* visszautasítja a vádat, szerinte ennek a helytelenül értelmezett patriotizmus az alapja, az említett írásban csak annyi szerepelt, hogy Magyarországon utakat kell építeni, az ipar fejlődésének lendületet adni, mert így van lehetőség több jövedelem szerzésére. 1851. július 2-án Szilágyi Ferenc és Kozma Vazul, a *Magyar Hírlap* szerkesztője és kiadója között kialakult vitáról írnak. A *Magyar Hírlap* népszerűsége fokozódott, a hatóságok előtt Szilágyi egyre gyanúsabbá vált, mert túl sokat foglalkozott Kossuth angliai szereplésével, s ezért Karl Geringer, Magyarország helytartója elhatározta, hogy jobban kézbe tartható lapot kell alapítani (ez lett a *Pesti Napló*). A *Magyar Hírlap* felforgató szándékúnak minősítettett és határozat született, hogy ezentúl minden számból egy példányt be kell mutatni a rendőrségnél jóváhagyás végett. 1853. december 11-én a *Wanderer* az induló *Pester Lloyd* előfizetési hirdetését és rövid programját közölte. 1855. június 10-én Török János magyar nyelvű (!) hirdetményét hozta le a *Magyar Sajtó* próbalapjával kapcsolatban, amit Emich Gusztáv, a *Pesti Napló* tulajdonosa nem engedett meg. 1858. február 22-én az esti kiadásban a *Wanderer* beszámolt a *Pesti Napló* megintéséről, mert részt vett az irodalmi vitákban. 1861. október 15-én a

³⁷ FALK – KECSKEMÉTHY: i. m. 202.

Magyar Sajtó alapján közlik, hogy Pesten az új év óta M. Scharf szerkesztésében *Ungarische Korrespondenz* címen német nyelvű könyvnyomatos hírlaptudósító jelenik meg. Ez a lap már éjszaka, mielőtt még a többi lap nyomdába kerülne, kefelevonatokat kap, ezeket lefordítja és szétküldi az előfizetőknek, illetve a külföldi szerkesztőségeknek. Azok ezért aztán figyelmen kívül hagyják a pesti német lapokat, és csak ezt használják fel forrásul. De fő hibája az, hogy a hozzá érkezett cikkeket meghamisítva adja vissza.

A magyar sajtóról összefoglaló jellegű írások is megjelentek. 1856. január 3-án magyar újságokról adtak hírt, az 1856. december 16-i pesti levél szintén több magyar lapról adott áttekintést. 1857. október 10-én a *Budapesti Szemle* október 7-i indulásáról számoltak be, melyet a neves publicista, Csengery Antal szerkeszt és amely a *Revue des Deux Mondes*hoz hasonlóan a kultúra számos területéről tervezti írások közlését. Az 1857. december 10-i *Politische Wandlungen* című magyarországi tudósítás a politikai pártok és a sajtó viszonyát elemzi. A legfontosabb független lap, a *Pesti Napló* éppen szerkesztőváltás előtt áll, szerkesztését Kemény veszi át. 48 előtt minden pártnak megvolt a maga lapja – így a szerző –, a *Nemzeti Újság* klerikális volt, a Dessewffy Aurél szerkesztette *Híradó* ókonzervatív, Széchenyi *Jelenkora* konzervatív liberális, Kossuth *Pesti Hírlapja* „határozottan” liberális. 49 után a klérus visszavonult a politikai élettől, Széchenyi Döbblingben van, Kossuthékat szétrobantották, mindenkit elnémítottak, nem voltak lapok és ezt passzív ellenállásként bélyegezték meg.

Az osztrák lapoknak a magyar sajtóval kapcsolatos kérdésekről alkotott véleménye a következő írások témája. Az 1851. január 28-i esti lapban % jel alatt Császár felel a *Gratzer Zeitung* támadására, mi szerint nincs igény a Magyarországon megjelenő folyóiratok iránt, ennek igazi oka, hogy a magyarok megszokták a külföldi sajtótermékeket, a bécsi újságokat járatják. A *Magyarische Briefe* sorozatban 1851. január 19-én egy olyan orgánium hiányáról írnak, mely német nyelvterületen a magyar érdekeket képviselné, részvétellel viseltetne irántuk. A bécsi lapok közül csak a *Wanderer* az egyetlen, mely ügyünket melegen fogadja. 1848 előtt az *Augsburger Allgemeine Zeitung* sértette állandóan a magyar érdekeket, és ehhez a sugallatokat Bécsből kapta. A népek testvériessége a fontos, nem a népek egymás ellen hangolása. A kormánynak rossz tanácsadói vannak, Magyarország germanizálása árt a Monarchiának is – szögezi le a cikk szerzője –, mert a magyar nemzet a német elem egyetlen szövetségese lehetne. A német lapok nagy része, akár csak korábban a szláv sajtó, nem jól foglalkozik a magyar kérdéssel: vagy hallgat, vagy nem tárgyalja a kibékülés kérdéseit. Erős és egységes Ausztria megteremtésén kell fáradozni. Az osztrák sajtó Magyarországhoz való viszonyát elemzi az 1853. június 19-i pesti levél. A sajtó Magyarországgal kapcsolatban csak gazdasági kérdéseket érint – véli az írás szerzője –, politikával nem foglalkoznak, de ennek nem az érdektelenség az oka, hanem az, hogy félnek, úgy többet ártanának.

A külföldi lapok közül kiemelkedő az *Augsburger Allgemeine Zeitung* magyarellenes beállítottsága, támadásai állandó témái a *Wanderer* magyarpárti szerzőinek.

Az osztrák lapok közül a *Presse*, a *Lloyd* és az *Oesterreichische Zeitung* többször szolgál hivatkozási alapként. A magyar lapok közül figyelték a *Wanderer*hez közel álló és a közös munkatársakon keresztül kapcsolódó *Pesti Naplót*, a kormánypárti *Magyar Hírlapot*, a német nyelvű lapok közül a *Pester Lloydot*, a *Pester Zeitungot* és a *Preßburger Zeitungot*. Az erdélyi eseményekről a tudósítókön kívül a *Temesvárer Zeitung*, a *Kronstädter Zeitung* és a *Siebenbürger Bote* alapján számoltak be.

A *Wanderer*ben a magyar szépirodalommal kapcsolatos közleményeket a következő csoportokra oszthatjuk fel: 1) magyar írókkal, költőkkel kapcsolatos nagyobb terjedelmű írások, 2) magyar költők versei, 3) magyar szerzők prózai művei – természetesen ez utóbbi két csoport német fordításban jelent meg a lapban.

1) A kronológia elve szerint haladva az első ilyen közlemény Czuczor Gergellyel kapcsolatos. 1851. június 18-án az esti lap az *Allgemeine Zeitung* alapján mellékletben közli „a magyar irodalomban oly nagy megbecsülésnek örvendő bencés pap és akadémikus” kiszabadulásának hírét. Czuczort *Riadó* című verséért, mely Kossuth *Pesti Hírlapjában* jelent meg, a Pestre bevonuló császári seregek elfogták, haditörvényszék elé állították és várfogságra ítélték. Gróf Teleki József akadémiai elnök közbenjárására aztán a budai várat jelölték ki rabsága helyéül, ahol befejezhette hatkötetes munkáját, *A magyar nyelv szótárát*.

1856. február 14-én, 28-án és március 4-én a *Zwei Nationaldichter* című cikksorozatban Mickiewicz mellett Vörösmartyról közölnek igen részletes méltatást Székely aláírással. A szerző Székely József (1825–1895) lehetett,³⁸ aki 1855-től Bécsben élt és a *Magyar Sajtó* munkatársa volt. Vörösmartyt lírikusként Petőfivel és Arannyal, drámaíróként Katonával, elbeszélőként Jókaival hasonlítja össze, és költőfejedelmnek nevezi. Vörösmarty életútjának felvázolása után a szerző kitér arra, hogy műveinek fordítását Dux Adolf készíti, s mielőtt költészetének ismertetésébe, egyes verseinek elemzésébe fog, röviden összefoglalja a magyar költészet történetét.

1856. április 11-én *Aus dem Kranze ungarischer Lyriker* címen Szelestey Lászlót, (1821–1875), az egyik legkedveltebb népies költőt mutatják be. 1858. augusztus 27-én Reguly Antal nekrológiát közli a *Wanderer*, elmondva, hogy Reguly legfontosabb érdeme, hogy a magyar nyelvrokonokat kereste.

2) A vizsgált korszakban három magyar vers fordításáról számolhatunk be. A *Wanderer* 1855. március 4-én közölt egy Petőfi-verset *Junges Blut* címen Dux Adolf fordításában, melyet a *Divatcsarnok* 1855. 12-es számából vettek át. Itt a vers *A fiatal vitézek* címen szerepelt, a kritikai kiadásban viszont az első sor a vers címe: *Milyen lárma, milyen vigadalom!* A toborzónak szánt vers 1848. október vége és november 16. között keletkezett Debrecenben.³⁹ Első közlése az *Életképek* 1848-as évfolyamában volt. Dux fordítását mind hangulatilag, mind formailag jól sikerültnek nyil-

³⁸ FRANKENBURG Adolf: *Bécsi élményeim*. Sopron, 1880. 71. Az írást ÁGAI Adolf fordította le a *Wanderer* számára.

³⁹ *Petőfi Sándor költeményei*. 1848–1849. Jegyz. ell. VARJAS Béla. III. köt. Bp. 1951. 346.

váníthatjuk. Dux az első Petőfi-fordító, akinek sikerült Petőfit méltó fordításban megismertetni a német nyelvű olvasóközönséggel. Turóczi-Trostler József szerint, ami hiányzott belőle alkotói fantázia terén, azt a szöveghez való hűséggel pótolta a Petőfi-versek fordításakor.⁴⁰

1856. október 10-én Majthényi Flóra *Kindlicher Trost* című versét hozta a *Wanderer* a fordító neve nélkül. Magyarul *Gyermekvigasz* címen jelent meg, szerepel az 1858-as *Majthényi Flóra 50 költeménye* című összeállításban is. Az alcím: *Románc a mohácsi vész után – Nach der Schlacht bei Mohács* valószínűleg a cenzúra éberségének kijátszására szolgált, de minden bizonnyal mindenki tudta, hogy a vers a levert szabadságharcra vonatkozik: a gyermek vigasztalja apját, hogy ne sírjon, hiszen felesége halálakor ő vigasztalta fiát azzal, hogy lesz még feltámadás.

Végezetül egy jelentős vers, Vörösmarty *Szózata Aufruf* címen 1860. április 7-én jelent meg Max[imilian] Moltke fordításában. Moltke a német–lengyel határon lévő Küstrinben (Kostrzyn) született. Berlińi és frankfurti tartózkodás után Pesten volt könyvesbolti eladó, majd Hartleben ajánlására 1841-ben Erdélybe települt. 1849. március 26-án vette át a *Kronstädter Blätter* szerkesztését, és ő keresztelte át a lapot *Kronstädter Zeitungra*. A magyarok oldalán résztvett a szabadságharcban, fogságba került, majd 1851-ben kiutasították az országból. Ő a szerzője egyébként az erdélyi szászok *Siebenbürgen, Land des Segens* című himnuszának. Ezután Berlinben, majd Lipcsében tevékenykedett kiadóknál, majd 1884-től a lipcsei kereskedelmi kamara könyvtárosa volt. Számos verseskötete jelent meg. Hogy mennyire tudhatott magyarul, vagy nyersfordítás alapján ültette-e át a *Szózatot*, nem tudjuk.⁴¹

3) A prózai munkák sorát Jósika *Das 18. Jahrhundert in neuer Ausgabe* vagyis *A XVIII. század új öntetben* című novellája nyitja meg 1851. szeptember 5. és 14. között, melyet a *Magyar Hírlapból* vettek át. 1857. február 13-án *Die gefährliche Schachpartie* címen magyarból fordított elbeszélés jelent meg a szerző neve nélkül. 1859. október 1-jétől október 25-ig folytatásokban közli a *Wanderer* Gyulai Pál már a realizmus jegyeit mutató *A vén színész* című novelláját *Ein alter Komödiant* címen Robert Sturm fordításában. 1860. május 12. és június 21. között az esti lap mellékletében jelent meg Eötvös József *Ein Wintermarkt im Tieflande* (magyarul *Téli vásár*) című elbeszélése Dux Adolf fordításában. Időrendben a következő Erdélyi (?) *Eine kleinstädtische Dame* című elbeszélése, mely 1861. január 9. és 15. között jelent meg az esti lap mellékleteként. 1861. október 23-án és 24-én közölték Vas Gereben *Der Husar* című elbeszélését Moritz Straffmann fordításában. Sikerült azonosítani, hogy ez a *Töredék-korszakok* című regényének részlete. 1861. május 2-án *Der alte Mihály. Eine Honved Geschichte* címen publikált a *Wanderer* a *Bolond Miskából* átvett elbeszélést. A magyar lap 1861. április 28-i számában Sz. V.

⁴⁰ TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: *Petőfi belép a világirodalomba*. Bp. 1974. 91–92.

⁴¹ SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1903. IX. 266–268. — WEISENFELD, ERNST: *Die Geschichte der politischen Publizistik bei den Siebenbürger Sachsen*. Frankfurt am Main, 1979. 45–47.

tollából valóban szerepel a *Honvéd történetek* sorozat első tagjaként ez a történet *Mulatságos halál* címen. Végül Jókai az *Üstökösből* átvett elbeszélése, *Der Brief eines Todten (Egy halott ember levele)* zárja a sort 1861. november 19-én az esti lap mellékleteként. Elmondható tehát, hogy a kor divatos elbeszélői egy-egy munkájukkal képviseltették magukat a *Wanderer*ben, s ez mindenképpen céltudatos és értő válogatásra utal. Gyakran magyar folyóiratokból átvett közlemények alapján születnek meg a fordítások, s a megjelenés és a német fordítás között eltelt rövid idő utal arra, hogy figyelték a magyar lapok szépirodalmi publikációit. A többnyire meg nem nevezett fordítókat a *Wanderer* számára dolgozó írók körében kereshetjük (Dux Adolfot emelhetjük itt ki elsősorban). A prózafordítások azonban a kortárs magyar prózairodalomnak sokkal szélesebb keresztmetszetét adják a német olvasókör számára, mint a líráénak, melyet mindössze három magyar vers képvisel.

Az itt kiemelteken kívül természetesen még sokszor történik említés a magyar irodalomról, vagy a magyar tudományos élet eseményeiről. A könyvismertetésekéről később még részletesebben szólunk. 1855. november 20-án Vörösmarty halálhírét, 1858. augusztus 20-án Császár Ferenc nekrológiát közlik, 1859-ben tudósítanak a pesti Kazinczy-ünnepségről, Szigligeti Ede *II. Rákóczi Ferenc fogsága* című darabjának 1861-es előadásáról, melyet 12 évig nem lehetett előadni. A tudományos közlemények közül Repiczky Jánosnak, az Akadémiai Könyvtár alkönyvtárosának, a perzsa nyelv kutatójának írását közlik német fordításban 1856. október 4. és 11. között négy részletben, *Die Schlacht bei Mohács* címen.

A magyarországi német nyelvű írók sem maradhatnak ki a felsorolásból. Dux Adolftól egy elbeszélést hozott a lap 1851. augusztus 20. és 30. között *Ein Trauerspiel in Ungarn* címen. A szintén magyarországi születésű, de német nyelvű költőként számon tartott Karl Beck *Still und bewegt* című elbeszélése 1857. október 1. és november 28. között jelent meg. Moritz G. Saphir magyar származású drámaíró, szerkesztő és humorista nekrológiát Falk Miksa írta a *Wanderer* 1858. szeptember 8-i számában.

Külön műfajt képviselnek a magyar tájegységeket, életképeket, szokásokat bemutató írások, zömmel német írók tollából. Az egyik rendkívül termékeny szerző W. Kraus, akiről sajnos nem találtunk semmi adatot. *Bilder aus Ungarn* című sorozatában 1856 és 1858 között írásokat közölt a csárdáról, a piacról, esküvőről, a magyar vendégszeretetről, fogadóról, a táltosról mint időjósról, a csikósokról, cigánykaravánról, Rózsa Sándorról, Debrecenről, a bánati éves piacról, a németül tanuló cseregyerekekről. 1856 júniusában az akkor Győrben élő hírlapíró Rózsaági Antal írt *Die Festung Raab* címmel, de Temesvárról és Debrecenről is írtak ismeretlenek. B[runo] Bucher, aki művészettörténész és 1855-től a *Wanderer* munkatársa és színikritikusa volt, Sina báró meghívására magyarországi utazáson vett részt. Erről *Ausflug in Szt. Miklós* címen közölt úti beszámolót 1857. május 21. és 24. között három részletben. „A. S.” monogrammú szerzőtől jelent meg *Ein Stück Altungarn* címen 1857. augusztus 27-én és 28-án a vonal alatti részben írás a magyarországi változásokról, nagyszabású építkezésekről. Csak kevés apróság van, ami a régi

Magyarországra emlékeztet – véli a szerző – az elmaradottság oka a cigányság, a rossz utak, a közbiztonság hiánya és egyéb kényelmetlenségek, de a vendégszeretet a régi. „B. B.” (talán az említett Bruno Bucher?) *Skizzen aus Pest* címen 1858. június 17-én és 20-án a pesti városképről, a színházakról, a Nemzeti Múzeumról írt, és összehasonlította a parkokat és a polgárházakat a bécsiekkel. Dr. A. Kerner (Anton Joseph Kerner botanikus?) tollából *Reiseskizzen aus dem ungarischen Grenzgebiete* címmel 1858 augusztusa és októbere között, Fr. Strehliktől *Erinnerung an Ungarn im Jahre 1849* és *Drei Tage aus dem Lagerleben vor Komorn* címen jelent meg a szabadságharc idejéről szóló írás. Rózsa Sándor többször is témája az ilyen kisebb írásműveknek, Ludwig Foglár bécsi költő például 1859. február 25-én Rózsa Sándor anyjáról írt.

A *Wanderer*nek a tárcarovaton belül volt *Bücherschau*, azaz könyvismertetés rovat, legtöbbször itt, de néha önálló cikk formájában közöltek könyvismertetéseket. Természetesen e vonatkozásban is csak a szerzője vagy tárgya miatt hungarika művekre terjed ki vizsgálódásunk.

A Csengery Antal és Kemény Zsigmond szerkesztésében *Magyar szónokok és státusférjak* címen Pesten Heckenastnál 1851-ben megjelent életrajzgyűjtemény többször volt ismertetés tárgya. A *Wanderer* névtelen kritikusa három részletben ismertette (1851. július 25., 26., augusztus 19.). Azt írja róla, hogy a műben a szerzők és a bemutatott politikusok személyes ismeretsége érződik, valamint megnyilvánul a szerzők saját véleménye is, majd különösen részletesen foglalkozik Széchenyi és Wesselényi viszonyával. Ezt a részt egyébként Kemény írta. Október 3-án *Beöthy Eugen, politischer Verbrecher* címen, majd október 17-én *Deák als Redner, Staatsmann* címen részleteket is közöl belőle a *Wanderer*. Harmadízben a német fordításról („Ungarns [a lapban helyenként Magyarische] Redner und Staatsmänner”) szólnak; a kritikus a fordítást nem tartja kielégítőnek, és véleménye szerint Kemény írásai a legjobbak. A Deák legbelsőbb bizalmasának számító Csengeryt, a kötet összeállítóját elsősorban az vezérelte, hogy bebizonyítsa: csakis hivatásos, szakértelemmel és magas szintű képzettséggel rendelkező politikusok lehetnek a jövő cél tudatos építői – írja Szántó György Tibor Csengeryről szóló monográfiájában.⁴² A német kiadást – az előszó tanúsága szerint – azért állította össze Csengery, hogy adatokat szolgáltatson Magyarország történetéről, és hozzájáruljon azon mozgalmak jobb megismeréséhez, amelyek a közelmúlt forradalmában szerepet játszottak. A német nyelvű kötet tartalma nem egyezik azonban a magyaréval, hiányzik belőle Kölcsey és Szemere Bertalan életrajza, szerepel viszont benne a két Pázmány Dénes (apa és fia). Ennek oka talán az lehet, hogy a szigorú cenzúra miatt a 49-es kormány 1851-ben még emigrációban élő miniszterelnökét in contumaciam halálra ítélték, Kölcseyt pedig a kötet fordítója esetleg nem tartotta a német olvasó számára érdekesnek. Bezerédj István Tolna megyei földbirtokos, a nemesi ellenzék egyik

⁴² SZÁNTÓ György Tibor: *Csengery Antal*. Bp. 1984. 228.

vezetője, 48-ban kormánybiztos, szintén halálra volt ítélve, bár később kegyelmet kapott, ugyanakkor a Pázmányok – mindkettő országgyűlési képviselő – meghódoltak a császáriak előtt. Természetesen Csengery számára az ideális politikus, a mérséklet megtestesítője Deák, de szerepel ebben a „liberalizmus eszmekörében fogant [...] esszéirodalmunk egyik úttörője”⁴³ által összeállított kötetben Eötvös, Széchenyi és Wesselényi is.

A visszaemlékezések közül kiemeljük Egressy Gábor 1849/50-es törökországi naplójának, mely 1851-ben jelent meg Pesten, 1851. november 19-i és 20-i ismeretetését. A színész Egressy a szabadságharc alatt kormánybiztos, 49 után Törökországba menekül és csak 1854-ben tér haza. A könyv nem szenzációs – írja a recenzens – túl szubjektív, de van költői értéke. Érdekes még azért is, mert más törökországi magyar emigránsok sorsára is kitér. Görgey Artúr *Mein Leben und Wirken in den Jahren 1848 und 1849* című művét az *Augsburger Allgemeine Zeitung* alapján ismertetik 1852. május 6-án röviden. Eötvös József *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* című állambölcseleti fő művének saját német fordításában (*Der Einfluß der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat*) (1851–1854), 1851-ben megjelent első kötetéről azt írják 1851. december 31-én a *Feuilleton* rovatban, hogy egy napilap nem alkalmas e fontos mű elemzésére, e helyett rövid tartalmi kivonatát adják. Elmondható, hogy a *Wanderer*ben elsősorban a lap liberális szellemiségéhez közelálló magyar írók, történészek munkáit ismertették, mégpedig a megjelenést rendkívül frissen követve.

A szépirodalmi művek ismertetéseit végignézve elsőként kiemelhetjük Arany János munkáit. 1851. május 14-én *Erzählende Dichtungen von J. Arany* Kertbeny fordításában kerül terítékre. Nyilvánvalóvá válik számunkra, hogy Kertbeny fordításait már a kortárs kritika sem tartotta sokra. Az Arany-versek fordításával kapcsolatban ilyen kitételek szerepelnek: „értelmetlen szóáradat”, „Arany úr még csak nem is tiltakozhat a fordítás ellen, mert abban néha előkerül olyan is, amit a költő mond, de ugyanakkor nem lehet nem elismerni, hogy ez az együgyű fecsegés nem az ő művének hiteles másolata [...] Kertbeny úr magyar verseket fordít németre, rendelkezik minden ehhez szükséges tulajdonsággal, pusztán két kis dolog hiányzik belőle: nem érti a magyar nyelvet és nem tud németül írni”. „A. D.” monogrammú recenzens (Dux Adolf?) ismerteti Arany *Toldi estjét Toldi's Abend* címen 1854. november 22-én. A mű magyarul 1854-ben jelent meg, németre csak 1856-ban fordította le Moritz Kolbenheyer. „Arany erős idegzetű természet – írja a recenzens –, és nem jellemző rá a gondolatok sápadtsága, ami oly sok mai költeményt megbetegített”. Hunfalvy Pál juttatta el a szerkesztőséghez Arany verseinek Ernst Lindner-féle fordítását. Lindner Petőfi és Arany verseit fordító szepességi német költő, 1867-től a Hunfalvy igazgatása alatt álló Akadémiai Könyvtár könyvtárosa. Arany az egyik legnehezebben fordítható költő, s Lindner jól ismeri a magyar nyelvet és költészetet, valamint a németet is – állapítja meg az ismertető dicsérőleg (1857. április 9.).

⁴³ SZÁNTÓ: i. m. 249.

Garay János verseit Kertbeny fordította németre, az 1856-os bécsi második kiadás ismertetése 1857. április 11-én jelent meg a *Wanderer*-ben. Itt megint elmarasztalás éri Kertbeny fordítását: „A fordító nincs a német nyelvnek olyan mértékig birtokában, hogy verseket vissza tudna adni rajta” – jegyzi meg sommásan a recenzens. 1860. január 27-én Johannes Nordmann, a *Wanderer* későbbi felelős szerkesztője ismerteti Lisznyai Kálmán verseit Kertbeny fordításában. Lisznyai a divatlapok, évkönyvek kedvelt költője, Petőfinek egy ideig példaképe, akit Nordmann népi költőként Burnshöz, Béranger-hoz és Uhlandhoz hasonlít. Kertbenyről ismét elítélő nyilatkozatot olvashatunk: „Kertbeny úr az eredeti tartalmát lelkiismeretesen adja vissza, nem sikerült azonban az eredeti primitíven erős és naivan graciózus formavarázásának átköltése”. A Kertbeny-fordítások alapvető hiányosságait Detrich Márta is összefoglalja monográfiájában, vagyis, hogy Kertbeny nem bírta tökéletesen egyik nyelvet sem, nem alapos, gyakran félreért valamit, vagy egész egyszerűen lusta utánanézni egy-egy szó jelentésének a szótárban; a fordítás lényegét az eredetihez való szolgálai ragaszkodásban látja, szavakat fordít és nem a vers szellemét. Fordításai közül a legsikerületlenebbek a Petőfi-fordítások.⁴⁴ Végezetül egy prózai mű ismertetéséről szólunk. 1858. október 2-án jelent meg Jókai Mór *Die guten alten Táblabírók* (*A régi jó táblabírók*) Kárfy Titusz-féle fordításának (Pest 1856) ismertetése. Jókairól így ír a *Wanderer* recenzense, W. Bachmann: „Jókainak élénk a fantáziája, nem mindig tud vele bánni. Nem válik előnyére, de ebben francia példaképeire hasonlít”. Jól sikerültnek találja viszont a „Localton” vagyis a helyi színezet visszaadását, a humort és néhány alak rajzát.

A magyarországi német költők közül kiemelkedő Dux Adolf *Ungarische Dichtungen* című 1854-ben megjelent, magyar költők verseinek fordítását tartalmazó kötetének ismertetése (1854. január 1.). Bár Dux költői tehetségét a kritikus nem tartja túl nagyra: „Az egészből inkább a költészet iránti érzék, mint az iránta való elhivatottság érződik ki”. Ugyanakkor azonban kiemeli Dux közvetítői szerepét Németország és Magyarország között és további fordításokra biztatja.

Arany, Garay, Lisznyai és Jókai azok a magyar költők, írók, akiknek elsősorban német nyelven is hozzáférhető műveire a *Wanderer* felhívja a figyelmet. A fordítók teljesítményét – bár úttörő munkát végeztek – objektívan, de ugyanakkor magas művészi mércét állítva ítélik meg a lap kritikusai.

Munkánkat az 1861-es évvel zárjuk le, mert az 1861. február 26-án kiadott Februári Pátens elindította történésorozat véget vetett az 50-es évek második felétől halványan meginduló enyhülési folyamatnak, a kormányzásban újra az abszolutisztikus elemek, az összbiriodalmi centralizáció erősödése figyelhető meg. A magyar történelemben mindenképpen korszakhatár ez az év (*A Magyarország története* című munka az 1861-től 1865-ig terjedő korszakot *Az önkényuralom megújítása és a politikai ellenállás válsága* cím alatt tárgyalja), Deák két feliratát, a május tizenhar-

⁴⁴ DETRICH Márta: *Kertbeny Károly élete és műfordítói munkássága*. Szeged, 1936. 56–57. (Germanisztikai füzetek 5.)

madikait és az augusztus ötödikeit elutasították. Deák kimutatta, hogy az Októberi Diploma és a Februári Pátens, melyeknek rendelkezései által a pénz-, vám-, hadügy és a kereskedelem a közös birodalmi tanács alá rendeltetnek, ellentétben állnak az államjogi előzményekkel, így az alapszerződésnek minősített Pragmatica Sanctióval és a perszonáluniós kapcsolatot újrafogalmazó 1848-as törvényekkel, a második feliratban az alkotmányjogi követeléseket az elsőnél határozottabban fogalmazta meg. Augusztus 22-én nagy nemzetközi megütközést keltve feloszlatták a magyar országgyűlést és november 5-én a kormányzás új rendjét, a provizóriumot vezették be, ami azt jelentette, hogy a törvényhatóságokat megszüntették és katonai bírások léptek életbe. Ez az ideiglenes állapot, a nyílt parancsuralmi rendszer aztán négy éven át érvényesült, s a nemzetnek csak a Deák ajánlotta helytállás és kivárás maradt meg.⁴⁵

RÓZSA, MÁRIA

Auf Ungarn bezügliche Berichte des Wiener „Wanderer“. 1851 – 1861

Die Wiener Zeitung *Wanderer* setzte ihre Erscheinung während des Bachschen Repressivsystems weiter fort. In den fünfziger Jahren gab es wiederum keine Pressfreiheit in Österreich, die Pressgesetze beschränkten die Tagesblätter sowohl politisch als auch materiell. Demzufolge ist die Zahl der politischen Organe 1852 im Vergleich zu 1848 von 306 auf 59 herabgesunken.

Von 1849 bis 1854 redigierte den *Wanderer* Ernst von Schwarzer (1848 Minister für öffentliche Arbeiten unter dem Doblhoff-Wessenberg Kabinett), wobei der nominelle Redakteur Ferdinand Ritter von Seyfried blieb. Ab 1856 wurde Moritz Grass zum Mitredakteur des Blattes, später ging es in sein Eigentum über. Der *Wanderer* vertritt liberale, föderalistische Ideen und gehörte zu den Verteidigern ungarischer Interessen, nicht zuletzt wegen einem seiner Hauptmitarbeiter, dem hervorragenden ungarischen Journalisten Max Falk. Er vermittelte die Ansichten von Ferenc Deák, der führenden Persönlichkeit der ungarischen Liberalen für die deutschen Leser, und hatte somit zur publizistischen Vorbereitung des Ausgleiches zwischen Österreich und Ungarn vielfach beigetragen. Durch Falk wurden zahlreiche ungarische Journalisten zu Korrespondenten bzw. Berichterstatern des Blattes, sie gehörten größtenteils zur Mitarbeitergarde der liberalen Tageszeitung *Pesti Napló*. Somit bestanden intensive Beziehungen zwischen beiden Organen. Der *Wanderer* besaß auch eine bedeutende Leserschaft in Ungarn.

Die zeitgenössische ungarische Literatur fand im *Wanderer* in deutscher Übersetzung auch Aufnahme, die kulturellen Ereignisse (Neuerscheinungen, Konzerte, Theateraufführungen, Ausstellungen) wurden regelmäßig besprochen, im Feuilleton erschienen Berichte über verschiedene Aktualitäten des Gesellschaftslebens. Mit dem Februarpatent (1861) und der darauffolgenden Auflösung des ungarischen Landtages ging die Epoche der anfängenden Entspannung zu Ende, es folgte wieder das Erstarren des absolutistischen Systems.

⁴⁵ A *Wanderer* 1862-től 1873-ig, a lap megszűnéséig tartó időszakát feldolgozó tanulmányunk előkészületben van.

KEREKES IMRE

Egy pécsi napilap, a Dunántúl története (1911 – 1944)

– A Dunántúl Vállalat megalakulása és fejlődése 1910–1944 között –

1910. december 3-án az akkor már négy esztendeje megjelenő harcos keresztény napilap, a *Pécsi Újlap* hasábjain Angyal Endre, Bozóky Géza, Csermák Ede, Gyömörey Zsigmond, Kelemen Mihály, Körmendy Károly, Mosonyi Dénes és Szuly János aláírásával részvényjegyzési felhívás jelent meg. Ezt megelőzően a Belvárosi Katolikus Kör választmánya Körmendy Károly, a pécsi papnevelő intézet rektorhelyettese vezetésével sajtóbizottságot alakított. Itt merült fel egy hírlapkiadó részvénytársaság megalapításának eszméje. A gondolat eredetileg gr. Zichy Gyula megyéspüspöké volt, aki saját vagyonát nem kímélve megvette a Lyceum nyomdát. A püspök mindig is készen állt a kereszténységért, a katolicizmusért az áldozatra. Nagyrészt neki köszönhető, hogy a par excellence katolikus sajtó Pécsen létrejött, a gondolatból valóság lett.¹

A múlt század végéről már tudunk egy félig-meddig sikeres katolikus lapalapítási kísérletről. Az 1893-tól általában 6–700 példányban megjelenő *Pécsi Közlöny* azonban nem jutott el szélesebb olvasóközönséghez, 1903-tól pedig a pécsi függetlenségi szócsové lett, azaz a liberálisokat támogatta 1913-as megszűnéséig.

A megyéspüspök kiadásában látott napvilágot a *Pécsi Újlap* (korábban: *Az Új Lap Pécsi Melléklete*), amely egy szűk réteg, a pécsi keresztényszocialista munkásság érdeklődésére számíthatott. Ennek a nem túl magas nivójú – tartalmára, terjedelmére és antiszemita hangnemére elég csak utalnunk – újságnak az 1910. december 10-i számában jelent meg elsőként előfizetési felhívás a *Dunántúl* című lapra, amelyben az alapítók részletesen megindokolták, hogy miért szükséges egy valóban katolikus és széles körben elfogadható, terjeszthető napilap:

„Gomba módra teremnek ugyanis a folyóiratok, lapok, röpiratok, ponyva irodalmi termékek... , melyeknek részben bevallott céljuk, többé-kevésbé leplezett tendenciájuk a keresztény, főleg pedig a katolikus világnézet kiírtása...”

E gondolatok ihlették a részvényjegyzési felhívást is:

„A vallástalan és erkölcstelen sajtó napról napra fokozódó túlkapásaival szemben nem maradhatunk tétlen mi, dunántúli katolikusok sem, s hogy az ellentá-

¹ Dunántúl (továbbiakban: D), 21. 3. 27. 10–12.

bor küzdelmét lehetetlenné tegyük egy független, szókimondó, tisztességes hangú, jólérsült és bő tartalmú katolikus újságra van szükségünk, mely mindig nyomban megcáfolja azokat a hazug és irányzatos állításokat, gúnyokat, ferdtéseket és szenzációt hajhászó cikkeket, melyeknek egyetlen célja a katolikusok letörése... Hogy e célunkat elérjük, *Dunántúl* címen egy katolikus napilapot óhajtunk megindítani, mely minden erejét a katolikus világnézet szolgálatába állítsa és a közönséget minden katolikus mozgalomról kimerítően értesítse... ”²

1911. március 12-én, vasárnap, a Belvárosi Katolikus Körben tartotta a *Pécsi Katolikus Hírlapkiadó és Nyomda Részvénytársaság* alakuló közgyűlését, a részvényjegyzők óriási érdeklődése mellett. Az alapítók közül került ki a megválasztott igazgatóság: Angyal Pál kúriai bíró, Bitter Illés ciszt. r. főgimnáziumi tanár, Bozóky Géza jogakadémiai tanár, Hanny Gábor prelátus kanonok, Hinka Miklós ügyvéd, Mosonyi Dénes püspöki titkár, Müller Károly karkáplán és Spies Viktor nyug. ezredes hadbíró. A közgyűlés elismerését és háláját fejezte ki gr. Zichy Gyula megyéspüspöknek, Mosonyi Dénesnek és Bitter Illésnek a részvénytársaság létrehozásában kifejtett fáradozásaiért.

A részvénytársaság pár nap múlva megkezdte működését. A vezetőség elhatározta Lechner Kornél Széchenyi téri könyvkereskedésének megvételét. Rendelkezésükre állt még a püspöki nyomda König Károly igazgató és a korábbi bérlő, Wessely Károly művezető irányításával.³

1911. március 19-én König Károly nyújtotta be a polgármesteri hivatalhoz a társaság lapengedélyezési kérelmét. A hozzájárulást megkapták, miután a napilap óvadékát, a huszonötezer koronát a Pécs Egyházmegyei Alapítványi Hivatal befizette. A részvénytársaság igazgatósága szerkesztő bizottságot alakított, „melynek irányító befolyása lesz a lap bármely közleményét, bármely cikkét érintő kérdésben és véleményét, ítéletét a *Dunántúl* felelős szerkesztője a legkomolyabban figyelembe venni köteles.”⁴

Április 5-én egy önálló könyvkötő műhely felállításáról döntöttek. A 10-i igazgatósági ülés úgy határozott, hogy átveszi a Müller Károly szerkesztésében megjelenő *Pécsi Újlapot*, ezzel is biztosítva a püspök további támogatását. Anyagi természetű nehézségek miatt König Károly igazgató megvált a vállalatától, helyét Müller Károly foglalta el.

1913 márciusában megváltozott az igazgatóság személyi összetétele. Az alapítók közül Bozóky Gézát Pozsonyba, Bitter Illést Budára, Müller Károlyt Laskafalura helyezték. Új igazgatónak nem sokkal később Birisits Gézát nevezték ki, aki 1918-ig töltötte be tisztségét. 1918. március 11-én a részvénytársaság egyesült a Wessely és Horváth pécsi nyomda és kiadó céggel, és Wessely Antal nyomdász és kereske-

² Uo.

³ Uo.

⁴ FEHÉRVÁRY Klára: *A Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Részvénytársaság története 1911–1944*. Szakdolgozat. Bp. ELTE, 1983. p. 16. A szerkesztő bizottság tagjai: Bitter Illés, Bozóky Géza, Müller Károly, Késmárky István és Tuka Béla.

dőt állította vezérigazgatónak a vállalat élére. Egyre nagyobb méreteket öltött a részvénytársaság könyvkiadói tevékenysége. Színvonalas művek kerültek ki nyomdagépei alól, és számos helyi időszaki kiadvány kinyomtatását is vállalták.⁵

1918. július 30-án a vállalat a *Dunántúl Könyvkiadó és Nyomda Rt.* nevet vette fel. 1925-ben megkapta a megtisztelő *Dunántúli Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda Rt.* elnevezést, amely 1931-ben kibővült a „Pécsi” jelzővel.⁶

1943-tól a *Dunántúl* is hadiüzemmé vált. A háborús események akadályozták az addig olajozottan működő vállalat tevékenységét, az oroszok bevonulásával pedig automatikusan megszűnt. A nyomdaüzemet 1944 decemberében az MKP pécsi szervezete szerezte meg, és használta a következő év júniusáig, majd az SZDP üzemeltette *Barátság Nyomda* néven az államosításig.⁷

A Dunántúl című napilap története

A lap megjelenéséhez szükséges alaptőke 300 darab egyenként 200 korona értékű részvény jegyzéséből gyűlt össze. Megmozdult Pécs, sőt a megye katolikussága. A legnagyobb jegyző természetesen gr. Zichy Gyula megyéspüspök volt, ám derekasan kivették részüket a káptalan tagjai is, a vidékiek közül pedig a mohácsiak, Keserics Ferenc apátplébánossal az élükön. A nagy felbuzdulás azt eredményezte, hogy a szükséges összeg felül még 20 000 koronával gazdálkodhattak. Érdekes, hogy az anyagi természetű kérdéseknél sokkal nagyobb fejtörést okozott a lap címének eldöntése. A vitában először a „Pécsi Újság” elnevezés győzött, de az utolsó pillanatban támadt egy kézenfekvőbb ötlet, a „Dunántúl”, amely egyértelműen arra utalt, hogy a nagyobb régió, az egész Dunántúl katolikusságának kíván vezető sajtóorgánuma lenni.⁸

1911. március 24-én és az azt megelőző napon lázas munka folyt a szerkesztőségben, a Szepessy utcai püspöki könyvtár épületének egyik földszinti helyiségében. Az első szám végül is március 25-én, Gyümölcsoltó Boldogasszony napján hagyta el a nyomdát, Persián Ádám felelős szerkesztő ellenjegyzésével.⁹

A programadó vezércikk szerzője, Zichy Gyula gr. megyéspüspök azt várta a laptól, hogy

„... erőket tömörít a legszentebb eszmék önzetlen férfias, hű szolgálatára. Jogot, igazságot, keresztény eszméket s a magyar hazának lelkes szeretetét hordozza homlokán. Ezek alkották meg, ezeket szolgálja... Nem rombolni, hanem építeni, nem szétszórni, hanem gyűjteni, nem áltatni, hanem az igazság tüztől lángolva az eszményi szépet, jót és nemeset hirdetni, szolgálni... Pozitív, keresztény s

⁵ D. 21. 3. 27. 10–12. 1918–1944 között három vezérigazgató váltotta egymást: Wessely Antal helyét 1929-ben testvére, Károly foglalta el 1940-ig, őt pedig Mészáros József követte a részvénytársaság felbomlásáig.

⁶ FEHÉRVÁRY Klára: *i. m.* 34.

⁷ *Uo.* 56.

⁸ D. 12. 3. 24. 1.

⁹ D. 21. 3. 27. 12.

öntudatos magyar eszmevilág legyen az oltóág, melyet a Dunántúl mindenha képvisel...¹⁰

A későbbi miniszterelnök, Huszár Károly a katolikus világnézet új „harcosát” üdvözölte, amely a történelmi Magyarországnak, a keresztény civilizációnak, az egyház szabadságának, a krisztusi igazságnak, a közéleti tisztességnek, a becsületes népvédelemnek, a szociális reformpolitikának és a modern kultúrának legyen a képviselője.¹¹

Az indulás időszakában a kritikus, olykor kemény hangú politizálás, és a krisztusi hit emocionálisan fűtött védelme a lap karakterisztikus jellemzője. Ostorozza a koalíció bukása után kialakult „szélcsendet”, a politikai életben érzékelhető tepedést. Elsősorban az ellenzék magatartását kifogásolja:

„Nyugodtan állíthatjuk, hogy Magyarországon nem politizálnak az emberek és a magukat ellenzékieknek nevező pártok készségesebb szolgálói a kormánynak, mint a tulajdonképpen kormánypárt.”¹²

A választójog kérdésében a *Dunántúl* cikkei a keresztény pártok felfogását tükrözik. A régi választási rendszer óriási méretű visszaéléseket tett lehetővé, nagy pénzösszegekkel „az egész ország meggyőződését” meghamisíthatták. Ezt akadályozhatja meg a választójog kiszélesítése, hiszen sokan vannak, akik „adóval és vérrel szolgálják a hazát”, de választói joggal nem rendelkeznek.¹³ Szabó Géza retorikusan felépített cikkéből pedig a mélységes hitbeli meggyőződés tükröződik: a kultúremler fogalma és a vallás elválaszthatatlan, s csak együtt jelent(het)ik a civilizáltságot.¹⁴ A *Dunántúl* megpróbálja felrázni a katolikus társadalmat, mert „körülötte új eszméket puffogatnak... a hitelenségbe mártott nyilak röpködnek.” Csatlakozásra szólítja fel a katolikus tudósokat és írókat, hogy tudásukkal, bőséges ismeretanyagukkal az eddiginél nagyobb közönséget toborozzanak a katolikus

¹⁰ D. 11. 3. 25. 1.

¹¹ D. 11. 3. 25. 2. A rivális, a liberális Pécsi Napló főszerkesztője úgy emlékezik könyvében a Dunántúl megalakulására, mint amely a Pécsi Közlöny utódeként jelent meg. (LENKEI Lajos: *Negyven év Pécs életéből*. Pécs. Pécsi Irodalmi és Könyvnyomda Rt. 1922. p. 25.) Valóban katolikus szellemben íródik első éveiben a Pécsi Közlöny, később azonban messzire kanyarodik eredeti célkitűzéseitől. Más egyéb nem köti össze a két lapot.

¹² D. 11. 4. 7. 1.

¹³ D. 11. 6. 10. 2.

¹⁴ D. 11. 4. 16. 39. „A kultúra csiszoltságot, magasabb képességeket tételez fel, az ilyen magasabb képességgel pedig inkább megismerhetjük a lélek szükségleteit s foghatjuk fel, ismerhetjük el ránk nézve kötelezőnek Isten törvényeit. Mikor a kultúremler tehát a lelkét művelés alá fogja, mikor a kultúrába is megkísérli az Isten eszméjét belevinni, akkor a kultúra és a civilizáció ölelkezése folytán, a fenséges harmónia folytán arra a piederstálra jut az ember, ahonnét az Istentől már semmi nem választja el, mint a halál, amely vissza viszi őt a régi hazájába, az öröklétbe, hogy ott egysüljön az örökkévaló Istennel.”

sajtónak.¹⁵ A sajtó fontos szerepet játszhat a keresztény eszmék terjesztésében, hiszen könnyen jut el a széles közönséghez. Ezért a katolikus egyháznak magához kell ragadnia a sajtó vezetését, vagy ha erre már nincs lehetősége, önálló és jól működő hálózatot, vállalatokat kell kiépítenie. Ezt ismerte fel Péccsett gr. Zichy Gyula megyéspüspök, aki tisztában volt azzal, hogy a „gondolatszabadság leple alatt folytatódik a harc a társadalom, a vallás, az erkölcs ellen, de legkiváltképp a keresztény világnézettel szemben.”¹⁶

Türelmes magatartás figyelhető meg a más felekezetekkel szemben. A cikkíró, Vajay István szerint ennek oka a katolikus egyház alaphittételében keresendő.

„Nekem minden istent imádó és embert önmagához hasonló módon szerető embertársam testvérem, sőt, ha jóhiszemben követi saját vallását hittestvérem a pogány, zsidó, protestáns, hindu, néger is, mert az én egyházam lelke kiterjedtebb, mint a teste” — írja. „Ez a hitélet magyarázza a kath. egyház és híveinek határt nem ismerő türelmét, szelídségét, szeretetét a mi vallásunk iránt. Ezzel szemben áll a szűkkeblű, egyoldalú, csupán a saját hitsorsosait és saját vallási gyülekezetét és annak érdekeit szem előtt tartó felekezetiesség...”¹⁷ A felekezeti béke azonban nem minden feltétel nélkül köthető meg, akkor sem, ha ezért a „reakciósság” bélyegét sütik rájuk. „Sokan vagyunk, akik nem ijedünk meg a reakció szótól... Annak az időnek azonban már vége van, amikor jelszavakkal társadalmi problémákat el lehetett intézni vagy el lehetett fojtani. Akik tettel vagy bűnös közönnyel elősegítették azt, hogy ebben a keresztény többségű országban a hitnek, a hazának a kereszténység hivatottságának öntudatos katonái védelmi állásba kényszerültek, azok vessenek magukra, ha fölidézték ezt a reakciót... Mi olyan békét akarunk, amilyenhez jogunk van. Egyházunk jogainak sérthetetlensége, hitbéli meggyőződésünk tisztelete ennek a békének alapja.”¹⁸

Lapszerkesztés az első világháború idején

A háború kitörése új helyzet elé állította a munkatársi gárdát. A pécsi újságok közül a *Dunántúl* elsőként számolt be a gyorsan pergő eseményekről. A szinte naponta megjelenő rendkívüli kiadásokban ismertették a harctéren történeteket. Az új elvárások következtében a lap képe is megváltozott, a hírek kiszorították a vezércikket, háttérbe került a politika. A mozgósítás után a szerkesztőség elvesztette egyik legfontosabb munkaeszközét, a telefont, ezáltal a külvilággal való közvetlen kapcsolatát.

Linder Ernő, amint átvette a felelős szerkesztői tiszteletet, arra törekedett, hogy színessé tegye a lapot, ezért munkatársainak a legszárazabb tényeket is érdekesen kellett megírniuk. Egyhasábos terjedelemben visszatértek a vezércikkek. Szerzőjük rendszerint a felelős szerkesztő.

A háborús újságírásnak velejárója volt a cenzúra. Bár – mint vidéki lapnak – nem kellett minden cikkét előzetesen bemutatnia. Így is adódtak kellemetlen

¹⁵ D. 11. 5. 4. 1.

¹⁶ D. 11. 5. 11. 1.

¹⁷ D. 11. 6. 13. 1–2.

¹⁸ D. 11. 7. 13. 1.

helyzetek. Egy-egy hadmozdulatról például nem tudósíthattak, mert az a hadititok megsértésének minősült volna. A háború vége felé a cenzúra tovább szigorodott.¹⁹

1918–1921

A *Dunántúl* sem a forradalmi időkben, sem a szerb megszállás alatt nem adta föl azt a programot, amelyet alapítói jelöltek ki. Konzervatív, keresztény nemzeti fel-fogást hirdetett akkor is, amikor a sajtó legnagyobb része forradalmi hangú megnyilatkozásokkal volt tele. Linder Ernő fáradhatatlan diplomatikus ügyességgel igyekezett a lap eszmeiségét sértetlenül átmenteni az események forgatagában.²⁰

Iránymutatóként üdvözölték a Nemzeti Tanács kiáltványát, amely nem teremt ugyan tiszta helyzetet, de lehetővé teszi alkotmányos és nemzeti fejlődésünket. Óvatosan kell haladni, „mert a hazug liberalizmus kivetkőztette a népet magyarságából és kereszténységéből”, ezt a demokráciának el kell kerülnie.²¹ A forradalmat egy új jövő lehetőségét magában rejtő korszakként értékeli.

„Ma még az új Magyarország bölcsőjénél ujjongók között ott találhatók az elmúlt rendszer farizeusai. Mindez a gyors átalakulás következménye, nem lehet megszabadulni az előző rendszer hibáitól. Mindezt az új érának el kell törölnie, új jellemekre van szükség.”²² „Nem feledkezhetünk meg azonban a rohamos átalakulás éveiben sem Istenről. A forradalmi idők hangulatában hajlamos az ember sajtát elbizakodottságában ezt semmibe venni. A szociális átalakulás, a demokratikus fejlődés, a nemzeti önállóság, mind, mind nincsenek és nem lehetnek ellentétben a vallással. A papi nagybirtok okszerű és igazságos felosztása nem a vallás sérelme.”²³

A *Dunántúl* két napos késéssel ad hírt a proletárdiktatúra megszületéséről, mentegetőzve, hogy a megszállás miatt csak hézagosa híranyagra támaszkodhat. Az új kormány – értékeli – homogén elemekből áll. Minden tagja szocialista, de uralomra jutásuk többet jelent pusztán szocialista kormánynál. Az új alakulattal szemben a polgári pártok is kénytelenek háttérbe húzódni, nincs mozgási szabadságuk, nem érvényesülhetnek a diktatúra várható terrorjával szemben.²⁴ Reális megállapítás olvasható az új államrendről az április 6-i szám vezércikkében.

„Az államrend legtökéletesebb formája a kommunista államberendezkedés. Minden tagadással szemben is áll, hogy egy ilyen állam a fejlődésnek legmagasabb foka, melyen túl már nincs fejlődés... Ezért van az, hogy egy kommunista állam nem képzelhető el a gyakorlatban és ezért nem jöhetett még soha létre a

¹⁹ D. 21. 3. 27. 16.

²⁰ 1918. május 11-én a szerkesztő bizottság átalakult. Tagjai: Vasváry Ferenc, Mosonyi Dénes és Komócsy István. (FEHÉRVÁRY Klára: *i. m.* 16.)

²¹ D. 18. 10. 27. 1.

²² D. 18. 11. 13. 1.

²³ D. 18. 11. 21. 1.

²⁴ D. 19. 3. 23. 1.

történelem folyamán, nem élt egyebütt, mint abban a világban, amelyet egy-egy kimondottan éles fantáziájú író nyújt regényeiben.²⁵

Az 1921. március 27-i jubileumi számba magától értetődően gr. Zichy Gyula megyéspüspök írta a vezércikket. Üdvözölte a lapot, amiért továbbra is a keresztény igazság talaján állva küzd a kitűzött célokért.²⁶ Az elmúlt tíz év alatti „eszmei fejlődést” rajzolta meg cikkében Komócsy István. A keresztény újjászületés nehéz napjaiban indult a *Dunántúl*. Négy alapelv vezérelte: az egység, az aktivitás, az alapvető világnézet tiszta leszűrődése és a kortársak számára érthető nyelv. Míg a *Pécsi Közlöny*, az első katolikus lap nem találta meg a megfelelő hangot, addig a *Dunántúl* széles olvasóközönséghez talált utat. Ennek feltétele volt a cselekvőképes keresztény intelligencia öntudatosodása. A keresztény gondolat feltámadása, katolikus körök alakulása azt jelentette, hogy „az ideál közelebb került a néphez... A tömegekben kultúréletet és a kultúréletben kereszténységet éltünk” – írta. Nőtt a tudomány és a szociális akció jelentősége. Ennek ad publicitást a többi katolikus és politikai lap (*Pécsi Újlap*, *Pécsi Est*) mellett a *Dunántúl* is, amely a polgári demokráciának, a keresztény nemzeti felfogásnak, a felekezeti békés együttélésnek, a keresztény szociális haladásnak az orgánuma. Hangja modern, szerkesztésmódja újszerű, friss, mindig eleven. Hangneme nyugodt, sohasem sértő.²⁷

A *Dunántúl*, jóllehet a szerb megszállás idején folyamatosan meg kellett küzdenie a cenzúrával és az üldöztetéssel, mint a keresztény és nemzeti gondolat zászlóvivője érkezett el az 1921 augusztusi felszabadulásig. Szerkesztősége gyűjtőhelye volt a pécsi nacionalisták táborának, központja a mind erőteljesebben szerveződő nemzeti ellenállásnak. Felvilágosító munkájával hajthatatlan védelmezője a vallásos eszméknek. A megszállók a lapot háromszor tiltották be, a harmadik betiltás után már csak megváltozott címmel (*Új Dunántúl*) és új évfolyamszámozással jelenhetett meg, először 1921. május 1-jén.²⁸ A kényszerűen visszafogott programban – tekintettel a megszállókra – nem szerepel kiemelten a keresztény nemzeti gondolat. Függetlenségét, pártatlanságát hangsúlyozza, és minden közcélú törekvés felkarolásának szándékát.²⁹ Nem fordul el eredeti eszméitől, továbbra is a polgári társadalom szószólójának, érdekképviseelőjének tekinti magát. Tollát a keresztény erkölcsi felfogás és meggyőződés irányítja az igazságért való küzdelemben. Legfőbb törekvése, hogy tárgyilagos információkat közöljön a napi eseményekről.³⁰

²⁵ D. 19. 4. 6. 1.

²⁶ D. 21. 3. 27. 1.

²⁷ D. 21. 3. 27. 9.

²⁸ *Felszabadulás aranykönyve* – összeállította ZSADÁNYI Oszkár, KUSSINSZKY Endre. –

Pécs. Haladás ny. Rt. 1931. p. 59–60.

²⁹ ÚjD. 21. 5. 3. 1.

³⁰ ÚjD. 21. 5. 3. 1.

A felszabadulástól a megszűnésig

A szerb kivonulást követően fellelegezhetett a pécsi újságírás. Jóval kevesebb lap jelent ugyan meg, mint a megszállás idején, amikor bárki lapot alapíthatott, feltéve ha baloldali gondolkodású volt, vagy/és együttműködött a megszállókkal. E lapok némelyike persze meg sem közelítette a nívós újságírás alapkövetelményeit. A rosszlemkű „közös köztársaság” kikiáltóival ellentétben a *Dunántúl* ujjongva ünnepelte a megszállók kivonulását. Az első szabad, az augusztus 22-i szám közli a bevonuló magyar haderők parancsnokának, Bádoky Soós Károlynak a kiáltványát Baranya népéhez. Ugyanitt az *Istennek hála* című cikk így üdvözli a régen várt eseményt: „Három keserves esztendő után összeomlottak a demarkációs vonalak. Összeomlottak a hamis vádak, galád rágalmak s a nemzetellenes aknamunkák romjain át diadalmaskodott a mi hitünk, a mi igazságunk.”³¹ Újra nyíltan elkötelezhették magukat az újságírók a keresztény nemzeti eszme mellett. Három évi visszafogottság után megindulhatott a nemzeti fejlődés, nem kellett többé a magyarságtudatot elnyomni. „A rabságnak ideje kell, hogy acélossá tegyen, az elviselt szenvedés kell, hogy sarkantyúzzon olyan magyar életre és olyan keresztény munkára, hogy soha semmiféle vörös ostrom, semmiféle idegen uralom rabságba, romlásba ne vihessen.”³²

A politikai konszolidációt követően fokozatosan enyhült a lap hangneme. A *Dunántúl* „... mint pártoktól független napilap, kizárólag az előfizető és hirdető közönségre támaszkodik... A vidék legnagyobb és legtöbb példányban megjelenő napilapja. Vasárnapi és ünnepnapjai számai-tartalomában és terjedelemben vetekednek a fővárosi lapokkal”.³³

Részletes sajtóvisszhangot kaptak az 1933-as németországi választások. Az eredmények elemzésekor a bal- és jobboldali szélsőségeket elutasítva a centrum mellett voksolnak. A nemzetiszocializmus – 1933-at írunk – tárgyilagos bemutatást kap, a bolsevizmusról viszont a keserű tapasztalatok birtokában írnak. Szívékhöz a katolikus centrum áll a legközelebb, amely biztató pozíciót foglal el, mert sarkalatos programjává a keresztény életszemléletet tette. „Övék a jövő, még akkor is, ha átmenetileg jobbpártok vagy balpártok állanak útjában az örök igazságnak.”³⁴

Az újságnak a keresztény gondolat volt a vezérelve akkor is, amikor Mécs László katolikus költőt vette védelmébe. A valószínűleg Szabó Géza tollából született írás kifogást emel a Babits és Gellért Oszkár szerkesztette *Nyugat* munkatársai, különösen Illyés Gyula ellen, aki élesen bírálta Mécs László költészetét.

„A *Nyugat* hasábjain újabban ismét a régi radikalizmus és a boldogtalan emlékezetű Galilei Kör szelleme rendez kísértetjárást. Most nem Ignóus fullánkjai és rossz körmondai, nem borzas és dologtalan Baudelaire-k blaszfémiai, de egy

³¹ A régi *Dunántúl*. 21. 8. 22. 1.

³² D. 21. 8. 24. 1.

³³ D. 22. 6. 1. 1.

³⁴ D. 33. 3. 7. 1.

fiatal „keresztény író”, valami Illyés Gyula megfellebbezhetetlen szentenciái dörögnek a katolikus-keresztény irodalom művelői felé.”³⁵

1936 jelentős évszám a *Dunántúl* történetében, már kerekén 25 éve jut el olvasóihoz. Szinte az egész év az ünnep lázában telt el. Január végén jelentkezésre szólították mindazokat, akik valaha is kapcsolatba kerültek a *Dunántúllal*, esetleg ott tüsténkedtek az indulásnál, támogatást, segítséget nyújtottak a későbbi két és fél évtizedben. Kérik, írásban örökítsék meg emlékeiket, hogy ezen írásokat közölhesse a lap.³⁶ Az eltelt negyedszázad – úgymond – igazolta a célkitűzések helyességét, egységbe forrasztotta a lap olvasóközönségét, amely a vidéki sajtó történetében páratlan módon sorakozott fel mögéje.³⁷ 1936. március 25-én jelent meg a már hónapokkal előbb beharangozott, több mint 30 oldalas jubileumi szám. A közzétett felhívás termékeny talajra hullt, az ország számos jelentős személyisége elküldte írásbeli üdvözlését.

A hagyományok szerint a vezércikket a mindenkori megyéspüspök írta. Virág Ferenc arra az önfeláldozó munkára emlékeztetett, amit az alapítók és követőik végeztek annak érdekében, hogy a keresztény sajtó meggyökerezhessen a városban. Ezt anélkül elérni, hogy eltértek volna a keresztény világnézet irányától, nem volt egyszerű feladat. Ebben található a *Dunántúl* ereje, ennek köszönheti hosszú fennállását és hatásának fokozódó érvényesülését. Nem csak magának köszönheti azonban sikereit, hanem Pécs katolikus társadalmának is, amely elősegítette, hogy a lap a keresztény eszme védelmezője maradhatott.³⁸

Elsőként Nendtvich Andor polgármester köszöntötte a jubilánst:

„Becsületesen kivette részét mindvégig az alkotó munka előmozdításában éppúgy, mint a hanyatlás akadályai elhárításában. Együtt örvendett ennek a városnak derűs, napsugaras napjaiban éppúgy, mint ahogy kivette részét a megpróbáltatások súlyos idejében. Itt különösen gondolok a szerb megszállás gyötrelmeire, amikor mindenkor bátran és megingathatatlanul szállt szembe a megszálló hatalom elszakító törekvéseivel, s öntött bizalmat és bátorítást a csüggedő lelkekbe és tartotta ébren a szebb jövőbe való hitet.”

Üdvözlötték a lapot Györkös József c. apát, az Actio Catholica egyházmegyei igazgatója (a *Dunántúl* rendszeresen beszámolt az Actio tevékenységéről), a pécsi születésű Gadó István, a budapesti büntetőtörvényszék elnöke, Sík Lajos, Pécs szab. kir. város Idegenforgalmi Irodájának vezetője, Werner József, a konkurens *Pécsi Napló* szerkesztője, s nem utolsósorban a lap hűséges olvasói.³⁹ A csatolt mellékletben további neves személyiségek levelei olvashatók. Gömbös Gyula mi-

³⁵ D. 36. 1. 23. 3.

³⁶ D. 36. 1. 23. 3.

³⁷ D. 36. 2. 1. 7.

³⁸ D. 36. 3. 25. 1.

³⁹ D. 36. 3. 25. 2–3.

niszterelnök üdvözlését sajtófőnöke, Mikecz Ödön tolmácsolta. A többiek: Kozma Miklós belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc exbelügyminiszter, Baranya és Pécs volt főispánja, a Pénzüntézeti Központ elnöke, Bangha Béla jezsuita páter, de természetesen nem maradhatott ki gr. Zichy Gyula kalocsai érsek sem, aki elévülhetetlen érdemeket szerzett a lap alapításában. Így ír:

„A nemes közszellem kialakulásának, a komoly hitvalló, igazságos élet megbecsülésének és a benső hazafias érzés fennmaradásának fontos tényezője volt ez a lap mindig s éppen ezért hála és köszönet illeti azokat, akik létrehozták és az elmúlt negyedszázad válságai között mindig fenntartották.”⁴⁰

Mosonyi Dénes prelátus kanonok a *Dunántúl* sikerének titkát fürkészte. Szerinte ez elsősorban annak a szokatlan elvhűségnek a számlájára írható, amellyel a keresztény hazafias irány komoly szolgálatát mindig megtartotta. Eleven és változatos, ügyes és ötletes krónikása maradt az egymást kergető, sokfajta eseménynek. Feladatát jól teljesítette, figyelmet felkeltő riportjaival az olvasó lelkét is művelte. Eleget tett hivatásának, mert igényes, művelt közönsége kitartott mellette. Erénye az elvhűség, a gyorsaság, a színes újságírás, a nemzetmentő és nemzetépítő tervek, gondolatok lelkes szolgálata.⁴¹

Megemlékeztek a lapról régi hirdetői, akik hosszú évek óta itt tették közzé cégük ajánlatait, úgymint Római Róbert főszerkesztő, Géczy József asztalosmester, Vörös János szoba- és templomfestő, Csihálek Sándor kárpitomester.⁴²

Március második felében és áprilisban tovább özönlöttek az üdvözlő levelek. Cavallier József, az *Új Nemzedék* volt főszerkesztője után a Pécsi Tanítók Egyesülete és a Pécsi Katolikus Legényegylet következett.⁴³ Az országos lapok közül a *Budapesti Hírlap* „Huszonötéves a pécsi Dunántúl” című írásában kommentálta az eseményt.⁴⁴ A vidéki katolikus sajtó büszkeségének nevezte a lapot az Országos Pázmány Egyesület, Margitay Lajos mohácsi polgármester pedig mindenkori együttműködési készségét dicsérte. Faluhelyi Ferencné a Pécsi Jótékony Nőegylet, Szőnyi Ottó a Műemlékek Országos Bizottsága nevében küldte jókívánságait.⁴⁵ A következő hónapban az Országos Magyar Dalosszövetség pécsi kerületének, a Magyarországi Vidéki Lapok Országos Egyesületének,⁴⁶ a Pécsi Atlétikai Clubnak, a Stefánia Szövetségnek, a Nemzeti Színháznak és az MTI-nek az üdvözlő levele érkezett meg.⁴⁷ Lehetne még sorolni a levelek, táviratok feladóinak nevét, hogy mást ne mondjunk, Fabinyi Tihamér pénzügyminiszterét. Két kimondottan katolikus fo-

⁴⁰ D. 36. 3. 25. 17.

⁴¹ D. 36. 3. 25. 18.

⁴² D. 36. 3. 25. 28.

⁴³ D. 36. 3. 28. 3.

⁴⁴ D. 36. 3. 27. 3.

⁴⁵ D. 36. 3. 29. 3–4.

⁴⁶ D. 36. 4. 1. 3.

⁴⁷ D. 36. 4. 2. 4.

lyóirat elismerése bizonyára sokat jelentett a szerkesztőknek. A *Magyar Kultúra* a következőket írta:

„Örömmel látjuk és köszöntjük a Dunántúl c. pécsi katolikus napilap 25 éves jubileumát, mert benne a katolikus sajtógondolatnak nem elindulását, hanem meggyökeresedését és életrevalóságát üdvözölhetjük.”⁴⁸ A *Korunk Szava* pedig így fogalmazott: „A Dunántúl a legnagyobb vidéki napilapok egyike, mely a déli végeken küzd az erkölcs megújulásáért és a magyar érdekekért...”⁴⁹

1938. május 1-jén új irodaházba költözött a *Dunántúl* (a nyomda, a kiadóhivatal és a könyvkötészet), a Perczel utca 2. szám alá. Régi helye, a Lyceum utca 4. (Perczel utca 42.) már nem felelt meg a modern nyomdászat és újságszerkesztés követelményeinek.⁵⁰

1941-ben ünnepelték a lap újabb, immár 30 éves jubileumát. Az esemény jóval kisebb érdeklődést váltott ki, mint öt éve. A program, amit induláskor meghirdettek, nem változott. A három évtizedes fáradhatatlan munka eredményeként megizmosodott a pécsi keresztény sajtó, naponta hirdette a keresztény gondolatot.⁵¹

A háború vége felé egyre inkább a „magyar–német sorsközösség” szószólója lett. Emellett érvel Waldbauer Henrik egy vezércikkében.

„Ezt a sorsközösséget a nemrég váratlanul bekövetkezett események megerősítették. Abban a pillanatban, midőn a német haderő csapatai az ezeréves magyar földre léptek, bizonyossá vált, hogy a harc, melyet mostantól fogva a német és magyar vállalt vállnak vetve együttesen és testvériesen fognak megvívni, nemcsak a két népet védi meg a keletről megindult pusztító tatárjárás ellen, hanem az európai műveltséget is megmentheti a végleges megsemmisüléstől.”

Az írás propagandaízű, de – a későbbiek ismeretében – azért nem volt teljesen indokolatlan a veszélyérzet.⁵² A Hitler ellen elkövetett merényletet gyalázatosnak minősíti a *Dunántúl*.⁵³

1944. október 15. után nyilasok frazeológiája itatja át a lapot. Az ellenszegülőket figyelmezteti utolsó számában: a keletről jött „bolsevista csürhe” nem fog kesztyűs kézzel bánni a magyarsággal.⁵⁴ Ugyanebben a számban közli a Nyilaskeresztes Párt Pécs-baranyai szervezetének felhívását, amely szerint minden 16. életévét betöltött férfi hadköteles.⁵⁵

A város szovjet megszállása után a kommunisták átvették a nyomdaüzemet, s *Új Dunántúl* címmel új lapot indítottak. Nem vették figyelembe, hogy 1921-ben

⁴⁸ D. 36. 4. 8. 5.

⁴⁹ D. 36. 4. 22. 5.

⁵⁰ D. 38. 4. 17. 5.

⁵¹ D. 41. 3. 25. 1.

⁵² D. 44. 4. 2. 1.

⁵³ D. 44. 7. 22. 1.

⁵⁴ D. 44. 11. 26. 1.

⁵⁵ D. 44. 11. 26. 2.

ugyanezzel a címmel jelent meg a lap. Egyetlen cél vezérelte őket: elhárítani a vádat, mintha bármi közük lenne a régi *Dunántúl*hoz, amely a „germán-fasiszta igézet bűvkörébe került, ostoba, népbuító szellemmel átitatott” cikkeivel félrevezette olvasóit.⁵⁶ Ez a sommás és igaztalan megállapítás jellemezte az akkori újságírást, még túl mélyek voltak a sebek. A *Dunántúl* valójában csak a nyilas hatalomátvétel után csatlakozott a szélsőjobboldalhoz, megfeledezve eredeti céljairól.

*A Dunántúl*⁵⁷ kiadványai

Karácsonyi ajándékként 1913-tól jelentetett meg évkönyvet a szerkesztőség és a nyomda, előbb *Pécsi Naptár*, majd *A Dunántúl évkönyve* címmel. Ezek a 100–

⁵⁶ ÚjD. 45. 4. 14. 1.

⁵⁷

Év	Előfizetési díj	Egy szám ára	Oldalszám	Példányszám	Ünnepi szám
1911	24 K	8 fill.	8–20	kb. 1000	56–74
1912					68
1913					74
1914					28
1915					32
1916					30
1917. okt. 1.	32	10			20
1918. ápr. 1.	40	16		1800	16
okt. 1.	48	20			40
1919. jan. 1.	72	30			
ápr. 1.	84	30			
szept. 1.	120	50			
1920. jan. 1.			8		
Pécssett	180	80			
Vidéken	200	100			
jún. 1.	240	120			
okt. 20.	300	150			
1921. aug. 24.	400	300			4
1922				4600	
1925. jan. 1.	32 000	1000 K	4		20
		1500	8		
		2000	12		
		2400	16		
dec. 25.	32 000	2000	4		60
		3000	16		
1930. jan. 1.	2,50 P/hó	16 fill.	8		20
		24	16		
dec. 25.					56
1937. dec. 25.					56
1939. dec. 25.					24
1940				5000–5800	
1943				11 600	

120 oldalas kiadványok évről-évre hasonló felépítésűek. Római- és görögkatolikus, protestáns és izraelita naptárral kezdődnek. (Utóbbi a harmincas évektől elmarad.) Külön fejezetben mutatja be a Föld ismerős és ismeretlen tájait. Részletesen kommentálja az aktuális politikai eseményeket, pontos eseménynaptárt közöl. Mindennapi tudnivalókkal (receptek, menetrend, stb.) zárulnak a kötetek. Természetesen egyikből sem hiányoznak a rövidebb-hosszabb irodalmi részek, versekkel, elbeszélésekkel. A negyvenes években nagyobb teret szentelt a visszacsatolt területek bemutatásának. Az 1934-es kiadás pedig a Dunántúl Vállalat történetével foglalkozott az első katolikus nyomda megalapításától az évkönyv megjelenésének évéig. Felsorolta a részvénytársaság által kiadott legfontosabb kiadványokat és az immár száz éve működő nyomdából kikerülő újságokat.

A húszas évek elejétől 1944-ig minden vasárnap egy szépirodalmi, szórakoztató kiadvánnyal lepték meg gyermekolvasóikat. A Géza bácsi (Szabó Géza) szerkesztésében készült kis lap (*Kis Dunántúl*) verseket, rövid meséket és fejtörőket tartalmazott. Szombatonként a hét rádióműsorát ismertették, a „Dunántúl rádió melléklete” és „Európa rádióműsora” címmel. Néhány évig képes beszámolót nyújtott a világ és a haza eseményeiről a *Képes Dunántúl*. Alkalmanként jelent meg színházi melléklapja a *Rivaldán túl*, valamint filmismertetője, a *Világfilm*.

A Dunántúl munkatársainak⁵⁸ társadalmi akciói

A szerkesztőség korán felismerte, hogy bizonyos problémák felvetésével, a megoldásukra adott tanácsaikkal, útmutatással szaporíthatják olvasóik számát. Erős szociális érzékkel rendelkeztek, ezért vagy kezdeményeztek, vagy pedig bekapcsolódtak különféle akciókba, gyűjtésekbe, támogatókat keresve ezekhez.

Már az első világháború előtt felvetették, hogy szükség van a pécsi egyetem visszaállítására. A háború alatt a hadsegélyezésben vállaltak aktív szerepet. A szerb megszállás idején hazafias kiállítást rendeztek, és kezdeményezésükre hozták rendbe a hősök temetőjét. Elsőként mutatták be az új rádiótípusokat az érdeklődőknek. A szerkesztőségben született meg a Janus Pannonius Társaság alapításának gondolata. Hétezer pengőt gyűjtöttek a pécsi sportrepülés céljaira. Több alkalommal

⁵⁸ Ákos Ferenc (dr. T. i.), Albert István (Hegyháti), Angyal Pál (A. P.), Békeffy Kálmán (Senex), Bitter Illés (B. Titurel), Boldis Dezső (B. D. dr.), Bozóky Géza (Veridikus), Braun Lujza (Szóke Erzsébet), Csonka Nándor (Mankusz), Ember János (E. J.), Faluhelyi Ferenc (ff), Gere Gábor (G-g), Gondán Felicián (g. f.), Göncz Lajos (g. l.), Halász Antal (Ijjas), Hang Dániel (Danica), Hantos Béla (H. B.), Huszár Károly (H. K.), Kaltnecker Pál (K. P.), Kirchanek Ödön (K. Ö.), Kocsis Béla (KB., Kb., K), Kocsis László (Iváczy Zoltán, K. L.), Komócsy István (*), Leicht Emil (Levis), Linder Ernő (Csók Ernő, Dernő), Mándoky Sándor (Zierfandli), Nyáry Pál (Dunamenti), Sági Ernő (Kiskunsági), Sárkány Ármin (dr. S. Á.), Schaurek Rafael (S), Schmidt Károly (Zdenko), Selényi Miklós (s. m.), Száml Pál (-pl), Szabó Géza (sz. g.), Szeep László (Cse-cse), Szegedy Rezső (-ő, Sz. R.), Szilvek Lajos (Veterán), Tihanyi János (-nyi), Török Miklós (M., KTM), Újlaky Dezső (Fráter György, Kiskanizsai István, Utas, Kadet), Vajda Ernő (Aida), Waldbauer Henrik (vh), Zsikó Gyula (Zs).

indítottak akciót a szegények segélyezésére. Volt, hogy néhány hét alatt több mint ezer szegény számára húszezer pengő értékű ruhaneműt osztottak szét. Gyűjtést szerveztek a Mindenszentek-templomának és a Kórház téri kápolnának a harangjaira. Kezdeményezték egy nagyszabású városi idegenforgalmi szervezet létrehozását.

1929-ben terjedelmes cikk látott napvilágot *Vásároljon egy-egy repülőgépet a magyar vármegyék közönsége* címmel. A felhívás lelkes támogatókra talált, egyesületek, intézmények, és magánszemélyek (Fischer Béla alispán, Visnya Ernő takarékpénztári igazgató stb.) adományai érkeztek a szerkesztőségbe. Egy hónap alatt hétezer, majd rövid idő múlva már ötvenezer pengő fölött rendelkeztek. 1930-ra ebből a pénzből készült el három repülőgép, *Pécs, Baranya* és *Bárd Miklós* néven.⁵⁹

1935-ben anyagi támogatásokat kerestek a máriagyúdi kegyhely restaurálásához. Ez és az előbb említett akció bizonyult a legsikeresebbnek.⁶⁰

Mindezen kívül rendszeressé tették a gyermekek mesedélutánját, jótékonyági futóversenyeket indítottak, kedvezményes könyvvásárokat rendeztek, s nem utolsósorban gyűjtöttek az utódállamok területéről kiűzött magyarok javára.

A Dunántúl jelentősége

A Dunántúl újjáélesztette a liberalizmus által háttérbe szorított katolicizmust, mintegy előfutáraként a későbbi keresztény nemzeti gondolatnak. Hitére ébresztette a város többségben lévő katolikusságát, aktívabban kapcsolva őket az egyházhoz közvetlenül társuló egyesületek, körök tevékenységéhez, s magához a Dunántúlhoz, mely élni tudott a katolikus intelligencia szellemi erejével, erőtartalékaival.

Pártoktól, irányzatoktól függetlenül, őszintén és egyenesen igyekezett olvasótáborát a kül- és belföldi eseményekről tájékoztatni. Önfeledt szórakozást kívánt nyújtani felnőtt- és gyermekolvasóinak egyaránt. A nehéz időszakokban – elsősorban a szerb megszállás alatt – ébren tartotta a nemzeti érzést és a keresztény eszményt azokban a hazafiakban, akik ezt valóban igényelték. Sokan voltak, ezt bizonyítja a felszabadulás után rohamosan növekvő olvasótábor.

A Dunántúl, megjelenésének 33 éve alatt, a keresztény nemzeti eszme harcosa volt, és egy rövid időszaktól eltekintve – 1944 végére gondolunk – elfogadhatóan hiteles hírforrásnak is tekinthető.

A Dunántúl című napilap bibliográfiai leírása

Megjelent: 1911. márc. 25–1944. nov. 26. Megszűnt naponta

Főszerkesztő: 1916. márc. 9–1918. jan. 22: Késmárky István

⁵⁹ D. 36. 3. 25. 21–22.

⁶⁰ D. 29. 7. 4. 4.

Felelős szerkesztő: Persian Ádám, 1911. máj. 14: Késmárky István, 1916. márc. 19: Linder Ernő (1914. júl. 26–aug. 31: ideiglenesen megbízva)
Laptulajdonos: Katholikus Hírlapkiadó és Nyomda Rt.
Kiadó: Katholikus Hírlapkiadó és Nyomda Rt., 1916. márc. 19: Dunántúl Rt.
Felelős kiadó: 1934. jan. 21: Wessely Károly, 1941. jan. 1: Kocsis Béla, 1942. márc. 18: Mészáros József
Nyomda: Katholikus Hírlapkiadó és Ny. Rt., 1912. márc. 7: Dunántúl

KEREKES, IMRE

L'histoire d'un journal de Pécs, intitulé *Dunántúl*
(1911 – 1914)

Ce journal de Transdanubie paraissant à partir des dernières années des temps de paix de François-Joseph jusqu'à la fin de la seconde guerre mondiale, était l'une des publications les plus importantes de la région. Les intellectuels catholiques du début du siècle (journalistes, personnages ecclésiastiques, professeurs d'université) s'associèrent contre la „libéralisation” de l'opinion publique de la ville, pour créer un organe de presse ayant une voix audacieuse, servant unanimement les intérêts de l'église romaine et influençant les lecteurs dans le domaine de la politique aussi. En même temps, ce groupe d'intellectuels se proposa un but déterminé et prononcé: donner une information authentique à son public. C'est pourquoi, à travers l'histoire de ce journal, les événements les plus importants de notre siècle apparaissant, eux aussi, d'un point de vue catholique. Durant l'occupation serbe, le journal fut plusieurs fois interdit, mais après la libération, il pouvait représenter déjà sans interruption l'idéologie chrétienne-nationale. Le nombre de ses exemplaires augmentait considérablement, il était propagé dans le territoire de la diocèse entière. L'histoire du journal intitulé *Dunántúl* est en même temps l'histoire de la société de la ville aussi.

KÖZLEMÉNYEK

17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában. 16–17. századi énekeskönyveink példányából a történelmi körülmények, a gyakori használat, a kis példányszám miatt kevés maradt korunkra. Vannak olyan énekeskönyv-kiadások is, amelyeknek megvoltára korabeli vagy későbbi hivatkozások alapján derül fény. Több olyan kiadás van, melynek csupán egy példánya maradt fenn, és az is sokszor hiányos. Feltevéseink és következtetéseink így szükségszerűen módosulhatnak az előkerülő kiadások nyomán. A 17. század elejéről két olyan énekeskönyvet ismerünk,¹ mely meghatározó szerepet játszott a további énekeskönyv-kiadásokban. Mindkettőből csak egy-egy unikum példányt ismerünk. Újfalvi Imre volt a szerkesztője az elsőnek, híres előszavából csak egyik tervét említ meg. Újfalvi az előszóban² hiányolta a teljes magyar verses zsoltárfordítást. A *Zsoltárkönyvet*, svájci mintára, néhány *Bibliából* szerzett énekkel együtt gyülekezeti énekeskönyvként önmagában is elegendőnek tartotta volna, de erre még várni kellett, hiszen a teljes *Zsoltárkönyv* még nem született meg. Ének-kiadás tervezetében az első helyen olyan templomi, három részes gyűjteményt javasolt, melynek első része a graduál, a szertartási énekekkel, második része az általa szerkesztett gyülekezeti énekeskönyv, élén a zsoltárokkal, harmadik része pedig a szintén általa szerkesztett temetési énekeskönyv lett volna. Újfalvi fenti terve, úgy tűnik, teljesen csak az 1635-ös lőcsei kiadás felépítésében (RMNy 1628) valósult meg. A lőcsei énekeskönyvben, a közös protestáns és evangélikus énekkincset összegyűjtve, megváltoztatott sorrendben az Újfalvi által javasolt énekeskönyvrészek és a teljes zsoltárfordítás együtt találhatóak meg: az első rész a gyülekezeti énekeskönyv, élén a zsoltárokkal, a második rész a teljes *Zsoltárkönyv* Szenci Molnár Albert fordításában, a harmadik rész a graduált helyettesítő himnuszok,³ a negyedik rész pedig a temetési énekeskönyv. Az evangélikus nyomdában megjelenő énekeskönyv, mint a címlap is mutatja, forrásának vallotta mind a református, mind az evangélikus énekeskönyveket. „*Mostan újonna(n), és, (a' mi az első s-utolsó részt, az az, a' közönséges és Halott Enekeket illeti) bővebben, hogy ne(m) mint ennek előtte Debreczenben és Bártphán kibocsátattak.*” Létrejött a protestáns énekeskönyveknek az a típusa, melyet egyaránt használhattak az evangélikus és a református hívek is. Ezt a típust a továbbiakban egyszerűen protestánsnak fogom nevezni.⁴ (Heltai János hívta fel a figyelmemet a felső-dunamelléki irénikus mozgalomra. Elképzelhetőnek tartja, hogy a felső-dunamelléki irénikus törekvések szerepet játszottak a lőcsei 1635-ös egységes protestáns énekeskönyv létrehozásában. Pécseli Király Imre irénikus kátéja szintén Lőcsén jelent meg, 1635-ben (RMNy 1630), Samarjai irénikus *Agendája* pedig

¹ RMNy 886 és RMNy 1628.

² BORSA Gedeon – HERVAY Ferenc – HOLL Béla: *Régi Magyarországi Nyomtatványok II. 1601–1635.* Bp. 1983. A továbbiakban: RMNy 886: ()4r és ()()r.

³ „ISTENES HYMN[USOK] MELLYEKKEL AZ MAGYAR REFORMALTATOT ECCLESIAKBAN ELNEK. Mostan. AZ EGYÜGYÜEB ECCLESIAK kedve-ért, a' mellyekben az Graduálnak szerit nem tehetik, a' Debreczeni Psalterium mellé rövidede(n) adattattak.”

⁴ Az unitárius énekeskönyvek, bár sok ponton érintkeznek a többi protestáns énekeskönyvtípussal, mégis külön úton járnak, így dolgozatomban nem foglalkozom velük.

Lőcsén, 1636-ban (RMK I, 662).⁵ Az ellenreformáció idején a közös protestáns énekkincsnek nagy megtartó szerepe volt, egyes esetekben pedig a kereskedelmi szempontok is szerepet játszhattak.)

A lőcsei énekeskönyv (RMNy 1628) nyomán módosított protestáns énekeskönyv-kiadás indult meg.⁶ Az 1635 után Bártfán, Debrecenben, Kassán, Kolozsvárott, Lőcsén és Váradon megjelenő énekeskönyveknek lényegében azonos volt a szerkezete és a törzsanyaga: első a graduált helyettesítő hymnus-rész, az *Öreg Graduál* (RMK I, 658) Keserői Dajka János által javított hymnus-verziói szerint, második a gyülekezeti énekeskönyv, harmadik a halotti énekek,⁷ negyedik részként csatlakozhatott hozzá egy rövid imádság-gyűjtemény, illetve kiadói kolligátumként Szenci Molnár *Zsoltárkönyv*-fordítása vagy Siderius kátéja.⁸ A szakirodalom nagy része korábban a fenti énekeskönyveket az előszót író református Gönczi György nyomán egységesen Gönczi-félenek jelölte. Később Gönczi György szerepe tisztázódott, így elhagyták nevét, majd elkülönítették ezen énekeskönyveknek az ún. felvidéki evangélikus vonalát.⁹ Az énekeskönyvek kölcsönhatását, törzsanyagát és szerkezetét tekintve én inkább, Payr Sándort követve, a kor énekeskönyveinek „testvéri közösségét”¹⁰ hangsúlyoznám. Összehasonlításuként álljon itt az evangélikus nyomdában, Lőcsén 1654-ben megjelenő (RMK I, 890), és a református nyomdában, Váradon 1654-ben kiadott énekeskönyv (RMK I, 895) szerkezete (a halotti ének részt figyelmen kívül hagyjuk), énekeinek száma:

Részek	Lőcse 1654	Várad 1654	Közös énekek
I. Hymnus-rész	86	78	77
	+ Litanía maior		
	responsoriumok		
	versiculusok		
	benedictiók		
	+ kották ¹¹		
II. Dicséret-rész			
II. 1. Zsoltár	103	99	99
II. 2. Ünnepi ének	93	72	72
II. 3. Káté-ének	15	14	12
II. 4. Különféle	91	66	64
Összesen:	388	329	324+3 ¹²

⁵ SZABÓ Károly: *Régi Magyar Könyvtár*. Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve. I. Bp. 1879. A továbbiakban: RMK I.

⁶ Az 1635-ös énekeskönyvvel a fentiekől eltérő módon összefüggő evangélikus gyűjteményeket I. H. HUBERT Gabriella: *Gyülekezeti énekek műfaja: van-e rendszer az adatokban?* = *IK XCIII* (1989). 305. A cikkben vázolt énekeskönyv-háló javított, teljesebb változatát készülő énekeskönyv-kiadástörténetemben fogom közölni.

⁷ A halotti ének-rész elmaradhatott, vagy más sorrendben, külön címlappal, Újfalvi Imre előszavával jelenhetett meg a kolligátumban.

⁸ A Siderius-katé csak református használatú kolligátumban fordulhatott elő.

⁹ Legutóbb CSOMASZ TÓTH Kálmán: *Gyülekezeti és graduális énekítés*. In: *Magyarország Zenei története II. 1541–1686*. Bp. 1990. 193–194.

¹⁰ PAYR Sándor: *Testvéri közösség magyar protestáns énekeskönyveinkben*. In: *Kálvin és a kálvinizmus*. Debrecen, 1936. 403–435.

¹¹ A lőcsei kiadások közül még egy, az 1675-ös (RMK I, 1183) ad kottákat.

¹² Három ének mindkettő énekeskönyvben előfordul, a gyűjteménynek más-más részeiben.

Vitathatatlan, hogy a lőcsei énekeskönyv nagyobb számú, sokszor evangélikus eredetű éneket tartalmaz. A gyűlekezeti énekek többletét elemezve a következő csoportokat különíthetjük el:

1. A 16. század óta evangélikus vonalon terjedő énekek, melyek még az 1635-ös lőcsei énekeskönyv (RMNy 1628) közvetítésével se jutottak be a közös protestáns énekkincsbe (pl. *Dicsérd az Istent, te, hív keresztyén* – RPHA¹³ 252).

2. A 16. század óta evangélikus vonalon terjedő énekek, melyek ugyan megjelentek 17. század eleji református gyűjteményekben is, mégsem kerültek bele a közös protestáns énekkészletbe (pl. *Hallgasd meg mostan mi könyörgésünket* – RPHA 498). Előfordul, hogy az ilyen ének 1635 után a lőcsei kiadások egy részéből kimaradt (pl. *Semmiből teremté az Úristen az embert* – RPHA 1218).

3. A 16–17. század eleji református gyűjteményekben is előforduló énekek evangélikus vonalon hagyományozódtak tovább (pl. *Mi Atyánk, ki vagy mennyeiben, kik vagyunk ismeretében* – RPHA 905).

4. A 17. században keletkezett evangélikus énekek, melyeket csak a lőcsei énekeskönyvek adtak tovább (pl. Serédi János, éneke: *Jézus a keresztfán függvén*).

5. Egyes 17. századi énekek, melyek először lőcsei kiadású gyűjteményben jelentek meg, csak a század végén kerültek bele más kiadású énekeskönyvbe (pl. *Hogy panaszkodik az anyaszentegyház* – Debrecen, 1700, RMK I, 1553/2: 386).

6. Katolikus úton, a szintén Lőcsén, 1651-ben megjelenő *Cantus Catholici* (RMK I, 856) közvetítésével egyes ünnepi énekek bejutottak az 1654-es lőcsei kiadásba.

A fenti példák is mutatják, hogy a hagyományozódás sok esetben egyáltalán nem köthető felekezeti szemponthoz. Másrészt az 1635 utáni többi énekeskönyvnl is megfigyelhető a bővülés lassú folyamata, az adott helyhez, nyomdához köthető egyéni jellegzetességek, eltérések.¹⁴ (Nem szabad figyelmen kívül hagyni a kéziratos anyag szerepét sem.) Elgondolkoztató az is, hogy miközben a lőcsei énekeskönyvek bővítették a kiadásokat evangélikus eredetű énekekkel, nem hagyták el a kimondottan református úrvacsorátant kifejező *Valaki Krisztusnak vacsoráját veszed* kezdetű éneket sem.¹⁵ Nem a 26 versszakos evangélikus, hanem a 20 versszakos református változatot közölték. Az énekeskönyvek használói pedig szabadon elhagyták a nekik nem tetsző részeket. Így pl. az 1691-es lőcsei énekeskönyv (RMK I, 1410) egyik, valószínűleg evangélikus tulajdonosa háromszor áthúzta a „Nem eszed itt száddal a Krisztusnak testét” kezdetű versszakot.¹⁶

A fenti táblázat jól mutatja a közösen használt énekek nagy számát,¹⁷ a gyűjtemények szerkezetének azonosságát. A közös énekek sorrendje és szövege is, néhány kivételtől eltekintve, megegyezik.

A közös protestáns használatot támasztja alá a másik evangélikus nyomdában, Bártfán 1647-ben megjelenő énekeskönyv is, mely, mint alább látni fogjuk, híven követte a református nyomdában megjelenő váradit.

¹³ A rövidítés feloldása: Iván HORVÁTH – Gabriella H. HUBERT – Zsuzsa FONT – János HERNER – Etelka SZÖNYI – István VADAI – György GÁL: *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*. Hajlékonylemez + I–II. Paris, 1992.

¹⁴ Például a lőcsei 1654-es és 1675-ös énekeskönyv címlap-szövegének kétharmada az 1635-ös lőcsei címlapról származik: első rész a dicséretes, második a Szenci Molnár-féle zsoldárok, harmadik a himnuszok, negyedik a halotti énekek. Maguk a későbbi lőcsei énekeskönyvek azonban a fenti táblázatban látható módosított sorrendben közölték az énekeket.

¹⁵ Az ének elemzését l. BOTTA István: *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*. Bp. 1991. 402–405.

¹⁶ L. OSZK, RMK I, 1410 másodpéldányát.

¹⁷ RMK I, 890-ben az énekkészlet több mint 83%-a, RMK I, 895-ben több mint 98%-a.

Felmerül a kérdés, hogy melyik könyvkiadótól indult el az 1635 utáni módosított protestáns énekeskönyv-kiadás. Eddigi ismereteink szerint sejteni lehetett, hogy két kiadó, nyomda jöhet számításba: a váradi (l. az 1642-es énekeskönyv, RMK I, 731/a),¹⁸ és a bártfai (l. az 1647-es gyűjtemény, RMK I, 787/a). Csakhogy a legutóbbi időig ennek az 1642-es váradi és az 1647-es bártfai kiadásnak a példányai lappangtak.

Szenci Kertész Ábrahám 1642-es kiadására egyedül a váradi 1648-as kiadás előszavának keltezése mutatott:¹⁹ „Váradon Szent György havának negyedik napján; 1642. esztendőben. *Ke-gyelmednek tiszta szível igyekezik szolgálni* SZENCI KERTESZ ABRAHAM Váradi Typogra-phus.” Ritoók Zsigmondné hívta fel a figyelmet arra az MTA Könyvtárában található énekes-könyv-töredékre,²⁰ melyet nyomdai sajátosságai alapján V. Ecsedy Judit ezen 1642-es váradi kiadással azonosított. A két töredék az E-ívből származik, az énekeskönyv második részéből őrzött meg néhány zsoltár-töredéket:

E1r = p. 49. — *Ó, én két szemeim, ti az Úrra nézettek* (RPHA 1110)

E1r = p. 49 és E1v = p. 50 és E2r = p. 51 — *Mostan hozzád felkiáltok, felséges Úristen* (RPHA 1017)

E2r = p. 51 és E2v = p. 52 — *Szent Dávid próféta az Istennek nagy hatalmát látván* (RPHA 1308)

E5r = p. 57 és E5v = p. 58 — *Bened bíztam, Uram Isten, soha ne gyaláztassam* (RPHA 171)

E5v = p. 58 és E6r = p. 59 — *Tebened bízom, én Istenem* (RPHA 1360)

E6r = p. 59 és E6v = p. 60 — *Boldog az ilyen ember e világon* (RPHA 199)

Szenci Kertész Ábrahám még háromszor, 1648-ban (RMK I, 816), 1651-ben (RMK I, 852) és 1654-ben (RMK I, 898)²¹ jelentetett meg saját előszóval, saját kiadásban²² gyülekezeti énekeskönyvet. Ez utóbbi három kiadás lapszámra megegyezik egymással. A 12rét énekeskönyvek [12]+84+372+[12] lapból állnak. Szenci Kertész az újrasedéskor is követte az előző kiadást, a lapszám akkor is változatlan maradt, amikor pl. RMK I, 816-ban a *Hallgasd meg, Úristen, ké-resemet* kezdetű Szenci Molnár-éneket (p. 264) RMK I, 852-ben és 898-ban a *Mennyei Atyánk, Úristen, hálát adunk neked ezen kezdetűvel* váltotta fel.²³ Feltételezhető, hogy a töredékekből ismert 1642-es énekeskönyv szintén Szenci Kertész saját kiadása volt, és tartalma megegyezett a fenti énekeskönyvekével. Valószínűleg megrendelésre nyomtatta ki, ugyancsak 1654-ben, nem a saját, hanem Gönczi György előszavával, 4rét formátumban ötödik gyülekezeti énekeskönyv-

¹⁸ Szenci Kertész Ábrahám kiadói tevékenységéről, nyomdájáról l. V. ECESEDY Judit: *Fejeze-tek a magyarországi nyomdatörténetből*. — 17. századi műhelyek felszerelésének rekonstruálása. Kandidátusi értekezés. Bp. 1992.

¹⁹ STOLL Béla: *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963. 67. sz.

²⁰ Jelzete: RM I. 8rét 741.

²¹ Az előszó kelte itt már 1654, bár a szöveg változatlan.

²² V. ECESEDY Judit: *i. m.* 109: Szenci Kertész „nyomdáját független vállalkozásként vezet-te”. Elképzelhető, hogy mind a négy esetben az ajánlás címzettjének, Várdai Pálnak a támoga-tásával adta ki énekeskönyveit.

²³ PAPP Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy a kolozsvári 1680-as énekeskönyv (RMK I, 1244) lapszámai szintén megegyeznek a váradi kiadáséival. A nyomdász feltehetően utánnyo-másra törekedett. (l. *A XVII. század énekelt dallamai*. Bp. 1970. 59.) Talán RMK I, 816 volt a minta, hiszen a 264. lapon a kolozsvári kiadás is a „Hallgasd meg, Úristen, kérésemet” kezdetű éneket közölte.

kiadását (RMK I, 895), melyhez külön csatlakozott a temetési énekeskönyv kiadása is (RMK I, 897).²⁴

Az 1647-es bártfai énekeskönyv szintén lappangott ez ideig. Először Florián Jakab az „eperjesi ág. ev. Collegium könyvtárából” adott hírt róla.²⁵ Leírta, hogy a példány csonka, a 428. lapon megszakad, s csak a lajstrom F betűjétől folytatódik, a kolligátum tartalmazza a Szenci Molnár-féle zsoltárokat is. Szlávik Mátyás eperjesi teológiai professzor később írt cikkéből kiderült,²⁶ a példány 1892-ben már az övé²⁷ s nem a kollégiumé volt, mint írja: „az eperjesi vásáron kezeink közé jutott”.²⁸ Az énekeskönyv útja ezután homályba veszett. Szlávik Mátyás hagyatéka az Evangélikus Országos Könyvtárba került, mely külön állományában, a „Régi és Ritka Könyvek” között őrzi a teológiai professzor 16–17. századi könyveit. Szlávik a legtöbb könyvébe gondosan beírta a nevét, a hivatalt, s a beszerzés dátumát. A könyvtárban megtalálható a professzor Szabó Károly-féle Régi Magyar Könyvtára is, melynek első kötetében gondosan feltüntette a tulajdonában meglévő könyveket, így az 1647-es bártfai énekeskönyvet is. De sem a hagyatékban, sem az eperjesi könyvtárban nem leltem az énekeskönyv nyomára. Sárospatakon, a Tiszáninnen Református Egyházkerület Nagykönyvtárának énekeskönyveit kutatva, a TT. 783-as jelzet alatt sikerült megtalálnom az eddig lappangó énekeskönyvet.²⁹ A 19. századi félbőrökötésű könyvecske elülső előzéklapján először Szlávik Mátyás possessor-bejegyzése olvasható: „Dr Szlávik Mátyás mk /akad. tanár/ Eperjesen, 1892.” A possessor-bejegyzés alatt egy későbbi Szlávik-beírás található: „A sárospataki főiskola-/nak múltja, jelene és / jövője iránti tisztelettel, / bizalommal és reménység-/gel szives emlékül adja / Sárospatakon, 1898 febr. 5. / Dr Szlávik Mátyás mk / eperjesi ev. theol. professor / és collégiumi igazgató.” Az énekeskönyv első része, ahogy már Florián Jakab is írta, valóban megszakad a 428. lapon, s a tartalomjegyzék F-betűjével folytatódik, de a terjedelem kikövetkeztethető, mivel a hozzácsatlakozó Szenci Molnár-féle zsoltárokat folyamatos ívszámozással nyomtatták. Eszerint a 12rét kötet a következő részekből áll:

I. AZ / SZ. DAVID PROFE-/tának ékes Rhyth-/musu / SOLTARIVAL, / Es / Azon Soltárokból sze-/reztetett / DICSIRETEKKEL; / S' egyéb / Istenes ENEKEKKEL és / HYMNUSOKKAL / tellyes Könyv. / Ezek után vadnak edgynéhány ahé-/tatos Imádságok, / Mellyeket most úyobban ki-bocsá-/tott és öregbitett,

²⁴ E kiadásból több példány is fennmaradt. Újabbán az Evangélikus Országos Könyvtár RMK I, 1301-es kötetének makulatúrájából sikerült azonosítanom egy kis töredékét. (A kötet jelzete: R 1211.) A váradi nyomda Kolozsvárra került. A nyomdai anyag mellett bekötetlen énekeskönyv-példányok is érkezhettek, melyeket később a kolozsvári nyomtatványok bekötésekor makulatúráként használhattak fel. Makulatúráként még egy váradi, 1659-es nyomtatvány töredéke található a kötésben: RMK II, 929. (RMK II, 929-ről l. V. ECESEDY Judit: *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai* = MKsz 105 (1989). 20–47.)

²⁵ *Adalékok Szabó Károly „Régi magyar könyvtára”-hoz, 288. szám. Bártfa 1647.* = MKsz 1884. 316–317.; SZTRIPSKY 1985–1986/192–193.

²⁶ SZLÁVIK Mátyás: *Az 1593. és 1647-iki bártfai énekes-könyv s a bártfai „Psalterium hungaricum”* = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 35 (1892). 574; ERDÉLYI Pál: *(Énekeskönyveink a XVI. és XVII. században.* = MKsz Új folyam 7 (1899). 119) FLORIÁN Jakab és SZLÁVIK Mátyás nyomán írta le az énekeskönyvet.

²⁷ A kötet leírása, a hiány feltüntetése megegyezik a FLORIÁN Jakab által leírt példánnyal.

²⁸ Nehezen magyarázható, hogyan kerülhetett a könyv a híres eperjesi kollégium könyvtárából először az eperjesi vásárba, majd Szlávik tulajdonába.

²⁹ Ezúton is szeretném megköszönni a könyvtár igazgatójának, SZENTIMREI Mihály nagytiszteletű úrnak és munkatársainak segítőkézségét.

/ BARTFAN, / KLÖSZ JAKAB 1647 eszt. A-T, V3 = [2]+428+[22]+[10] pp. A lajstrom F-betűje előtt hiányzó 22 lap az S12. és T1–10. leveleken található.

II. *Psalterium Hungaricum*. / Az az: / SZENT DAVID / KIRALYNAK ES PRO-//phétának 150 / SOLTARI; / A' FRANICAI [sic!] noták és Rhyth-/musok szerént / MAGYAR versekre fordítottak / és rendeltettek: / SZENCI MOLNAR ALBERT által. / BARTFAN, / Nyomtatta KLÖSZ JAKAB, / M.DC.XXXXVII. V4–12, X-Z, Aa-Ff, Gg8 = 243+[7]pp.

III. BUZGO / HALA-ADASOK ÉS KÖNYÖRGESEK. [nincs külön címlap!] Gg9–12, Hh, Ii11 = 53+[1] pp.

A kötet beosztása és tartalma, címei, nótajelzései, apró eltéréseket leszámítva, megegyeznek az 1648-as váradi énekeskönyvével.³⁰ Református és evangélikus nyomdában, ugyanabban az időben, csekély eltéréssel, hasonló énekeskönyvet nyomtattak a protestáns hívők számára. A bártfai énekeskönyvnek az F-betűtől meglévő tartalomjegyzéke és az 1648-as váradi énekeskönyv tartalma alapján következtethetünk a bártfai gyűjtemény 428. lapja utáni hiányzó részre:

- p. 429 – *Csak tebenned, Uram Isten, vagyon bizodal munk* (RPHA 222)
- p. 430 – *Ne hagyj elesnem, felséges Isten, keserűségemben* (RPHA 1052)
- p. 432 – *Hálát adunk teneked, örök Isten* (RPHA 484)
- p. 433 – *Ó, mindenható Isten, ki a te kegyességedből* (RPHA 1126)
- *Ébredjél fel, világ, bűneidből* (RPHA 308)³¹
- p. 434 – *Hallgass meg minket, Úristen, tekints reánk* (RPHA 505)
- *Bizodal munk Krisztus által Istenben vagyon* (17. sz. – RMNy 1628/2: 430)
- *Áldott az Úristen örökké mennyekben* (RPHA 83)
- *Dicséret legyen Istennek, Atya, Fiú, Szentléleknek* (17. sz. – RMNy 1628/1: 282)
- p. 437 – *Megbántunk, Isten, szüntelen tégedet* (RPHA 859)
- p. 437 – *Mondjatok dicséretet, keresztyének, az Úristennek* (RPHA 1005)
- p. 438 – *Szent vagy örökké, Atya Úristen, a magas mennyekben* (RPHA 1321)
- p. 438 – *Téged, Úristen, mi, keresztyének, dicsérünk és áldunk* (RPHA 1364)
- *Adjunk hálát az Úrnak, mert érdemli* (RPHA 61)
- p. 439 – *Jézus Krisztus, szép fényes hajnal* (RPHA 675)
- p. 440 – *Kezdetben, hogy Isten Adámot képére teremté* (17. sz. – RMNy 962/2: 59)
- p. 441 – *Istenem, Uram, néked hálát adok, szívemben* (17. sz. – Lipcsei-kódex)
- *Krisztus, ki vagy nap és világ, minket sötétségben ne hagyj* (RPHA 804)
- p. 443 – *Hálát adok neked, mennybéli Isten* (Estvéli) (17. sz. – RMNy 971: 68)
- p. 444 – *Litania maior*

A váradi énekeskönyvben ezután a *Kyrie puerorum*, majd a halotti énekek következnek, mely halotti rész hiányzik a bártfaiból. A 17. században a halotti énekek vagy az énekeskönyv végén, vagy külön címlappal, kiadói kolligátumként csatlakoztak az énekeskönyvekhez. Csak a század

³⁰ Az első, himnus-részben mindkettőben 80 ének, a második részben 99 zsoltár, 72 ünnepi ének található. A *Litania maior* nem a himnus-rész végén helyezkedik el (mint pl. RMK I, 890), hanem mindkettőben az énekeskönyv végén. Káté énekből kettővel többet ad a váradi (14 db): „Hiszek a mennybéli egy Istenben” és „Hallgass meg, Úristen, kérésemet” kezdetű énekek adják a többletet. A *Különb-különbféle énekek* csonka részében 49 éneket közöl a bártfai, míg az összehasonlított részben a váradi elhagyja a „Mennyei Atyánk, Úristen, hálát adunk neked ezen” kezdetű éneket, viszont közli a „Minden embernek illik ezt megtudni” kezdetűt, amely véletlenül maradt ki a bártfaiból.

³¹ A szedés alapján, tüzetesebb vizsgálattal kiszámíthatóak az ismeretlen oldalszámok is.

végéről ismerünk olyan gyűjteményeket (RMK I, 1553, 1559/A), melyek nem adtak semmilyen halotti részt. A késői, halotti énekek nélkül kiadott gyűjtemény-típus talán ehhez a bártfai kiadáshoz kapcsolódik.

Felvetődik a kérdés, hogy a most még csak töredékből ismert 1642-es váradi kiadásnak és az 1647-es szinte teljes bártfai énekeskönyvnek milyen a viszonya a többi váradi kiadáshoz.

A kérdést látszólag bonyolítja egyik kéziratos énekeskönyvünk, az *Újnépi énekeskönyv* (Somogy megye). A kötet egyik kéziratos bejegyzése szerint az énekeskönyvet 1643–46 között Győri József másolta le. Stoll Béla az *Újnépi énekeskönyv* szerkezete alapján megállapította, hogy a másoló egy 1643 előtt nyomtatott Szenci Kertész-féle váradi énekeskönyvet másolhatott le.³² A kéziratos énekeskönyv azonban anyagában, nótajelzéseiben több helyen is eltér a váradi kiadásoktól. Az eltéréseket kétféleképpen magyarázhatnánk. Ha feltesszük, hogy az 1642-es váradi énekeskönyv azonos szerkezetű és tartalmú volt a későbbi váradi énekeskönyvekkel, akkor 1635 és 1642 között legalább egy olyan nyomtatott énekeskönyv megjelent, mely közös őse volt a kéziratos *Újnépi énekeskönyv*nek és az összes váradi énekeskönyvnek is. A bártfai kiadás így közvetlenül az 1642-es váradi kiadásra vezethető vissza. A másik, kevésbé valószínű feltevés az lenne, hogy az 1642-es váradi énekeskönyvet másolta le az *Újnépi énekeskönyv* másolója. Ebben az esetben a későbbi, módosított váradi kiadások nem közvetlenül az 1642-es váradi kiadásra nyúlnak vissza, hanem az 1647-es bártfaira. Azonban mindkét feltevés téves lenne. Az énekeskönyv-háló készítésekor ugyanis egyáltalán nem kell számolnunk az *Újnépi énekeskönyv*vel. A kéziratos énekeskönyv nótajelzés-eltéréseire még találhatnánk magyarázatot: a másoló kántor-könyvnek szánta a gyülekezet számára, s a helyi gyakorlatnak megfelelő nótajelzésekre váltotta fel a mintául használt énekeskönyv nótajelzéseit. Nem tudunk azonban mit kezdeni az *Újnépi énekeskönyv* ének-betoldásaival, az énekek beszámozásával. A 18. században, az 1723-as debreceni kiadástól kezdve kaptak először sorszámot a gyülekezeti énekek. Az ének-betoldásokat vizsgálva összehasonlítottam az *Újnépi énekeskönyv* anyagát, nótajelzéseit, ének-számozását a 18. századi énekeskönyvekével. A kéziratos gyűjtemény, egy kis eltérést nem számítva, megegyezik a 18. századi debreceni vagy a debreceni formára nyomott pozsonyi énekeskönyvekkel. Csak egy helyen ugrik a számozás: az *Újnépiben* a 172. énekként a „Sion, áldjad Uradat” kezdetű vers található, míg a felsorolt énekeskönyvekből ez az ének hiányzik.³³ Ez idáig nem sikerült olyan gyűjteményt találnom, melyben ez a vers a 172. énekként fordult volna elő. A fentiek értelmében át kell vizsgálni az *Újnépi énekeskönyv* datálásának helyességét. Valószínűleg nem a nyomtatott betűket utánzó, gondos másoló, Győri József írta azt a bejegyzést, mely a datálás alapjául szolgált: „Ezen könyvet írta Győri Josef 3 Esztendeig 1646dik Esztendőbe 3 forintért.” Az 1646 elírás lehet 1746 helyett. Győri József egy 1723–1743 között nyomtatott énekeskönyvet másolhatott le. A kéziratos bejegyzések szerint az énekeskönyv 1769-ben már új tulajdonosokhoz került. 1783-ban pedig az újnépi egyházé lett, az „Ujj-Népi Árva Ecclesiatskának Könyveinek számba vétele és feljegyzése” tanúbizonysága szerint. (Az *Újnépi énekeskönyvet* korábban tévesen graduáljaink közé sorolták. A kéziratos gyűjteményt nemcsak 17. századi énekeskönyveink közül kell törölnünk, hanem graduáljaink közül is.)

Visszatérve eredeti kérdésünkhöz, a váradi és bártfai énekeskönyvek egymáshoz való viszonyához, *jelenlegi ismereteink* szerint egyszerű választ adhatunk. Az 1635-ben Lőcsén megjelenő protestáns énekeskönyv módosult változatát valószínűleg az 1642-es váradi kiadvány hozta lét-

³² STOLL Béla: *i. m.* 67. sz.

³³ KÁLMÁN Farkas (*Az új-régi [sic!] énekes könyv* = MProtEgyhIsk Figyelő 1 (1879). 239, 241) a kéziratot hibásan az *Óreg Graduál* (RMK I. 658) másolatának tartotta. Ugyanakkor észrevette, hogy hasonlít az 1736-os debreceni énekeskönyvre, de nem tulajdonított ennek semmi jelentőséget.

re, tette népszerűvé.³⁴ Az 1647-es bártfai és az 1648-as váradi kiadást is közvetlenül erre az 1642-es váradi kiadásra vezethetjük vissza.

H. HUBERT GABRIELLA

Új hungarikumok Wolfenbüttelben. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek régi anyagának szisztematikus átnézése nyomán 1992-ben megjelent a könyvtár hungarika-katalógusa.¹ Az előszóban már akkor felhívtuk a figyelmet arra, hogy a katalógus munkálatai közben ugyan az elérhető teljességre törekedtünk, azonban az anyag könyvtári feltárásának folyamatossága és főleg a tartalmi hungarikumok felbukkanásának esetlegessége miatt a katalógus még számos új tétellel gyarapodhat. Az eltelt évek folyamán — segítőkész hazai ösztöndíjasok kutatása eredményeként — magunk is meggyőződhattünk arról, hogy ezt a munkát soha sem lehet befejezni, új meg új tételek mindig gyarapíthatják a katalógust illetve az új kutatások néhány tévesen feltételezett hungarika-kiadványt is törölhetnek a regisztrációból.² A könyvtár korábbi anyagából előkerült hungarikákról más alkalommal kívánunk beszámolni, mostani közleményünkben olyan hungarikákról adunk tájékoztatást, amelyek a nyomtatott katalógus megjelenése után kerültek a Herzog August Bibliothek tulajdonába.³

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek 1989 óta tölti be a 17. századi könyvtermés szempontjából a nemzeti könyvtár szerepét. Ehhez a felelősségteljes feladathoz a könyvtár a német könyvtári rendszer átfogó analízise folytán jutott, amelynek kiváltója Bernhard Fabian tanulmánya volt.⁴ A *Sammlung deutscher Drucke 1450–1912* című könyvtárfejlesztési terv a meglévő anyag ismeretében korszakonként jelölte ki a nemzeti feladatokat betölteni hivatott könyvtárakat, amelyeknek további feladatcentrikus könyvvásárlási terveit különleges eszközökkel támogatta. Az első öt év anyagi menedzselését a wolfsburgi székhelyű Volkswagen Művek vállalta magára, összesen 25 millió márkát fordítva a programban részt vállaló könyvtárak gyűjteményének gyarapítására. Wolfenbüttel történelmi gyűjteményének súlya és jelentősége alapján (rég-i könyvanyagából kb. 100 000 kötet származik a 17. századból) a 17. századi nemzeti könyvtár nemes feladatát kapta meg, amely lehetőséget nyújtott a korszak német nyomtatványainak minél nagyobb számban történő megvásárlására, a gyűjtemény retrospektív kiegészítésére. Az antikváriumok, aukciók, magángyűjtemények kínálatának igénybevitelével, tudatos gyarapítási elvekkel sikerült az elmúlt évek folyamán évente mintegy 1500 17. századi nyomtatvánnyal gyarapítani a Herzog August Bibliothek muzeális gyűjteményét.⁵ Az újonnan megvásárolt kötetek

³⁴ Már STOLL Béla (*i. m.* 67. sz.) megállapította, hogy azt az énekeskönyv szerkesztményt, melynek az élén a himnuszok álltak, s melyhez csatlakozott a Szenci Molnár-féle zsoldárkiadás is, Szenci Kertész váradi kiadásai vezették be.

¹ *Ungarische Drucke und Hungarica*. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel. Hrsg. von S. Katalin NÉMETH. München etc., 1993. A továbbiakban: NÉMETH H (tételszám).

² BORSA Gedeon: *Pótlások és igazítások a „Régi Magyarországi Nyomtatványok” első kötetéhez. VII.* = MKSz 1995. 287–304.

³ E téren különösen értékes segítséget kaptunk VARGA Andrásról, a szegedi József Attila Tudományegyetem Könyvtárának tudományos munkatársától.

⁴ FABIAN, Bernhard: *Buch, Bibliothek und geisteswissenschaftliche Forschung*. Göttingen, 1983. (Schriftenreihe der Stiftung Volkswagenwerk, Bd. 24.)

⁵ A program különböző fázisairól hírt adott: BÜRGER, Thomas: *Sammlung deutscher Drucke 1601–1700*. = Wolfenbütteler Barock-Nachrichten 19(1992). 1–9.; BÖTTE, Bernd-J.: *Die Sammlung deutscher Drucke 1450–1912. – Eine Zwischenbilanz*. = Bibliothek. Forschung und Praxis 17 (1993). 301–321. Közleményünkhöz elsősorban Petra FEUERSTEIN írását használtuk, akinek személyes segítségéért is köszönettel tartozunk: *Sammlung deutscher Drucke 1601–1700 – Ein Zwischenbericht* = Wolfenbütteler Barock-Nachrichten 21 (Juni 1994). 45–53.

között nagy örömmel fedeztünk fel magyar vonatkozású köteteket is, a következőkben ezekről és a könyvtár egyéb új beszerzésű 17. századi hungarikáiról adunk rövid ismertetőt. A nyomtatványokról — mivel a címlapmásolatok közlése ezúttal nem lehetséges — igyekszünk pontos címléírást adni, és néhány sorban összefoglalni a hungarika-jellege utaló tudnivalókat.

A wolfenbütteli hungarika-katalógus névmutatójában hat tétel utal Hermann van dem Werwe csillagjósra, aki nem saját munkássága révén került be a katalógusba, hanem azért, mert magyar származású szerzővel, Frölich Dáviddal együtt szerepel a jóslásokat tartalmazó kötetek címlapjain.⁶ Közvetlen magyar kapcsolatairól eddig nem tudunk, jöllehet a Zrínyi-szakirodalom évek óta keres egy olyan jóslást, amelyben Werwe állítólag megjósolta Zrínyi Miklós halálát.⁷ A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek a közelmúltban két olyan 17. századi kalendáriumot vásárolt, amelyeknek a szerzője Hermann van dem Werwe. Mindkét kiadvány annál a nürnbergi Endter-kiadónál jelent meg, amelynek magyar érdeklődése számos kiadványából lemérhető és a szakirodalom előtt sem maradt rejtve.⁸ Az 1643-ra vonatkozó kalendárium címléírása a következő:

Newer vnd Alter / Schreib Kalender, / Auff derer (vieler MenschenGedan=/cken, Meinung vnd Hoffnung zu widern) / bißhero Elenden, Bedrangten, / Vertrübten, Verjagten und Geplagten Jubel=Jahr, nach der / Gnadereichen Geburt vnsers Friedenfür=/sten, Erlösers vnnnd Seligmachers / Jesu Christi, / M.DC.XXXXIII. / Mit dem Stand, Lauff vnd Aspecten der Plane=/ten, ☉ und ☾ sfinsternussen, sampt natürlichen Erwehlungen vnd der Witterung, gestellet von / Hermanno de Werwe Eseno Frisio. p.t. / Chur Mäyntzischen Astronomo / Mit Röm. Kay. Mai. besonderer Freyheit. / Nürnberg, in verlegung Wolffgang Endters. [1642] 4° A4—D4. Jelzete: HAB Wa 6997.⁹

A magyar vonatkozást a kalendárium ajánlása rejti:

Dem Hoch=Wolgebornen Gra=/fen vnnnd Herrn, / Herrn Stephan Balvi, Gra=/fen von Erdöth, Freyherrn auff Piebensburg vnnnd Stemffen, Pfands=Einhabern der beiden Graffschafft, Pesing vnd / S. Georg / Obristen Span der Spanschafft Preßburg, Rittern, der Röm. / Käys. auch zu Hungern vnd Böheim Kön. Majest. Raht, Came=/rern, Generalen der Vngerischen Bergstättischen Gren=/tzen vnd Obristen zu New=Hauß, meinem / gnädigen Herrn, / In Vnterthänigkeit dedicirt vnd offerirt / Von / HERMANNO DE WERVE, Esena-Frisio.

⁶ NÉMETH H 61, 62, 1492, 1493, 1494, 1499.

⁷ L. BORIÁN Gellért: *A Thököly-kódex latin nyelvű Zrínyi-epicédiuma*. In: Zrínyi-dolgozatok II (1985), 90—91.; NÉMETH S. Katalin: *Kiegészítések a Zrínyi-könyvtár II. kötetéhez*. In: Zrínyi-dolgozatok V. (1988). 99—105.; BENE Sándor: *Zrínyi mint „Magyar Mars”*. In: ESTERHÁZY Pál: *Mars Hungaricus*. Bp. 1989. 387—407. (Zrínyi Könyvtár III.).

⁸ OLDENBOURG, Friedrich: *Die Endter*. München—Berlin, 1911.; *Az Endter-nyomda későbbi magyar kapcsolatairól*: BORSA Gedeon: *XVIII. századi magyar nyelvű ponyvanyomtatványok gyűjtőkötete Münchenben, (Martin Endter kiadványai Magyarország részére)*. = OSZK Évkönyv, 1981. 379—409.

⁹ A másik, nem magyar vonatkozású Werwe-kalendárium: *Newer vnd Alter / Schreib-Calender, auff das / erste nach dem 413. Schalfjhr...M.DC.LIII. ... von Hermanno WERVE, Esena-Frisio, weiland / Churmäyntzischen gewesen, jetzt Ostfrisischen Astronomo. ... Nürnberg, In Verlegung Wolffgang Endters, deß ältern*. [1652] 4° Jelzete: HAB Wa 6998. — A naptárt szerzője Christoph Bernhard münsteri püspöknek, Stromberg birodalmi grófjának ajánlotta.

Herman van dem Werwét feltehetően csak finánciális, mecénási kapcsolat fűzte gróf Pálffy István koronaórhöz, Pálffy Miklós kancellár apjához. A sokat publikáló csillagjósna, úgy tűnik, minden évben új patrónust kellett jóslatai, kalendáriumai megjelentetéséhez keresni, az ajánlások címzettjeinek sűrű változása ugyanis erre mutat. Az 1642. január 5-én kelt ajánlás a szokásos módon hálálkodik a patrónus támogatásáért, akinek az addigi élettapasztalatok, jóslatok összefoglalását tartalmazó *Itinerario Politico* című munkáját is ajánlani fogja. Hogy Pálffy István támogatta-e ezt a művet, nem tudjuk, mert az általunk átnézett nagy könyvtári katalógusokban nem sikerült példányra bukkannunk.

A két Werwe-féle kalendárium aranyozott bőrkötése információkban rendkívül gazdag, innen tudható meg a példány tulajdonosának neve is, aki Anna Sidonie von Windischgrätz, született Herberstein bárónő, a naptárrokba szokásos módon bekötött üres lapok pedig a Windischgrätz-család több kéztől származó, naplószerű bejegyzéseit tartalmazzák.

A tartalmi hungarikumok csoportját gyarapítja az a szerző nélküli kiadvány, amely a német barokkra annyira jellemző eklektikusság megtestesítőjeként egy kötetben foglalja össze a kor Európájának történeti eseményeit, országleírásait, nemzetkarakterológiai tapasztalatait. A szerzőről mind ez ideig nem sikerült semmit kideríteni, az anonym lexikonok a művet nem regisztrálják, a müncheni Bayerische Staatsbibliothek katalógusa az ottani példányt szintén szerzői név nélkül írja le. Az előszóból annyi vehető ki, hogy a szerző kb. ötnegyed évvel azelőtt *Curiosité durch einige Staats-Muthmassungen von Europa* című művén dolgozott, „entzwischen aber in gewissen Affairen eine grosse Reise hinderleget...” (A2 recto). A kötet, jóllehet országonként fejezetekre tagozódik, magyar részt nem tartalmaz, viszont a *Von Türcken* című fejezet (141–179.) gyakorlatilag csak a magyarországi történeti eseményekről szól, a *Von Böhmen* című rész pedig (225–254.) magyar nemzetkarakterológiát ad. A 166–167. lap Thököly Mihálynak fiához írott, „durch geheime Post” küldött levelét tartalmazza. A kiadvány címe kedvelt barokk metaforára utal, Paul Fleming verssorait visszhangozva: *Die Welt die ist ein Glückes-Topff / der stets herumher läuft / ...*¹⁰ A kötet leírása a következő:

Europäischer / Glücks-Topff, / Oder / Das spielende Glück / Der im Kriege und Frieden / interessirten / Souverainen Printzen / von EUROPA, / So wohl nach deren itzigen, / als / weit-aussehenden / Staats=MESURES / mit gnugsam=curieuses Zeichen versehen, / aufgesetzt und verspielet, / ANNO M.DC.LXXXVII. / Franckfurt und Leipzig / zu finden bey Christian Weidmannen / Gedruckt im Jahr 1687. 4° [6] 354 1. Jelzete: HAB Wa 4513

A Herzog August Bibliothek régi könyvállománya feltűnően gazdag Magyarországra vonatkozó út- illetve földrajzi leírásokban. A 17. század egyik bestsellere volt Sigmund von Birken munkája, amely címe szerint ugyan a Duna történetét és folyását kíséri végig, gyakorlatilag azonban szinte az összes korabeli magyar város (a Dunától távoliak is) megtalálható benne.¹¹ A Duna melletti Trautmansdorf urának, Gottlieb von Windischgrätz grófnak ajánlott munka több kiadást megért és több nyelven megjelent, az 1684-es velencei editiót már korábban katalogizálhattuk.¹² Éppen ezért tűnt különösnek, hogy a könyvtár új könyvei között ismét egy olasz nyelvű Duna-könyvre bukkantunk, ugyanabból az évből, csak nürnbergi és bolognai impresszummal. Az újonnan vásárolt, 40 rézmetszetű városképpel díszített kiadás címléírása a következő:

¹⁰ A verset más összefüggésben idézi P. FEUERSTEIN: *i. m.* 50.

¹¹ L. N. S. K.: *Sigmund von Birken magyar kapcsolatai* = MKsz 1994. 78–82.

¹² NÉMETH H 172. A különböző német nyelvű átdolgozásokat l. NÉMETH H 167–171.

L'ORIGINE / DEL / DANVBIO. / Con li nomi antichi, e moderni di tutti / li Fiumi, & Acque, che in esso concorrono, / come anco delli Regni, Prouincie, / Signorie, e Città irrigate dal detto / Fiume, sino doue sbocca / nel Mare Eusino. / Annesoui vn breue Compedio della Cronica / Vngara, e Turchesca, & adornato con 40. / Figure in Rome delle Principali / Città, e Fortezza del'Vngaria, / Transilvania, e Croatia; / ... / Tradotto dall' idioma Tedesco in Italiano. All' altezza serenissima / di / Alessandro II. / Duca della Mirandola, / Concordia &c. / In Norimberga, & in Bologna. M.DC.LXXXIV. / Per Giofesso Longhi. 8° [10] 286 1. 40 rézm.t. Jelzete: HAB Xb 31

Az angol Edward Brown Magyarországról szóló útleírása régóta jól ismert a hazai szakirodalomban, legutóbb Gömöri György foglalta össze a rá vonatkozó tudnivalókat és adott új fordítást az útleírás néhány fejezetéből.¹³ A wolfenbütteli könyvtárban eddig csupán két 1685-ös és 1711-es német nyelvű átdolgozása volt meg,¹⁴ a gyűjtemény most az angol nyelvű első kiadással és az egészen korai, 1674-es francia fordítással gazdagodott:

A Brief Account / OF SOMME / TRAVELS / IN / HUNGARIA, SERVIA, BULGARIA, MACEDONIA, THESSALY, }{ AVSTRIA, STYRIA, CARINTHIA, CARNIOLA, and FRIULI / As also / Some Observations on the Gold, Silver, Copper, / Quick-silver Mines, Baths, and Mineral Waters im / those parts: / With the / Figures of some Habits and Remarkable places. / By EDWARD BROWN M.D. / of the College of LONDON, Fellow of the R. Society, / and Physician in Ordinary to His MAJESTY. / LONDON, / Printed by T.R. for Benj. Tooke, and are to be Sold at the Sign of the Ship in St. Pauls Church-yard, 1673. 4° [10] 144 [3] 1. rézm.t. Jelzete: HAB Wt 140.

RELATION / DE PLUSIEURS / VOYAGES, / FAITS / EN HONGRIE. SERVIE. BULGARIE. MACEDOINE. THESALIE. / AUSTRICHE. STYRIE. CARINTHIE. CARNIOLE. & FRIULI / ENRICHIE DE PLUSIEURS OBSERVATIONS, / Tant sur es Mines d'Or, d'Argent, de Cuivre, & de Vif argent; que des Bains & Eaux Mineralles, qui sont dans ces Pais. / AVEC LES FIGVRES DE QUELVES HABITS, / & des Places les plus confiderables. / Traduit de l'Anglois du Sieur EDOUARD BROWN, / Medecin du College de Londres, un des Membres de la Societé Royale, / & Medecin ordinaire du Roy de la grande Bretagne. / A PARIS, / Chez GERVAIS CLOUZIER, au Palais, / sur les Degrez en montant pour aller à la sainte Chapelle, / à l'Enseigne du Voyageur. / M.DC.LXXIV. 8° [8] 208 1. rézm.t. Jelzete: HAB Wt 184(2) (App.H.976).

A törökök 1686-os visszaszorítása megélnéktette a Közép-Európával foglalkozó történeti és államtörténeti, politikai művek kiadását. A francia Jean Coppin munkája ugyan a török hadieseményeket követi, de értelemszerűen ezek az események szorosan kapcsolódnak Magyarországnak és Erdély történetéhez, így művében nem csupán a VIII. fejezet, amely a *Memoires pour la Hongrie & la Transylvanie* címet viseli (90–94.), hanem a kötet nagy része magyar vonatkozású:

LE BOUCLIER / DE L'EUROPE, / OU LA / GUERRE SAINTE, / CONTENANT DES AVIS POLITIQUES / & Chrétiens, qui peuvent servir de lumière aux Rois & aux / Souverains de la Chrétienté, pour garantir leurs Estats des incursions des Turcs, & reprendre ceux qu'ils ont usurpé sur eux. / AVEC VNE RELATION / DE VOYAGES / FAITS DANS LA TURQUIE, / la Thébaïde & la

¹³ Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542–1737). Válogatta, fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: GÖMÖRI György. Bp. 1994. 64–74.

¹⁴ NÉMETH H 222, 223

Barbarie. / ... / A LYON, / Chez ANTOINE BRIASSON, ruë Mercière, au Soleil. / M.DC.LXXXVI. 4° [10] 496 [6] 1. rézm.t. Jelzete: HAB Wt 184(1)

Utolsóként egy a korábbiaktól nyelvileg és műfajilag egyaránt eltérő nyomtatványt ismertetünk. A Wa 4018 jelzetű nyomtatvány önálló címlap és impresszum nélkül került a wolfenbütteli gyűjteménybe, feltehetően valamilyen kolligátum-kötet kitépelt darabja. Szerzője Axel von Oxenstierna svéd követ, későbbi királyi kancellár, akinek jelentősége II. Rákóczi György svéd kapcsolatai szempontjából fontos. A svéd nyomtatvány kezdősorai a következők:

Hans Kongl. May:ß aff Swerige / Extraordinarie Ambassadurs / Greff Oxenstiernas, / Giorde / PROPOSITION, / i Wien, / Angående dhe förtryckte Ewangeliske i Hungern, Böhmen / och andre Orther. Év és hely n. 4° [4] lev. Jelzete: HAB Wa 4018

A könyvtári jelzetekből látható, hogy a wolfenbütteli gyűjtemény 17. századi anyagának új gyarapodásából a Wa-Wt és Xb jelzetek 1995. szeptemberi átnézésével sikerült a fenti hungariumokat kiválogatni. A retrospektív gyűjtés – immár Alsó-Szászország tartomány állami feladataként – a Herzog August Bibliothekban folyamatos, mert ez a gyarapítási tevékenység az előkészítője az újonnan induló kutatási programnak, a 17. századi retrospektív német nemzeti bibliográfiának (VD17.) Remélhetőleg lesz mód a későbbiekben beszerzett magyar vonatkozású nyomtatványokról is beszámolni a hazai könyvészeti fórumokon.

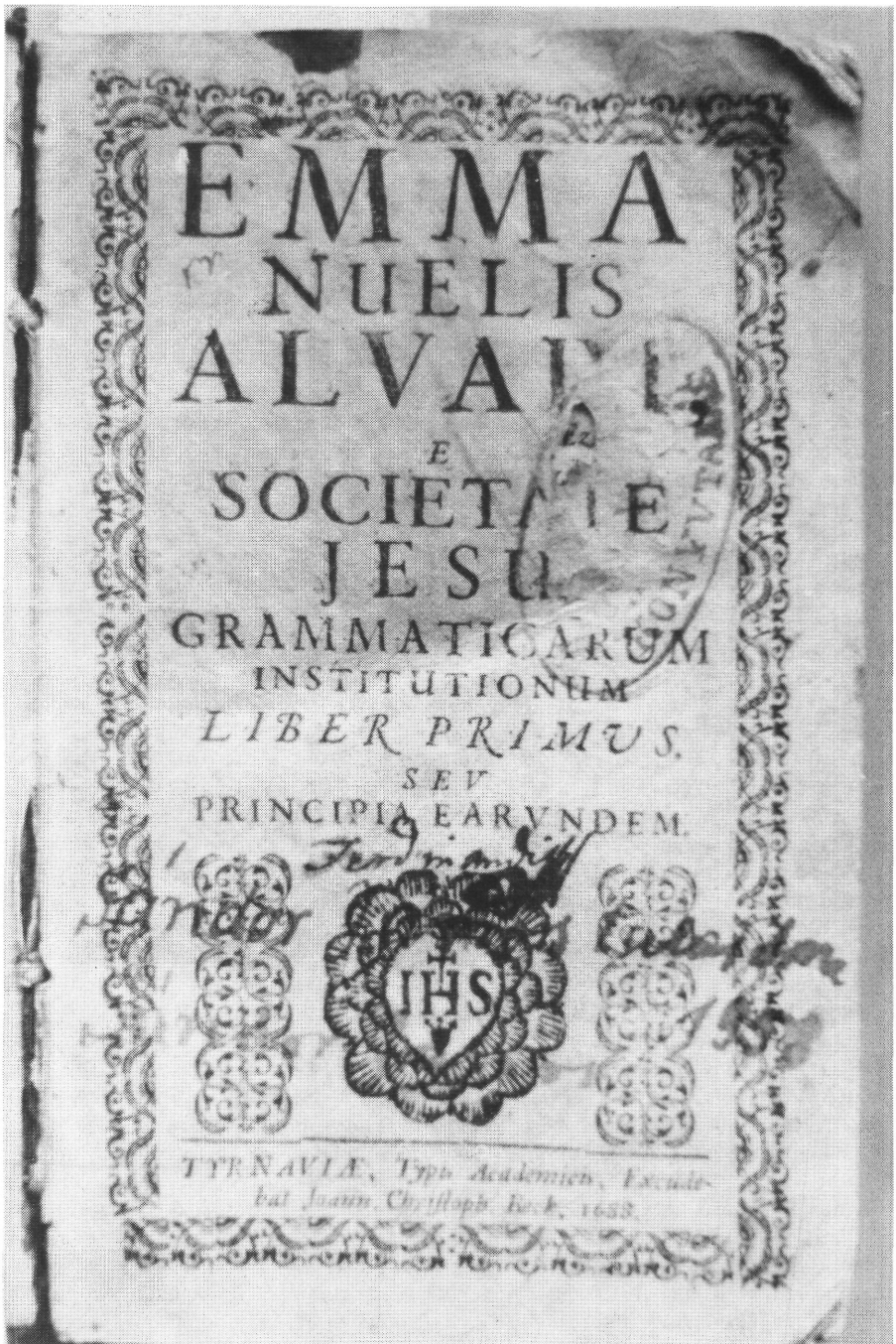
NÉMETH S. KATALIN

Alvarus latin–szlovák–magyar grammatikájának ismeretlen nagyszombati kiadása. A mintegy 300 000 könyvet számláló százöt éves szabadkai Városi Könyvtárban egy évszázad alatt közel 5000 régi és ritka könyv gyűlt össze. Az eleinte vásárlással gyarapodó gyűjteménybe több magánkönyvtár olvadt, melyek közül Zomborcvics Vince (1810–1900) szabadkai orvos és Milkó Izidor (1855–1932) író könyvtára volt a leggazdagabb. A Milkó-könyvtarat a *Pallas-lexikon* már 1896-ban mint jelentős könyvgyűjteményt említi. A magángyűjteményt, mely 12 000 könyvből állott, a fiatal Kosztolányi is megcsodálta és a *Nyugatba* (1925. márc. 1.) írt is róla. Sajnos ez a gyűjtemény is és a Zomborcvics-féle könyvtár is csak töredékében került a szabadkai Városi Könyvtár állományába, de így is magját képezik annak a gazdag különgyűjteménynek, melyet sok európai nagykönyvtár megirigyelhetne, hiszen főleg a két híres szabadkai bibliofilől származik Manuzio, Elzevir, Giunta, Blaeu, Frobenius, Janssonius, Estienne, Gryphius, Wechelus, Didot és sok más világhírű nyomdász és kiadó által napvilágot látott ritkaság.

Egy piacoló szabadkai férfi nemrég megvételre ajánlotta a következő könyvet, melyet a Pionir R. T. támogatásával sikerült megvenni: EMMA / NUELIS ALVARI, E SOCIETATE JESU GRAMMATICARUM INSTITUTIONUM LIBER PRIMUS. SEV PRINCIPIA EARVNDIEM. TYRNAVIAE, Typis Academicis, Excudebat Joann. Christoph. Beck, 1688.

A teljesen igénytelen külsejű könyvről hamar kiderült, hogy Alvarus ismert nyelvtanáról van szó.

Emmanuel Alvarus (Alvarez) (1526–1582) Madera szigetéről származó portugál humanista tudós, kora legkitűnőbb nyelvésze volt. Mint a jezsuita rend tagja, latint tanított és rektorként működött Coimbrában és Évorában. 1574-ben Dillingenben *De institutione grammatica libri III.* címen egy latin nyelvtant adott ki. Ez a grammatika hamarosan kötelező tankönyv lett a jezsuita iskolákban majd korának legelterjedtebb nyelvtankönyvévé vált. Kitűnő, alapos magyarázatokkal ellátott tankönyv volt, mely a klasszikus grammatikák közül legtovább állta meg a helyét a pedagógiában. A későbbi századokban mintegy 400 kiadást ért meg és Európa-szerte egészen

82 CONIUGATIONES

Ődyj sine szychaly / ődj sine szychali / ic.

Mikor hallottam, hallottatok, hallottak.

Præteritum plusquamperfectum.

Cum Audivissem, audivisses, audivisset.

Ődyj sem szychet dáwno / ődj si szychet dáwno.

Mikor hallottam volna, hallottát vol, hallott vol.

Pluraliter.

Cum Audivissemus, audivissetis, audivisset.

Ődyj sine szycheti dáwno / ődj sine szycheti dáwno.

Mikor hallottamuk volna, zatok vol, zanak vol.

Futurum.

Cum Audivero, audiveris, audiverit.

Ődyj szycheti budu / ődj si szycheti budu.

Mikor hallandok, hallandász, halland.

Pluraliter.

Cum Audiverimus, audiveritis, audiverint.

Ődyj szycheti budeme / ődj si szycheti budeme.

Mikor hallandánk, hallandátok, hallandának.

Infinitivi præsens, & imperfectum.

Audire, Szycheti / Hallani.

Præteritum perfectum, & plusquam-

perfectum.

Audivisse, Dáwno szycheti / Hogy hallottam.

Futurum.

Auditurum, ram, rum esse, Szychet býti / Hallandani,

Getundia.

Audi-

VERBORUM

Audiendi, do, dum, & szycheti / szychet.

Hallásnak, hallás, hallásra.

Supina.

Auditum, audicu. & szychet Hallani, hallásra.

Participium præsentis, & imperfecti

temporis.

Audiens, tis. Szychy / Hallóan, halló, hallós,

Futuri temporis.

Auditurus, ra, rum. Mogy szycheti /

Hallandó, vel hallani fogok.

AUDIOR VERBUM PASSIVUM, sic conjugabitur.

Indicativi modi tempus præsens.

A Uioior, audiris, vel audire, auditur.

Szychet bývóni / szychet bývón / bývón.

Hallatom, hallatol, hallatik.

Pluraliter.

Audimur, audimini, audiuntur. szychet bývónne

Hallatónk, hallatolok, hallatnak.

Præteritum imperfectum.

Audiebar, audiebaris, vel audiebare, audiebatur

Szychet sem býti / szychet býti ic.

Hallatom vola, hallatol vala, hallatik vala.

F 2

Plu-

a 19. század elejéig használatban volt. Számos európai nyelvhez adaptálva mint többnyelvű tankönyv is megjelent. A későbbi korok nyelvészei is ebből a munkából merítettek és grammatikáik Alvarus nyelvtankönyvére épültek.

A frissen vásárolt háromkötetes mű (egy könyvbe kötve) címlapjának verzóján a *Példabeszédekből* egy idézet olvasható mégpedig három nyelven: latin, szlovák és magyar nyelven: „A Bo^o lcs Fiu o^orvendezetteti az Attyát: A bolond Fiu pedig szomorúsága az Annyának.” Ez volt az a régi magyar nyomtatott szöveg, mely megdobogtatta a könyvtáros szívét, aki hosszas tanulmányozásba kezdett mielőtt árajánlatot adott volna az eladónak. Tovább lapozva azonnal kitéjt, hogy latin – szlovák – magyar háromnyelvű grammatikáról van szó. Háromnyelvű azonban csak az első könyv, mely 221 oldalas, annak is csak egy része (128 oldal). A második kötetet 1689-ben nyomták az Akadémia betűivel Nagyszombatban, a harmadikat szintén. A két utóbbi kötet egyynyelvű, latin.

A háromnyelvű grammatika minden bevezető és előszó nélkül a deklinációkkal kezdődik, következnek a melléknévek, névmások és az igeidők. Ezzel a 128. oldalon le is zárul a háromnyelvű rész, a következő, 129. oldalon a *Rudimenta, sive de octo partibus orationis* következik, csak latin nyelven.

Alvarez könyve valamelyik közkönyvtár tulajdonában lehetett. Ez egy ovális pecsétből kiderülhetne, ha nem vakarták volna le a pecsét felét; csak ennyi olvasható ki a pecsét szövegéből: ... könyvtáré. Legrégibb tulajdonosa Ferdinandy, fekete tintával írta be nevét a címlapra és az első kötet végére. Későbbi tulajdonosa Sándor János, 1958. A könyv magassága 15 cm.

Az OSZK munkatársaitól megtudtuk, a Régi Magyar Nyomtatványok Szerkesztősége nyilvántartásában nem szerepel Alvarez tankönyvének 1688-as kiadása, háromnyelvű kiadás egyáltalán nem szerepel. Tehát, szerintünk egy olyan ritkaságról van szó, melyre okvetlen fel kell hívni a szakmabeliek és az érdeklődők figyelmét. Reméljük, írásunkkal ez sikerülni fog.

KUNKIN ZSUZSANNA

Alsted feltételezhető gyulafehérvári görög nyelvtana. 16–17. századi grammatikai irodalmunkban a legtöbb hazai kiadású kézikönyv a latin nyelv tanításához kapcsolódik. Többen állítottak össze segédeszközöket a héber elsajátításához is. A hazai iskoláknak szánt görög nyelvtankönyvek közül Johannes Honterus, Valentinus Wagner és Károlyi Péter 16. századi szerkesztményeinek kiadásait ismerjük; a jezsuita Jacobus Gretser munkájából készült kivonat többször megjelent Magyarországon is. A latin grammatikák nagy számához és rengeteg kiadásához képest kevesebb a héber és különösen a görög vonatkozású kézikönyv. Ezért is érdemes odafigyelni arra az utalásra, amelynek alapján egy eddig ismeretlen grammatikai munkára következtethetünk.

A Bethlen Gábor alapította gyulafehérvári kollégium német tanárai közül Johann Heinrich Alsted látott a három szent nyelv megtanítását célzó nyelvi program megvalósításához. A *Rudimenta linguae Latinae* (1634, RMNy 1580) bevezetőjében, a tanárokhoz szólva Alsted azt ígéri, hogy *mindhárom* nyelv grammatikáját két évre elosztva készíti el:

„Tres illas linguas principes, Hebraeam, Graecam & Latinam, quas titulus crucis Christi nobilitavit, & sine quibus nulla schola illustris nomen suum tueri potest, juventuti nostrae, thessauo illi Ecclesiae & Reip. hunc in modum proponere cum DEO aggredimus, ut in singulis illis Grammaticam biennii spatio absolvamus.”

Az alapismeretek tankönyve a hivatkozott latin mellett megvan görögből (*Rudimenta linguae Graecae*, 1634, RMNy 1579) és héberből (*Rudimenta linguae Hebraicae et Chaldaicae*. 1635, RMNy 1609) is. Latinból elkészült a második osztálynak szánt grammatika is (*Grammatica La-*

tina. 1635, RMNy 1607). Nem zárhatjuk ki egy magasabb fokú héber nyelvkönyv kiadását sem, de erre az idézett ígéreten kívül más adatunk nincs. Nagyobb valószínűséggel feltételezhetjük azonban a második görög nyelvtan egykori létezését.

A *Rudimenta linguae Graecae*nek egy kiadásáról van tudomásunk, az 1634-esről; a professzor előszavának keltezése 1633. Ez a grammatika azonban bizonyonnyal csak az egyik Alsted két görög nyelvkönyve közül. A másodikra a szerző a fent említett alapfokú tankönyv előszavában hivatkozik. Leírja, hogy a főiskolán a görögöt két évig kell tanulni. A meglévő mű az első év anyaga, célja a következő évi elmélyültebb tanulmányok megalapozása. Hogy a második évre szóló tankönyv nemcsak terv volt, hanem a professzor el is készítette, arra az általa használt igeidőből lehet következtetni. Az elemi ismereteket a tanulónak azért kell jól az elméjébe vésnie, „ut puer anno proximo jucunde et hilariter accedat ad capessenda praecepta Grammaticae Graecae; quam sic *adornavimus*, ut gemina sit Latinae nostrae.”

Gyulafehérvári tanítványai számára Alsted mindhárom szent nyelv alapismereteit *rudimenta* címmel foglalta össze. Feltételezhetjük, hogy a *Rudimenta linguae Latinae*t követő, magasabb fokú *Grammatica Latina* „ikerpárja”, a második osztálynak szánt görög nyelvtan is hasonló címmel láthatott napvilágot. Ha ennek kidolgozása az 1635-ben megjelent latin grammatikáéval párhuzamosan történt, megjelenésére ugyancsak 1635-ben kerülhetett sor.

Alsted valamennyi ismert nyelvtankönyvének a címében szerepel, hogy „in usum scholae Albenensis” készült. A professzor azt is mindig feltüntette, milyen célt tűzött maga elé, amikor a könyvet összeállította, azaz mit kell majd tudni a tanulónak, ha megbirkózott a tananyaggal: „hoc modo elaborata, ut puer [...]”. Ha megjelent a második évre szóló görög grammatika, bizonyára szerepeltek a címében ugyanezek a fordulatok. Az említett tankönyvek kivétel nélkül nyolcadrét alakúak; nem valószínű, hogy éppen a görög nyelvtan tért volna el ettől. Talán még a nyomdát is feltüntették a címlapon.

Mindezeket figyelembe véve a feltételezhető kiadványra a *Régi magyarországi nyomtatványok* címleírási rendszere szerint a következőképpen hivatkozhatunk:

S 1607 A <Alsted, Johann Heinrich: Grammatica Graeca in vsum scholae Albenensis hoc modo elaborata, ut puer [...?]. Albae-Ivliae, 1635 typ. principis. — 8° >

BARTÓK ISTVÁN

A *Vedomosti* és a *Mercurius Veridicus*. A Rákóczi-szabadságharc történetének fontos fejezete volt az I. Péter orosz cárral kötött varsói szerződés előkészítése és megvalósítása. Az 1707-es varsói szerződés történetével foglalkozó tanulmányok¹ csaknem teljes egészében a politikai viszonyok feltérképezésére vállalkoztak, érdemes lehet azonban azt is megvizsgálni: a politika mellett nem került-e sor a kapcsolatok kiépítésére más területeken is. A fejedelem és Ráday Pál már nagyon korán figyelte mindazokat a híreket, amelyek Oroszországgal és a cárral voltak kapcsolatosak: Ráday naplójában az 1705. év júliusának feljegyzései sorában találkozhatunk azzal az egyébként hamis hírrel, amely az orosz cár halálát taglalja — Rákóczi lengyelországi követének jelentése alapján.² Fokozott figyelem kísérte a fejedelem kancelláriáján azokat a

¹ L. pl.: MÁRKI Sándor: *Nagy Péter cár és II. Rákóczi Ferenc szövetsége 1707-ben*. Bp. MTA, 1913. 96. és *Értekezések a történeti tudományok köréből* XXIII/6. 387—480.; PERÉNYI József: *II. Rákóczi Ferenc és I. Péter diplomáciai kapcsolatainak kezdetei*. In: Magyar—orosz történelmi kapcsolatok. Szerk. KOVÁCS Endre. Bp. 1956. 52—95.; ARTAMONOV, V. A.: *Magyarország és az orosz—lengyel szövetség (1707—1712)*. = *Történelmi Szemle* 1978. 3—4. 527—531.

² *Ráday Pál iratai. I. 1703—1706*. Sajtó alá rend. BENDA Kálmán, ESZE Tamás, MAKSAY Ferenc, PAP László. Bp. Akadémiai K., 1955. 293.

leggyakrabban a külföldi udvaroknál elhelyezett magyar követek jelentéseiből származó értesüléseket is, amelyek I. Péter cárnak a törökökkel folytatott háborújával voltak kapcsolatosak.³ A szabadságharc ideje alatti orosz – magyar kapcsolatok felvételében az első próbálkozások között tarthatjuk számon például azt, amelyre Rákóczinak egy 1706 márciusában, Egerben a lengyel királyhoz küldött rezidense számára írt utasításból derül fény:⁴ a fejedelem pontosíttatni szeretné azt az orosz cártól származó megkeresést, amely hajóhadának megsegítését kéri a baráti országoktól, így a magyaroktól is. Magyarországnak azonban nincs olyan tengere, ahonnan az orosz hajókat támogathatná, Rákóczi tehát a lengyelek segítségét kéri az orosz kérés tisztázásához. Másfajta kapcsolat kialakítására mutat rá a fejedelemnek Sárospatakról Thalaba Mátéhoz, I. Péter cár melletti rezidenséhez írt levele 1708 decemberéből: „... repraesentalya kegyelmed azt is, hogy mivel ez idén nagy bősége vagyon az hazában a' bornak, ha kinek az vételre kedve léssen edgy nehany ezer hordóval készek leszünk Ilyvoba vitetni, mely iránt el is várjuk tudosítását kegyelmednek.”⁵

A kultúra és a művelődés területén lehetségesnek tartott orosz – magyar kapcsolatok elemzésekor nem szabad elfeledkeznünk a szabadságharc első komoly külpolitikai sikereként elkönyvelt varsói szerződés kialakításában nagy szerepet játszó Ráday Pálról, Rákóczi titkos kancelláriájának vezetőjéről.⁶ Rádaynak a magyar művelődéstörténetben elfoglalt helye, újságszerkesztői és könyvgyűjtő tevékenysége közismert, érdemes lehet mindeme munkásságát abból a szempontból megvizsgálni, hogy – párhuzamosan politikai megbízásaival, vagy éppen azokból következően a későbbiekben – kimutatható-e valamilyen kapcsolata az I. Péter-kori orosz művelődési élettel.

Az, hogy a Ráday-család két könyvgyűjtőjét, Pált és Gedeont érdekelték az Oroszországgal foglalkozó kiadványok, a könyvgyűjteménynek az 1861-es átadáskor használt katalógusából⁷ ki-derül: a folio méretű útleírások között szerepel egy 1571-es bázeli kiadvány, *Rerum Moscoviticarum*

³ L. pl.: *Ráday Pál iratai. I.* 276 – 277, 443 – 444, 678 – 684.

⁴ *Ráday Pál iratai. I.* 543 – 545.

⁵ *Ráday Pál iratai. II. 1707 – 1708.* Sajtó alá rend. BENDA Kálmán, MAKSAY Ferenc. Bp. Akadémiai K., 1961. 496. A borral való kereskedelemre a későbbiekben valószínűleg folyamatosan lehetőség volt, erre utal I. Péter cárnak Szentpétervárról A. D. Mensikovhoz írt levele is 1709 novemberében: „Utasítom még a következőkre: tekintetbe véve, hogy mind itten, mind pedig Moszkvában igen nagy kereslet vagyon a magyar bor iránt, ennek okáért kívánatos volna, hogy árusítás végett 100, vagy ennél több hordót magyar földről behozzanak.” L. VÁRADISTERNBERG János: *Ukrainev, Péter cár követe Magyarországon 1708-ban = Századok*, 1955. 2 – 4. 236.

⁶ *Ráday Pál iratai. II.*, 11. E szöveggyűjtemény világít rá először a közölt iratok segítségével arra, hogy nem is annyira Bercsényi Miklós, a követség hivatalos vezetője, hanem sokkal inkább Ráday Pál vállán nyugodott az orosz – magyar kapcsolatok hivatalossá tételének hatalmas feladata, a külföldi követek fogadásától kezdve a tárgyalások lefolytatásán keresztül egészen azok írásbeli megfogalmazásáig és papírra vetéséig.

⁷ A katalógus eredeti, kézzel írt példányát (Ráday Könyvtár. Az átvételkor használt katalógus” – későbbiekben: *Katalógus*) BERCZ Ágnes, a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének vezetője bocsátotta rendelkezésemre, melyért itt mondok köszönetet. A *Katalógus*ból azonban az nem, vagy a beszerzés évszáma alapján csak ritkán deríthető ki, hogy az egyes kötetek megvásárlására melyik Ráday idejében került sor, így itt csak azokat emelem ki, amelyek megjelenési idejükből következően már az idősebb Ráday idejében is a gyűjteményben lehettek. Szintén BERCZ Ágnes segítségével használhattam a Ráday-féle könyvgyűjtemény cédulakatalógusát a kéziratos *Katalógus* adatainak beazonosításakor.

rum commentarii... címmel⁸ és egy 1630-as Leidenben megjelent munka, a *Russia, seu Moscovia, itemque Tartaria, commentario topographico atque politico illustratae*;⁹ a folio méretű történelmi művek között¹⁰ pedig ott van a *Moscovitarum rerum auctores varii unum in Corpus Congeni, quibus et gentis Historia Continetur et Regionum accurata descriptio* című munka,¹¹ amely Frankfurtban jelent meg 1600-ban.¹²

A másik kapcsolódási pont Ráday Pálnak és I. Péternek a magyar, ill. az orosz sajtótörténetben betöltött szerepében keresendő; a *Mercurius Veridicus* megjelenésének idején ugyanis már két éve adja ki a cár Oroszország első nyomtatott újságját, a *Vedomostit*.¹³ I. Péter az 1697–98-as, Hollandiában és Angliában tett nagy követjárás idején maga is tapasztalhatta külföldön az időszaki sajtó szerepét és jelentőségét, ezért szükségesnek tartotta változtatni az addigi kéziratos, csak a cár számára készített hírlevél szerkesztésén, előállítási módján és példányszámán.¹⁴ A kéziratos változat már a 18. század első éveiben elveszti addigi szigorúan titkos jellegét, egyre több példány készül belőle, tartalma is bővül – méghozzá Oroszország bel- és külpolitikájával kapcsolatos hírekkel, végül a cár 1702. december 16-i rendeletében mondja ki, hogy a lapot ezentúl nyomtatásban kell megjelentetni.¹⁵ A hírlappal kapcsolatos szakirodalom sokáig úgy vélte, hogy a rendelet után az első nyomtatott szám 1703. január 2-án jelent meg. Berkov kutatásai szerint¹⁶ ennek ellentmond az, hogy az 1703. július 18-án megjelent számban utalás található egy korábbira, melyben a Szibériában talált vasércről van szó. Az 1703-as év júliusáig megjelent számai azonban ilyen témával nem foglalkoztak, logikus tehát a következtetés: már 1702 decemberében is meg kellett jelennie egy nyomtatott számnak. 1903-ban V. Pogorelov

⁸ *Katalógus* 728–729.

⁹ *Katalógus* 796.

¹⁰ Mint SEGESVÁRY Viktor írja: „Ráday élénken érdeklődött a külföld egyes nagyhatalmainak története iránt; ez az érdeklődés a történelmi érzéken túl, önként következett diplomáciai szolgálataiból, az eléje kerülő feladatokból és a szerzett tapasztalatokra való visszaemlékezésekből.” L. SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday Könyvtár 18. századi története*. Bp. Ráday Gyűjtemény, 1992. 57.

¹¹ *Katalógus* 863.

¹² Ugyanezen kérdés másik oldalát tekintve: I. Péter könyvtárában is volt két olyan kötet, amely – ha közvetve is – Magyarországgal foglalkozott: a Kölnben 1596-ban kiadott és térképekkel illusztrált *Historia von den Empörungen so sich im Königreich Ungarn auch in Siebenbürgen Moldaw in der Bergischen Walachey und andern Örthern zugetragen haben...* című munka és a Sébastien LE CLERC által illusztrált *Les actions glorieuses de S. A. S. Charles Duc de Lorraine etc. en Hongrie, Transylvanie etc.* című mű. L. Biblioteka Petra I. Ukazatel'-spravočnik. Sost. E. I. BOBROVA. Leningrad, BAN, 1978. 128. 1182. tétel, 133. 1257. tétel.

¹³ Mivel a *Mercurius Veridicus* története a magyar nyelvű szakirodalomban közismert, itt inkább a *Vedomosti* történetének taglalására térek ki.

¹⁴ A *Kuranti* [hírek, hírharang] egyetlen példányban készült, egyetlen olvasója, a cár számára. Balickij 1908-as sajtótörténeti munkájában utal azokra a fennmaradt *Kuranti*-példányokra, melyeken jól olvashatók a következő feliratok: „a cár által elolvasva”, „az 1677. év szeptemberének 1-jén a cár szobájában felolvasva, a bojárok az előszobában hallgatták”, „az 1677. év szeptemberének 9. napján a felséges cárnak felolvasva az udvari bojárok jelenlétében a Duma titkára, Larion Ivanov által”. L.: BALICKIJ, G. B.: *Zaroždenie periodičeskoj pečati v Rossii*. Sankt-peterburg, Senatskaâ tipografiâ, 1908. 5.

¹⁵ A rendelet pontos szövegét l. BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 10.

¹⁶ BERKOV, P. N.: *Istoriâ ruszkoj žurnalistiki XVIII. veka*. Moskva–Leningrad, AN SSSR, 1952. 40–42.

Moszkvában kiadta a *Vedomosti* 1702 és 1707 között megjelent számainak anyagát,¹⁷ melyek között ott található az a szám is, amely a szibériai vasércmel foglalkozik — és amelynek megjelenési dátuma 1702. december 17. 1918-ban az orosz Akadémia II. osztályának folyóiratában¹⁸ K. V. Harlampovics professzor hivatkozott a kazanyi Hittudományi Főiskola könyvtárában található Anatolijevskij sbornikra, melyben szintén megtalálható a december 17-i szám teljes szövege. Korábban nem tartották valószínűnek, hogy a rendelet kiadása után egy nappal már megjelenhessen az első nyomtatott szám, ezért nem is fordított a kutatás különösebb figyelmet a decemberi számra. Berkov kutatási eredményeit elfogadva azonban egyet kell értenünk azzal a véleményével, mely szerint itt nem arról van szó, hogy a nyomtatás ilyen gyorsan sikerült volna, hanem arról, hogy már összegyűlt az egy számra való anyag, megindult a nyomtatás — a cár közvetlen parancsa nyomán —, és a rendelet csak mindezen előkészítés után nyert hivatalos, írásban is lefektetett formát. Ezzel magyarázható a két, egymáshoz elég közeli dátum. Az említett cikken kívül ez a szám híreket közölt a cár visszatéréséről az Északi hadjárat első csatái után, és bemutatta a svédektől zsákmányolt fegyvereket.

A lapot az orosz sajtótörténet általában a *Vedomosti* cím alatt emlegeti, a valódi helyzet azonban az, hogy ez a cím állandóan változott. Pogorelov szerint a következő címekkel jelentek meg az egyes számok:¹⁹ *Vedomosti Moskovskie* (1703, 1704), *Vedomost' Moskovskaâ* (1705), *Podlinnoje donošenie* (1705. 31. sz.), *Rel'âci'â* (1706, 1707).²⁰ A címet általában vastagabb betűtípussal emelték ki, és ugyanezt a gyakorlatot követték a hírek származási helyének megjelölésével is. Ez az utóbbi egyben az egyelőre rovatok nélküli újság szerkesztési és szerkezeti elvét is mutatta, hasonlóan a nyugat-európai gyakorlathoz. A lap rendkívül keskeny margójú tizenkettedrét formátuma az akkori olvasó kényelmét szolgálta. Példányszáma tízegynéhánytól a néhány ezerig terjedt számonként, a hírek fontosságától és az érdeklődéstől függően. Balickij adatai szerint²¹ a legnagyobb, kb. négyezres példányszámban az 1703. 10. szám jelent meg. Az utána következő egy-két évben egy-kétezer között mozgott, 1705-re azonban mindössze egy-kétszázra csökkent a kiadott példányszám, sőt 1721-től gyakran volt száz alatt. Az eladási arányok, melyek a moszkvai és a szentpétervári nyomda kimutatásaiban nyomon követhetők, arra mutatnak, hogy volt ugyan olyan szám, melyet a nagy kereslet miatt újra kellett nyomni, de nem ez volt az általános: a teljes példányszámnak kb. háromnegyed része talált vásárlóközönségre. 1712 után még ez az arány is romlott, volt olyan szám, melyből mindössze 3 példányt sikerült értékesíteni. A terjedelem számonként 2 és 22 oldal között váltakozott. Az oldalszámozást csak azokban a lapszámokban alkalmazták, amelyek terjedelme meghaladta a négy oldalt. 1705-től az első oldal alján mindig ott szerepelt a lap azévi sorszáma. Az újság periodikusságát és gyakoriságát jelző néhány adat.²² 1703-ban és 1704-ben 39 szám, 1705-ben 46 szám, 1706-ban 28 szám, 1717-ben 3 szám, 1718-ban pedig már csak egy szám látott napvilágot.

1703. január 2-án jelent meg a lap második száma. Legelső híre tüzérségi fegyverek készítéséről és számáról ad tájékoztatást: Moszkvában elkészült 400 rézágú a hozzávaló 12 és 18 fontos

¹⁷ V. POGORELOV: *Vedomosti vremeni Petra Velikogo*. Vyp. 1. 1702—1707. Moskva, Sino-dal'naâ tipografiâ, 1903. 406. Pogorelov a bevezetésben utal rá, hogy a nyomda archívumában található anyagnak — melynek alapján a kiadás készült — az a különös jelentősége, hogy a korrekktúra-megjegyzések is megtalálhatók benne.

¹⁸ Izvestiâ II otdeleniâ Akademii Nauk. 1918. XXIII. t., 1. kn., 1—18.

¹⁹ POGORELOV, V.: *i. m.* V.

²⁰ Ez az utóbbi elnevezés a sajtótörténet kezdeti időszakában Nyugat-Európában is igen gyakori volt. L. FÜLÖP Géza: *Sajtótörténet, sajtóismeret*. Bp. Tankönyvkiadó, 1983. 12—13. Ebben az esetben a latin 'relatio' szó „oroszosított” változatával találkozhatunk.

²¹ BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 34.

²² *Istoriâ russkoj žurnalistiki*. XVIII—XIX. v. Pod. red. A. V. ZAPADOVA. Moskva, Vysšââ skola, 1973. 20.

ágyúgolyókkal. A következő két tudósítás egyrészt a moszkvai matematikai és navigációs iskola működéséről számol be pontos adatokat közölve az iskolában tanulók létszámáról, másrészt — megint csak pontos adatokkal — arról tudósít, hogy hányan születtek Moszkvában november 24-e és december 24-e között.²³ Mindkét hír nagyon logikus válogatásról tanúskodik: az első az orosz felvilágosodás korai eseményeire és eredményeire, a második pedig Moszkva fejlődésére utal. A lap a későbbiekben nagy teret szentelt az Északi hadjáratnak és általában a hadi eseményeknek, pl. az 1706-os asztrahanyi és az 1708-as Don-menti felkelésnek. Berkov ezek mellett a következő csoportokba sorolja a *Vedomosti* híreit.²⁴ Oroszország nemzetközi kapcsolatai (pl. a déli szlávokkal, a görögökkel, a grúzokkal és Közép-Ázsia népeivel); Oroszország gazdaságpolitikája (érclelőhelyek közlése, üzemek alapítása, az első holland kereskedőhajók megérkezése); a kultúra eredményei (iskolák megnyitása, az első orosz földrajzi térképek kiadása, az új betűtípusra való áttérés).

A lapszerkesztés első lépését mindig a Külügyi kormányzéknel, majd később utódjánál, a Külföldi ügyek Kollégiumában tették meg, hiszen ide érkeztek a külföldi hírlapok. Balickij kimutatásai szerint 1703 és 1719 között az alábbi nyugat-európai, főként német és holland lapok jártak a kormányzéknek: *Die Europäische Relation*, *Relation Courier* (Hamburg), *Nordischer Mercurius*, *Relation aus dem Parnasso*, *Königsbergischer Ordinari Post Zeitung*, *Breslauer Nouvelles*, *Foglio adjunto all'ordinario*, *Wienerisches Diarium*, *Ordinarie Stokholmiske Post Tijender*, *Leipziger Post und Ordinar Zeitung*, *Couriesse Européische*, *Nouvelles des divers endroits* (Leiden).²⁵ A lapokból kiválogatott híryanag fordítása is a kormányzéknel történt. Nem ez volt azonban az egyetlen forrás a *Vedomosti* összeállításánál, a külföldi élet hírei származhattak Oroszország külföldön élő képviselőitől is: Törökországból M. P. Safirov, Poroszországból A. P. Besztuzsevrjumin, Dániából pedig V. L. Dolgorukij tudósított. A hadi eseményekről szóló hírek általában a hadvezérek tollából származtak. A cár — amikor ideje engedte — maga is részt vett az újság készítésének munkálataiban, válogatta és szerkesztette a híryanagot. Maradtak fenn olyan példányok, amelyekbe a cár azért javított bele, hogy világosabbá tegye a szöveget, az idegen nyelvű terminusok után például jelezte azok orosz megfelelőit.²⁶ Az is előfordult, hogy a cár publikálta azon saját leveleit, melyekben mindenkit érintő kérdéseket tárgyalt munkatársaival és levelezőpartnereivel. Ez történt például a poltavai győzelemről szóló cári beszámolóval: ezt 1709-ben a 11. és a 12. számban egyaránt megjelentették, a hír fontosságára való tekintettel az első bekezdést mindkét alkalommal pirossal szedve.²⁷ Egyetlen remélő hírforrás nem vált be: az 1702. decemberi rendelet ugyan előírta, hogy híreket különböző kormányzékek és más hivatalos intézmények is kötelesek szolgáltatni, ez azonban csak helyel-közzel valósult meg.

A lap megjelenésének helye egészen 1711. május 11-ig Moszkva volt, ekkor azonban megjelent az első szentpétervári szám is. Ezután a két helyszínen megjelenő újság példányai azonosak voltak, de 1714-ig Moszkvában, utána pedig Szentpéterváron került kiadásra nagyobb példányszámban. Előfordult az is, hogy — a vonatkozó hírektől függően — bizonyos számok csak az egyik vagy csak a másik helyen láttak napvilágot. Mindkét helyen az I. Péter által alapított vagy megújított nyomda — a Szentpétervári és a Moszkvai — vállalta a kiadást, annak minden költségével együtt. Az újságnak egyik helyen sincs külön kinevezett szerkesztője, ezt a feladatot a nyomdák vezetői lájták el. Balickij szerint²⁸ Moszkvában ez a tevékenység valóban szerkesztést

²³ POGORELOV, V.: *i. m.* 3–4.

²⁴ BERKOV, P. N.: *i. m.* 44–45.

²⁵ BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 17.

²⁶ *Istoriâ*, 18.

²⁷ Az orosz nyomdászat a kezdetektől fogva élen járt a kétszínnyomás alkalmazásában. L. FÜLÖP Géza: *A könyvkultúra a könyvnyomtatás kézműipari időszakában*. (Gutenbergtől a francia forradalomig). Bp. Tankönyvkiadó, 1980. 63.

²⁸ BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 19.

jelent: a Külügyi kormányzékától már a külföldi újságok megérkezése utáni második-harmadik napon átküldték a nyomdába a lefordított cikkeket egy-egy tolmács, az altitkár vagy az őrszemélyzet által. A nyomda vezetője, F. Polikarpov átnézte a hírszerzőt, kis kereszttel, mint korrekturnajellel jelölve kihagyta belőle a hasonlókat vagy azonosakat, melyeket az egymástól függetlenül dolgozó fordítók benne hagytak, sőt: a nála őrzött tartalékanyagból még az ily módon megüresedett helyek pótlására is lehetősége volt. Szentpéterváron egészen más a helyzet: talán azért, mert az ottani nyomda vezetőjét, M. Avramovot köztudottan I. Péter reformjainak ellenzőjeként tartják számon, az ő feladata pusztán csak a kiadás. A fordítással megbízott B. Volkov (szintén a kormányzék, majd később a kollégium alkalmazottja) a teljesen előkészített anyagot pontos formai utasításokkal küldte át a nyomdába. Többször fordult levélben Avramovhoz amiatt, hogy utasításait nem tartották be, engedélye nélkül változtattak a szövegen, kihagytak belőle vagy hozzátettek, amelynek eredményeképpen az egész szöveg értelme megváltozott.²⁹

Ebben az időszakban I. Péter birodalmában nincsen cenzúrahivatal, de erre nagyon egyszerű magyarázatot találunk: minden kiadói tevékenység az ország irányítóinak kezében van, nem lehet meg tehát semmi, ami érdekeiket sértené. Legfeljebb annyi tapasztalható a lapban, hogy – főleg a hadieseményekkel kapcsolatos híreket – kissé „kozmetikázzák”, azaz az ellenségről igyekeznek olyan anyagot megjelentetni, amely annak gyengeségeit taglalja; valamint igyekeznek eltitkolni esetleges győzelmeit és ugyanezt tenni az orosz csapatok vereségei, veszteségei esetén is. Ez az igyekezet megint csak a fennmaradt korrektúrapéldányokon figyelhető meg.³⁰ nemcsak a lapszélén szerepelnek olyan megjegyzések, mint „a zárójelben lévő cikket a népek megmutatni tilos” (a cikk Péter egyik vereségével való kapcsolatos), hanem előfordult az is, hogy a teljes cikket leragasztották egy papírdarabbal, és nem került a helyére újabb szöveg. 1725-től, a cár halála után, az újság egyre ritkábban jelent meg, majd 1727-ben meg is szűnt. Egy 1727. októberi rendelet³¹ a szentpétervári nyomdát a Tudományos Akadémia irányítása alá rendelte, így az új lap *Szentpétervári hírek* címmel már az Akadémia fennhatósága alatt jelent meg.

A *Mercurius Veridicus* és a *Vedomosti* közötti hasonlóságok sorában elsőként említhetjük azt, hogy – az akkori európai sajtótörténet gyakorlatának megfelelően – mindkettőnek a szerkesztési elve azonos: a tudósítások a származási hely szerint és az adott események időpontjának rendjében követik egymást.³² Ugyanez mondható el a megjelentetett példányszámokról és a megjelenés rendszerességéről is. A *Mercurius Veridicus* egy-egy számát legfőljebb száz példányban nyomtatták, „mivel nem a szélesebb közönséghez, hanem a fejedelmi udvarokhoz, a diplomatákhoz és a politikusokhoz szólt...”³³ Tulajdonképpen a külföld tájékoztatására, rokonszenvének megnyerésére készült. A *Vedomosti* esetében más indokkal ugyan: nevezetesen az olvasni tudó és vásárlóképes olvasóközönséggel számolva, hozzátéve ugyanilyen példányszámot figyelhetünk meg – egy-két különleges alkalomtól eltekintve, amikor az adott lapszámokban található hír fontosságára és népszerűségére való tekintettel sokszorozódik meg a kiadott példányok száma.³⁴ Egyik lap sem tudja betartani tökéletesen a megjelenés pe-

²⁹ BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 24.

³⁰ BERKOV, P. N. (Pogorelov, V. nyomán): *i. m.* 44.

³¹ BALICKIJ, G. B.: *i. m.* 38.

³² A *Vedomosti* a későbbiek során fokozatosan kialakította rovatait, jó példa erre az 1719. júliusi szám, amelyben a július 1-jei Péter-Pál ünnepről jelent meg 22 oldalas tudósítás: először idézi a metropolitának a cárt köszöntő beszédét, majd „riport” formájában szemtanúk segítségével számol be magáról az ünnepségről. L. *Istoriâ* 19.

³³ *Mercurius Veridicus 1705–1710*. Az első hazai hírlap hasonmás kiadása KENÉZ Győző fordításával, BENDA Kálmán bevezetőjével. Bp. Magyar Helikon, 1979. 15.

³⁴ A fentebb említett 1703. évi 10. szám valószínűleg ilyen lehetett: vagy az új fővárossal, Szentpétervárral vagy a cár éppen soros győztes hadieseményével volt kapcsolatos.

riodicitását: a *Mercurius Veridicus*ról hosszas tudományos vita után³⁵ bizonyosodott be, hogy főleg az első, Ráday által szerkesztett korszakában nem rendszeresen jelent meg; a *Vedomosti* bizonyos évekre vonatkozó gyakoriságára pedig fentebb már történt hivatkozás. A rendszeresség hiányának oka mindkét esetben azonos lehet: az egyik legfontosabb szerkesztési elv itt is, ott is az, hogy mikor gyűlik össze a következő lapszámra elegendő hírmennyiség. A két lap között tematikai hasonlóság is felfedezhető. A *Mercurius Veridicus* csaknem kizárólag, a *Vedomosti* pedig a megjelentetett hírek igen nagy arányában foglalkozik hadiesemények közlésével. Magyarországon természetesen a Rákóczi-szabadságharc eseményei, Oroszországban pedig a cárnak a törökökkel és a svédekkel folytatott hadjáratai jelentik a tudósítások alapját. Mindkét lapban megfigyelhető az a jelenség, amelyről Benda Kálmán így ír: „A kuruc vereségek jelentőségét igyekezett csökkenteni, a hadsereg kényszerű visszavonulásait óvatosan körülírta, megmagyarázta, a kellemetlen dolgokról meg nemegyszer teljesen hallgatott. Kitalált eseményeket azonban nem közölt. Szépített, de nem hazudott.”³⁶ A megjelenési helyek esetében szintén vonhatunk párhuzamot: megintcsak más-más okból, de mindkét lap esetében több kiadási helyet ismerünk: a *Mercurius Veridicus* ismert számaiból a lőcsei Brewer-nyomda és Bártfa kiadói tevékenységére derül fény — a szabadságharc eseményeiből, nem utolsó sorban Lőcse 1710-es elfoglalásából következően.³⁷ Az orosz cár céljai is világosak a *Vedomosti* kiadási helyének megváltoztatásával, hiszen az 1703-ban alapított új főváros, Szentpétervár szerepét 1711-től az is segíthetett hangsúlyozni, hogy ott is megjelent az első nyomtatásban készült orosz újság.³⁸ A hírlapok szerkesztésének konkrét, gyakorlati feladatát a fejedelem és a cár is hozzá igen közel álló emberekre bízta: Ráday Pál tevékenységével kapcsolatban megint csak az eddigi megjelent, igen gazdag szakirodalomra utalhatunk, a cár elképzeléseit pontosan megvalósító F. Polikarpovnak, a Moszkvai nyomda vezetőjének és B. Volkovnak, a Szentpétervári nyomda fordítójának szerepét pedig fentebb említettük már. Arra is sor került mindkét lap esetében, hogy az eszmei irányítók leveleit, nyilatkozatait közöljük. II. Rákóczi Ferenc akkor tartotta fontosnak egyik levele szövegű közlését a *Mercurius Veridicus*ban, amikor a bécsi udvarnak a szabadságharcot akadályozó nyilatkozatát kézhez kapta — a fejedelmi választ a hírlap 1705. augusztusi számában olvashatjuk;³⁹ I. Péter pedig a svédek felett aratott poltavai győzelmet tartotta érdemesnek saját szavaival leírni, majd a *Vedomosti* egymást követő két számában 1709-ben megjelentetni.⁴⁰

Ha azt vizsgáljuk, vajon a *Mercurius Veridicus* számaiban és a *Vedomostiban* jelentek-e meg a másik országra vonatkozó információk, a következő eredményre jutunk. A *Vedomosti* — mivel megjelentetésének céljai között ott van a külföld eseményeiről való tájékoztatás programpontja is — nagyon sokat foglalkozik a Rákóczi-szabadságharc eseményeivel,⁴¹ eleinte a cári abszo-

³⁵ L. THALY Kálmán és ESZE Tamás vonatkozó tanulmányait.

³⁶ *Mercurius Veridicus* 14. A *Vedomosti* szerkesztésében követett hasonló módszert l. fentebb.

³⁷ *Mercurius Veridicus* 10–11, 13.

³⁸ Ugyan nem a megjelenési helyek változásával párhuzamosan, de mindkét lapnál megfigyelhető az eredeti lapcím megváltozása is. Az első számban még *Mercurius Hungaricus* a következő számtól címében *Mercurius Veridicus ex Hungaria*-ra változik. A *Vedomosti* címváltozatainak felsorolását l. fentebb.

³⁹ *Mercurius Veridicus* 30–32, 93–96.

⁴⁰ *Istoriâ*, 18.

⁴¹ A *Vedomostinak* a Rákóczi-szabadságharcra kapcsolatos híryanagait VÁRADI-STERNBERG János gyűjtötte össze — a *Vedomosti* egyes számaira való pontos hivatkozásokkal — és a következő két tanulmányban közölte: V.-S. J.: *Az 1707-es orosz–magyar tárgyalások előzményei* = A Szegedi Tanárképző Főiskola Közleményei. 1965. Szeged, 1965. 281–293.; V.-S. J.: *A Rákóczi-szabadságharc eseményei az egykorú orosz hírlap hasábjain* = V.-S. J.: *Utak, találkozások, emberek*. Írások az orosz–magyar és az ukrán–magyar kapcsolatokról. Uzsgorod–Bp., Kárpáti K. – Gondolat K., 1974. 20–29.

lutisztikai rendszernek megfelelően lázadókként emlegetve a szabadságharcban résztvevőket, később azonban — I. Péter Lengyelországgal és a II. Rákóczi Ferencsel kapcsolatos politikai terveinek megfelelően⁴² — egyre objektívebb híreket közöl a lap egyes számaiban 1703 és 1710 között a kuruc sereg számbeli összetételét, a hadműveletek menetét és eredményeit, a különböző béketárgyalások menetét tekintve át.⁴³ A *Mercurius Veridicus* fennmaradt számainak áttekintése jóval szerényebb eredményre vezet, ennek magyarázata három okban keresendő: egyrészt a magyarországi hírlap megjelenítésének célja kimondottan a szabadságharc eseményeiről való tájékoztatás, ezeknek az eseményeknek pedig nincsenek közvetlen orosz vonatkozásai, másrészt pedig a szinte egyetlen lehetséges téma, a cárral kötött 1707-es varsói szerződés idején a *Mercurius Veridicus*nak nem jelennek meg (vagy ha igen, nem maradtak fenn) számai, harmadrészt a szerződéssel kapcsolatos írásbeli előkészületek szigorúan titkosak,⁴⁴ a szerződés hivatalosan megfogalmazott, végleges és ratifikált változatának helye pedig nem a mindennapi eseményekről tudósító sajtótermék egy száma, hanem a fejedelmi kancellária irattára.⁴⁵ A *Mercurius Veridicus* fellelhető példányainak 1979-ben megjelent hasonmás kiadása és az egyes számok magyarra fordított változata így csak sovány eredménnyel kecsegtethet: a mindösszesen két orosz vonatkozású hír egyike a valószínűleg nyomtatott formában meg sem jelent, 1706. júniusában Konstantinápolyból keltezett tudósítás csak áttételesen említi a „moszkovitákat”.⁴⁶ A másik hír a *Mercurius Veridicus* 1710-ben megjelent első számából való: a poltavai orosz győzelem után XII. Károly seregéből távozott és Rákóczi zsoldjába állt egy lengyel csapat Potocki József kioviai palatinus vezetésével.⁴⁷ A cár nehezményezte ezt, mondván: a vele szövetséges Rákóczi az oroszok ellenségeit, a svéd királlyal szövetséges lengyeleket fogadja táborába. Az 1710. január 28-án Homonnán keltezett hír szerint azonban a „politikai bonyodalom” máris megoldódott: „A kioviai palatinus katonaságát illetően is sikerült megnyugtanni a cár őfelségét, minthogy ezek elkötelezték magukat a mi mindenkori szolgálatainkra.”⁴⁸

Utoljára maradt annak tisztázása, hogy a varsói szerződés megkötésében közvetlenül, a követség tagjaként is szereplő Ráday Pálhoz eljutott-e a *Vedomosti*, illetve volt-e I. Péter kezében a *Mercurius Veridicus*nak akár csak egyetlen száma. Sajnos a Ráday Gyűjtemény muzeális része nem tartalmazza a *Vedomosti* számait,⁴⁹ és a kéziratos katalógus sem utal semmilyen formában

⁴² L. ezzel kapcsolatban az 1. sz. jegyzetben megadott tanulmányokat.

⁴³ Az Oroszországba eljutó hírekkel kapcsolatban VÁRADI-STERNBERG a következőket írja: „A Vjedomosztji hírei különböző forrásokból származtak. ... A tudósítások zömét azonban a nyugat-európai, elsősorban a német, valamint a francia újságokból vették át.” Majd később: „De már az 1704. január 31-én megjelent 4. számban változást tapasztalhatunk. A bécsi jelentések mellett közölt a lap egy 'Magyar földről' jelzett tudósítást is. Ennek hangja előnyösen eltért a császári fővárosból érkezettektől.” L. V-S. J.: *A Rákóczi szabadságharc* 20, 22.

⁴⁴ A Ráday Pál diplomáciai feladatait taglaló BENDA Kálmán éppen a varsói szerződés iratait hozza példának a titkosság betartásának illusztrálására: „Az egészen bizalmas ügyekben, mint a cárral való tárgyalások utasításai még írnokot sem vontak be, — Ráday maga tisztázta le az iratot.” L.: *Ráday Pál iratai* II. 23.; PERÉNYI J.: *i. m.* 87.

⁴⁵ PERÉNYI J.: *i. m.* 88–89, 95.

⁴⁶ „Arról is írnak, hogy ez a háború nem kis akadályt gördít a törökök által a moszkoviták ellen indítandó hadjárat elé.” L. *Mercurius Veridicus* 102.

⁴⁷ *Mercurius Veridicus* 112.

⁴⁸ *Mercurius Veridicus* 118–119, 140.

⁴⁹ BEREZ Ágnes szíves közlése szerint a muzeális gyűjtemény rendezésére az 50-es években került utoljára sor, de a feltárást végző — azóta már elhunyt — kollégán semmilyen orosz vonatkozású sajtóterméket nem talált. RÁDAY egyébként valószínűleg nem tudott oroszul, a Segesváry által idézett *Önéletrása* a magyar mellett a latint, a németet, a szlovákot és a franciát említi nyelvtudása ismertetése kapcsán, a *Vedomosti* beszerzése tehát mindenképpen csak kuriózum-jellegű lehetett volna. L. SEGESVÁRY V.: *i. m.* 28.

arra, hogy valaha is ott lettek volna a lap számainak példányai.⁵⁰ Hasonlóan negatív eredményre juthatunk az orosz cár könyvtárának jegyzékét áttekintve: a *Mercurius Veridicus*nak semmi nyoma, a sajtótermékek között itt is csak az *Acta Eruditorum* 1700 és 1710 között megjelent köteteivel találkozhatunk.⁵¹ Ráday Pál iratainak II. kötetében található az egyetlen olyan utalás, amely a *Mercurius Veridicus* egy számának a cárhoz való eljutását legalább lehetőségként megcsillantja: 1708. augusztus 28-án Egerben kelt II. Rákóczi Ferencnek az a levele, melynek címzettje Nedeczky Sándor, a fejedelem I. Péter mellé rendelt követe, és amelyben a következőket olvashatjuk: „Miképpen legyenek itt a dolgok és honnan esett az minnapi szerencsétlen trencsenyi casus, már az előtt kegyelmednek tudára adtuk mindazonáltal most is includalván az relatiot, tudosityuk kegyelmedet, hogy ugyan akkor tájban az Ur Isten szép győzelmekkel látogatta hadainkat Dunántúl...”⁵² A leírtakból tehát az következik, hogy a fejedelem Nedeczkynek küldött leveléhez mellékelte a *Mercurius Veridicus* azon számát, melyben a trencsenyi csata részletei voltak megtalálhatók.⁵³ Elképzelhető, hogy a „balszerencsés, és inkább szégyenletes, semmint veszedelmes”⁵⁴ trencseni csata latin nyelvű leírását a fejedelem nemcsak követének, hanem a cárnak is szánja olvasmányul, annál is inkább, mert levelében arra is utal, hogy Nedeczkyt mindezekről egyszer már korábban is tudósította.⁵⁵ A sors, vagy inkább a mindig is kiszámíthatatlan postajárat, amely a követeknek szóló levelezést továbbította,⁵⁶ azonban közbeszólt: a cár mellé rendelt magyar követ ezt a melléklettel is ellátott levelet már nem kapta meg. 1708. augusztus 9-én a cár kiállította számára az elbocsátó levelet, és Nedeczky hazaindult. Rákóczinál szeptember 28-án jelentkezett a szerencsi táborban — anélkül, hogy ezt a legutolsó fejedelmi küldeményt kézhez kapta volna.⁵⁷ Így veszett el annak még a lehetősége is, hogy a cárhoz példány jusson el az első magyarországi hírlap egy igen fontos számából.

Összegzésül elmondhatjuk, hogy az I. Péter cár által kiadott *Vedomosti* és a *Mercurius Veridicus* összevetése — annak ellenére, hogy a két lap között konkrét párhuzamok nem mutathatók ki — egy szempontból mégis fontos lehet. Az összehasonlítás alapjául választott sajtótörténeti kérdések (szerkesztési elv és szerkesztők, példányszámok, a megjelenés helye és rendszeressége, a lap tematikája) megválaszolása világossá teszi: a két sajtótermék hasonlósága éppen abban

⁵⁰ Holott a korábban már említett *Katalógus*ban a „Litterarii” szakcsoport tartalmaz sajtótermékeket, igaz, inkább tudományos folyóiratokat: többek között a *Journal des Savants* 1665 és 1753 között és az *Acta Eruditorum* 1682 és 1731 között megjelent köteteit. L. *Katalógus* 701.

⁵¹ *Biblioteka* 105. 859. tétel. A korábban már felsorolt nyugat-európai lapok mellett van még egy, amely tartalmazott híreket a Rákóczi-szabadságharcral kapcsolatban (I. MÁRKI S.: *i. m.* pl. 15, 26, 57.) és a cár kezébe juthatott: az *Europäische Fama* kötetei — ezt a lapot ugyanis I. Péter egyik legközelebbi munkatársa és alattvalója, A. D. Mensikov könyvtárának a leltárában megtalálhatjuk. A leltárt közli: *Saverkina*, I. V. — SOMOV, V. A.: *Reestr knig A. D. Mensikova = Kniga v Rossii v epohu prosveseniá*. Leningrad, BAN, 1988. 145 — 160.

⁵² *Ráday Pál iratai*. II. 460.

⁵³ BENDA Kálmán megjegyzése szerint a hírlap 1708-as első számáról van szó. L. *uo.*

⁵⁴ *Mercurius Veridicus* 108.

⁵⁵ 1708. augusztus 7, Szécsény: Rákóczi levele Nedeczky Sándor oroszországi követhöz. L. *Ráday Pál iratai*. II. 440 — 441.

⁵⁶ Mint BENDA Kálmán írja: „Még nagyobb nehézségekkel járt a cári udvarral, illetve a cár mellé rendelt Nedeczky Sándorral, majd Thalaba Mátéval való levelezés. Amíg Péter cár Varsó körül táborozott, a levelek kézbesítése gyorsan és pontosan történt, 1708 elejével azonban a cár és hadserege visszavonultak kelet felé, s a postanehezőségek egyre nőttek. A svéd, a lengyel és orosz hadaktól járt vidéken rendszeres postajárat nem volt, a kereskedők, akikre esetleg rábízhatták volna a leveleket, nem nagyon mozogtak, küldöncökkel kellett az iratokat továbbítani.” L. *Ráday Pál iratai*. II. 34.

⁵⁷ *Ráday Pál iratai*. II. 460.

rejlük, hogy a *Vedomosti* csakúgy, mint a *Mercurius Veridicus* a 18. század eleji nyugat-európai sajtótörténetre általánosan jellemző, azzal azonos, abból következő vagy arra visszavezethető tulajdonságokat mutat.

HANGODI ÁGNES

Az 1758-ra keltezett „Laubáni Biblia”. Rézmetszetes címlapja és azonos keltezésű térképei, nemkülönben a velük egybehangzó előszó alapján következetttem arra évekkel korábban, hogy ennek a magyar *Újszövetség*-fordításnak nem a nyomtatott, hanem a rézmetszetű díszcímlapján olvasható évszámot kell a megjelenés időpontjául tekintenünk. A nyomtatott címlap keltezése csak a kinyomtatás elkezdésének évét jelöli.¹

Levéltári adalékok felkutatására nem lévén módom, elodáztam a kérdés további vizsgálatát. Csepregi Zoltán újabb közleménye gondos mérlegelés alapján részben megerősíti, másrészt azonban mégis igazolatlanak tekinti elgondolásomat, és a megjelenés idejének véli a hagyományos 1754. évet.²

A kérdésben dönt egy aprónyomtatvány impresszuma: *Lauban 1758*. Egykor hozzákötötték a British Library által őrzött *Laubáni Biblia* példányához. Címe:

Historischer Vorbericht, / von dem Zustande / der Evangelisch = / Lutherischen Kirchen / in Ungarn. / Denen respective Höchst = und Hohen = auch / günstigen Wohlthätern, / welche einen milden Beytrag / zum Druck der neuen Ausgabe / eines ungarischen / Neuen Testaments / hochbeneigt und willigst zu thun geruhen, / im Namen de sämtlichen / Evangelischen Kirchen / in Ungarn, / den verbindlichst schuldigen Dank einigermassen / öffentlich bezeugen zu können, / nebst einer Anzeige, was in dieser Edition / geleistet worden, / wohlmeinend aufgesetzt. / [közrészor] Lauban, 1758.

Geoffrey Arnold szívességéből ismerem ezt az adalékot, akinek kollegiális figyelmességét ezúton is megköszönöm.³

Az aprónyomtatvány nem szól négy évvel korábbi megjelenésről. Körülhatárolja, miként szabad tekintenünk az eddig ismeretes adalékok hézagait. Önmagában a fordítás előszava sem bővelkedik a kiadástörténet adataiban, így többféle kiegészítés kínálkozik. Csepregi Zoltán megemlégett írásában joggal fölvehette, tekinthetjük a nyomtatás befejezésének s a megjelenés évének is a nyomtatott címlap évszámát. Valóban képzeltethetnénk eme aprónyomtatvány nélkül úgy

¹ MKSz 106. (1990.) 68–69.

² Vö. *Lutherische Kirche in der Welt*. 41. (1994.) 129–135. Majd MKSz 111. (1995.) 87–90. A címlap *utólag* készült kinyomtatását nem próbálja igazolni, noha valóban nem ritka, hogy a címív, s vele a címlap sem a könyvtest nyomtatásának kezdete előtt készül. A rézmetszetes címlapot valóban a nyomtatás befejeztével adták a kötethez. Az adósság cáfolja Csepregi Zoltánnak azt az elképzelését is, hogy a nyomtatás befejeztével rendelkezésre álló pénzmaradványból telt volna a térképek és rézmetszetes címlap metszetésére és nyomtatására.

³ A xeroxmásolat Borsa Gedeon útján jutott kezemhez korábban. A főntebbi idézetek tükrében nem tekinthető úgy mindez, mint *argumentum e silentio*. A teljes kötet elkészültéig aligha volt mód arra, hogy krúdában terjesszék az új fordítást. Az adósság ténye döntő. — A *Biblia* lelőhelye a hozzá kötött aprónyomtatvánnyal (WOLLNER Ildikó szívességéből közölhetem): 3061.b.13. London, The British Library, Slavonic and East European Collections. 1957. április 2-án regisztrálták a kötetet, possessor és marginalia nem található benne.)

is, hogy a cenzúra és a hétéves háború miatt csupán a szállítás, valamint a magyarországi terjesztés tolódt el a térképek elkészülte idejére, az 1758. évre.

A fordítóktól eredhet az aprónyomatvány, illetve azoktól, akik külföldön igazgatták a nyomtatás ügyeit. Többek között említi a szöveg a néhai kancellárt, Nádasdit, az 1747. évet, a somogyi gyülekezetek ügyét, a kétszáznál több megszűnt protestáns egyházközséget — ebben a helyzetben munkálkodtak a szerkesztők és szerzők a Luther katekizmusa, az éhes lelkek kielégítésére szükséges *Haus-Postilla*, és az *Újszövetség*, s lehetőség szerint az *Ószövetség* kiadásán. A katekizmus kéziratával kapcsolatban megemlíti az aprónyomatvány alsóki Mészáros György érdemét, az 1743. évet, majd a rákövetkező években folyó gyűjtést, így végül megjelenhetett Laubánban az 1750. évben s eljuthatott Magyarországra a katekizmus. Közben került Boroszlóba az *Újszövetség* kézírata, de kinyomtatásához a katekizmus kiadásával kapcsolatos *adósság* miatt nem láthattak hozzá. Mindazonáltal adódott segítség.

„Mi dieser namhaften Hülfe ward demnach der Druck des Neuen Testaments Ao. 1754 in GOTTES Namen gleichfals in Lauban angefangen und über die Hülfe unter mancherley Versuchungen fortgesetzt worden: als sich aber daselbst einige erhebliche Hindernisse herworgethan hatten, musste mans unter göttlichem Beystand zu Jauer [sic! Jänner?] endigen. Dieses neue Kleinod des ungarischen Zions ist unvermerckt 4 Alphabeth und 4 Bogen, ohne die Vorrede starck geworden, darzu auch mit einem Kupfer-Blatte und 2 Landcharten, deren eine das gelobte Land, die ander aber die Reisen Pauli vorstellet, und von einem in Schlesien dienenden Gehülfen besorget ist, gezieret. Dadurch denn geschehen, daß man bey deßen Ausgabe über die schöne und reiche Collecte noch beynahe 400 Rth. Schulden machen musste.” (37. lap)

Ebből az aprónyomatványból tehát nem azt tudjuk meg, hogy el is készült a nyomtatás megkezdése évében az egész magyarázatos *Újszövetség*. A munkálat elhúzóására elég nyomós ok a pénzszüke. Tehetetlen volt a szerető igyekezet. Szép kezdet nyomán nem várhatták el a szerzők és a hívek, hogy a nyomtató hitelbe munkálkodjék. Várniuk kellett, amíg elegendő fedezetet gyűjthettek, s közben a magyarázat részletesebb és terjedelmesebb alakot öltött. Kezest kellett találniuk a tetemes adósság vállalására is. Az elkészült munka előszavával párhuzamos pl. az aprónyomatvány következő részlete:

„Wie denn die ersten Bogen des Evangelii Matthäi solche noch sehr sparsam enthalten. Nachdem sie aber den vortrefflichen Nutzen wahrgenommen, und durch die milde Collecte ihre gute Hofnung bey der wider Willen geschehenen Verzögerung ziemlich angewachsen, so wurden auch die Anmerkungen und Nutz-anwendungen nach dem Vorbilde des Hedingerischen Testaments und anderer Theologorum Erklärungen so viel vermehret, dass die ungarisch evangelische Kirche bey dem grossen Mangel guter Bücher, von diesem einzigen einen grossen Vortheil ziehen kan.” (38. lap)

Mindezek alapján megerősítve látom és megokoltnak vélem azt az álláspontot, hogy 1754-ben a kiadás csupán elkezdődött; nem készült el egyszerre a teljes kötet nyomtatása; az előszó részletei is ennek megfelelően értelmezhetőek. A megjelenés pedig a térképek és a díszcímlap elkészültével azonos évre okkal keltezhető, tehát 1758-ra.⁴

FEKETE CSABA

⁴ CSEPREGI Zoltán korrektségét itt is megköszönöm, aki 1994. november 29-én kelt leveleiben közölte, hogy újonnan talált forrás alapján túlhaladottnak tekinti a 2. jegyzetben említett cikkeinek állítását.

Felvilágosodás kori újságok híradásai a Georgikonról. A Festetics György által 1797-ben Keszthelyen alapított Georgikon elnevezésű gazdasági tanintézet, világviszonylatban az első mezőgazdasági felsőoktatási intézmény volt.¹ A korabeli sajtó az alapítástól kezdve számos cikkben számolt be az intézet fejlődéséről.

A bécsi *Magyar Hírmondó* 1798 szeptemberében egy hosszabb cikk keretében tájékoztatta olvasóit a nemrégiben megalapított Georgikonról, egyúttal méltatva Festetics György érdemeit is:

„A magyar Földközi tenger (Balaton) meljékéről. Sep. 7-dikénn: — Minden pallérozott nemzetek által látták azt eleitől fogva, hogy valamint kívülről fegyverrel védelmezi a Tartományokat: úgy belőlről a Tudományok ékesítik, s a Mesterségek gazdagítják. Egy kiváltképpen ezen Mesterségek közül, s lehet mondani, hogy első a Mezei Gazdaság fő Mestersége, melyet ugyan azért az Anglusok még a nagy hasznú tengeri kereskedések mellett annyira utánna adták magokat, hogy annál fogva mezeiket valóságos paradízsom kertekké változtatták, melyekben a Poéták arany-idejének meg ujulását lehet gyönyörködve szemlélni. Angliának íly ritka boldogságára iparkodik szives igyekezettel juttatni vidékeinket Hazánk méltó Fija, M. Gróf Festetics György Ur ö Nga... Kész mindent el követni a Georgikon nevezet alatt Keszthelyen fel állított Gazdasági Oskolának virágoztatására... Az említett Georgikon, különösen s főképpenn a Gróf Ur tulajdon Tisztjeinek formáltatásokra állítottatott ugyan fel, mindazonáltal Hazánknak akármely részéből való más Ifjak is, kiknek a Gazdaság fundamentomos megtanulásához kedvel s hajlandósággal vagnak, ingyen hallgathatják abban a Gazdasági tanításokat folyvást, s egyéb tudományokban való magok tökéletesítése rövidege nélkül, mert a Georgikon Oskolai esztendeje is éppen akkor kezdődik s végződik, mikor a Kir. Oskoláké, és a Kir. Gymnásiumbéli letzkék órái nem esnek össze a Georgikonéival.”²

A fenti híradásból a korabeli olvasó megtudhatta, hogy a Georgikon elsősorban a Festetics uradalom számára képzett alapos tudású gazdatiszteket, de a máshonnan érkező, tanulni vágyó hallgatókat is szívesen látták. Az intézet alapítása Festetics éles előrelátásáról tanúskodott. Az agrárkapitalizálódás útjára térő, hatalmas Festetics-birtok az addigi szakképzetlen vezetők irányításával nem tudott volna megfelelni a kibontakozóban lévő új igényeknek. Ezeknek a követelményeknek az akkori oktatási intézmények közül egyik sem volt képes eleget tenni. Ezért új és úttörő Festetics kezdeményezése, nemcsak hazai, hanem európai viszonylatban is. Az intézmény létével, célkitűzéseivel a hazai polgári fejlődést szolgálta.

1800-tól kezdve pesti, pozsonyi, bécsi és gráci lapokban gyakran tett közzé Festetics hirdetéseket a tanulók felvételéről. Ezekből a hirdetésekben kaphatott tájékoztatást a korabeli olvasó az intézetben folyó oktatás tartalmi vonatkozásairól, az ösztöndíjas hely elnyerésének feltételeiről. Ezek az újságcikkek felbecsülhetetlen értékűek neveléstörténeti szakirodalmunk számára. Mivel egyidejűek, és eredeti forrásból, tehát a Georgikon vezetéséből, esetenként magától Festeticstől származtak, pontos és megbízható adatokkal szolgálnak a korszak pedagógiatörténetét kutatók számára.

1800 szeptemberében a Bécsben megjelenő újság, a *Magyar Hírmondó* egy hirdetést tett közzé két ösztöndíjas hely elnyerésére a Georgikonba. A hirdetés szövege pontos tájékoztatást nyújt arról, kik és milyen feltételekkel nyerhetnek ösztöndíjat:

¹ Fellenberg mezőgazdasági iskolája 1804-ben, Thaer möglingi intézete pedig 1807-ben nyílt meg.

² *Magyar Hírmondó* (Bécs) 1798. II. 337–339.

„Keszthelyen, Ns. Szala Vármegyében helyheztetett Mező-Városban, Georgicon nevezet alatt, fel- állítatott gazdasági foglalatosságot tárgyazó Majorban, ollyas Iffjaknak, a kiknek a Gazdaság meg tanulására, és abban szerzett Tudományok után gazdasági Tisztségre kevek vólna, mostanság két üressen álló Stipendiumnak elnyerésére alkalmatosság lévén, a nevezett Georgicon részéről ezennel jelentetik mind azoknak, a kik magokat a Gazdasági tárgyakban gyakorolni kívánnyák, hogy ollyanok magokat, ezen most folyó September, ugy következő October Hónapokban a Georgiconbéli Elöljáróknak személyesen bé jelentsek. A Gazdaságot tanuló Iffjában, akármelly vallású, születésű, és nemzetbéli légyen is az, a meg kívánandó Tulajdonságok ezek: hogy ő a Filozófiát, vagy leg-alább az alsóbb deák Oskolákat jól elvégezte, Deák, Magyar, Német nyelveken írjon, és beszéljen, az elvégzett Tanulásról, s maga viseletéről hiteles bizonyosság, vagy Ajánló-Levelet mutasson, végre ép és egészséges testű legyen, ellenben pedig néki az ő élelmére, és ruházattayára (szabad szálláson, fűttésen, és gyertyán kívül) első esztendőre 100, 2-dikra 120, 3-dikra 150 forint adattatik, s egyszersmind arról, ha a három esztendőt dicséretes előmenettel el végzend, hogy gazdasági Tisztségre emeltetik, bizonyossá tétetik.”³

Az idézett hirdetés szövegéből világosan kitűnik Festetics koncepciója. A Georgikonba felvett nyerhetett és ösztöndíjat is kaphatott, felekezeti hovatartozásra, vagyoni állapotra, és nemzetiségre való tekintet nélkül, minden olyan egészséges fiatal, aki az előírt előképzettséggel rendelkezett, és érdeklődött a mezőgazdaság iránt. A későbbi évek során a Georgikonról a lapokban megjelent írások változatlanul ezeket a kritériumokat hangsúlyozták. Azok az ösztöndíjasok, akik sikerrel elvégezték tanulmányaikat, állásra is számíthattak valamelyik Festetics-birtokon.

Természetesen az ösztöndíjasokon kívül más hallgatók is tanulhattak a Georgikonban. „Külső főpraktikánsoknak” nevezték őket. Ezek a hallgatók más birtokosok költségén vagy saját költségükön látogathatták az órákat, a gazdatiszti képzettség megszerzésének reményében. Sokan közülük nagyon szegények voltak. „Az ide jövő külső praktikánsok oly szegények, hogy még az oltsó ruhák megszerzése is nehezekre esik.” — jelentette az intézet egyik vezetője Festeticsnek.⁴

A mezőgazdasági tudományok iránt érdeklődők a korabeli újságokból szerezhettek tudomást a Festetics által nyújtott lehetőségről:

„Azoknak pedig, a kik önnön költségeiken a gazdasági tárgyról előadandó Tudományokat magoknak meg szerezni akarják, tudokra adatik, hogy az ollyanoknak valamint ez előtt, úgy jövődöben is (a Georgicon Elöljáróinál meg teendő bé-jelentés után) a gazdasági gyakorlatokon, melyeket egy esztendő alatt is el végezhetnek, el járn, s kedvek szerént ki-választandó Tudományokban magokat gyakorolni minden fizetés nélkül meg engedtetik.”⁵

Az újságok arról is tájékoztatták olvasóikat, milyen tantárgyakat kell tanulniuk a leendő gazdatiszteknek a Georgikonban:

„A Tárgyak, mellyek az említett gazdasági majorban elül adatnak, ezek: takarmánykerti vetemény, kereskedésre, s feldolgozásra való plánta, gyümöltsa, szőlő, és erdő mívelés, szarvas marha, birka, sertés, selyem bogár, méh, szárnyas baromfi tenyésztés: vadászat s halászat, s mind ezek körül elől forduló mesterségek, tovább-

³ Magyar Hírmondó (Bécs) 1800. II. 374.

⁴ Idézi SÜLE Sándor: *A keszthelyi Georgikon*. Bp. 1967. 57.

⁵ Magyar Hírmondó (Bécs) 1800. II. 375.

bá számvetés az ép számokban, a közönséges és tizedes darab számok, pénzváltás, a nyereségnek, avagy kárnak számlálása, tserélés, a pénzzel való kereskedés; álgebrának fundamentomi, geometria theoretica, mechanica, hidrotechnia, a városi és paraszti építés mestersége, rajzolás.”⁶

A fentiekből látható, hogy a leendő gazdatiszteknek igen széles körű ismereteket kívántak nyújtani az intézetben. A főpraktikánsok tantervét Bulla Károly és Pethe Ferenc dolgozta ki az 1797–98-as tanévben.

1804-ben a praktikánsok, vagyis a gazdatisztek képzésén kívül új feladatra is vállalkozott a Georgikon. Megkezdődött a pristaldusok oktatása. Erre a szakra jogi diplomával rendelkezők jelentkezhettek, és az uradalmi jogügyek intézésére képezték ki őket. A *Magyar Kurír* 1804 szeptemberében már hírt adott az új szak indulásáról:

„Azoknak kedveért, kik a Törvényes dolgoknak helyes megtanulása által lépésenként magokat Fiskalisi hivatalra készíttetni szándékoznak, azon Georgiconbéli intézményben egy oly Stipendium határozatott meg, mely esztendőnként 200 forintokból, azonkívül egy Hivatalbéli ruházatra rendelt 100 forintokból, és szabad szállásból áll. A Georgiconbéli Intézet részéről köz-hírül adatik, hogy két Pristaldusi Stipendium létesült, melyre az olyatén Ifjak, kik ezt meg nyerni kívánják, Octóber hónapnak végéig a Georgicon Gazdaságbéli Iskolának Elöljáróinál magokat írásban, vagy személyesen jelentsék. Attól, ki ezen Stipendium elnyerésére vágyódik, meg kívántatik az, hogy nem tsak a Törvénybéli Oskolai Cursust elvégezte, hanem hogy a szokott Törvénybéli Censurát is kiállotta legyen, és az erről kiadatni szokott Diplomát, mint valójában fel esküdött Prókátor előmutathassa. Meg kívántatik a Deák, Magyar és Német Nyelveknek tőkilletes beszéllése és írása, és az ép és egészséges testi alkotmány.”⁷

A pristaldusok oktatása során figyelembe vették azokat a követelményeket, melyek egy korszerű nagybirtok jogi ügyei intézésénél elengedhetetlenek bizonyultak. Az elsőéves pristaldusok úrbéri jogot, birtokkezelési ismereteket, kettős számvitelt, de emellett gazdasági tárgyakat is tanultak. A második évben megismerkedtek a magyar jogtudomány alapjaival, köztörvényhatósági tudományokat és a „decisiones curiales” (hivatalos végzések) rendszerét adták elő nekik. Vitathatatlan, hogy a végzett uradalmi ügyészek sokrétű ismereteket szereztek, és meg tudtak felelni a gyakorlati élet állította követelményeknek.

1806-ban indult meg az erdész- és vadászképzés a Georgikonban. Ötéves tanulmányi időt szabtak meg, amely során elméleti és gyakorlati ismereteket szereztek a hallgatók. Míg a gazdatisztek és az uradalmi ügyészek felsőfokú képzésben vettek részt, az erdészek és vadászok oktatása középfokon folyt.

A *Magyar Kurír* című lap 1807. augusztus 18-án a következő hírt közölte:

„Minekutánna a Keszthelyi Georgiconnal özsze kötött Intézetek egy a mellett ki jelett Erdei Fás kertnek bé plántálása után, azon idő pontra jutottak volna, hogy abban Erdei és Vadász Oskola is fel állítottat s avval esztendőnként egy ujj Stipendium özsze kötettetett; köz hírül adatik, hogy ezen Oskolának Cursusa 5 esztendőkre határozatott, ugy, hogy a Nevendékek az első három esztendőt itten Keszthelyen a Georgicon mellett Erdei és Vadász Inas tanulásban és gyakorlásokban töltik, a negyedik eszt.-ben a Pagonyok és vágások körül foglalatoskodván egy

⁶ Magyar Hírmondó (Bécs) 1800. II. 376.

⁷ Magyar Kurír 1804. II. 385 – 386.

Járásbeli Vadásznál lesznek; az ötödik esztendő pedig a Fő Erdész s Vadásznak különös taníttása, és út-mutatása alatt fogják tölteni.”⁸

Az ösztöndíj elnyerésének feltételeiről is tájékoztatta olvasóit a lap:

„A kik végre ezen Stipendiumban részt akarnak venni, azokban meg kívánatlik, hogy:

1. Mintegy 14 esztendősek legyenek,
2. Ép és egészséges testtel bírjanak,
3. Németül és Magyarul beszélni, olvasni és valamit írni tudjanak,
4. Annál kedvesebbek lesznek, ha a többi Normalis Oskolákat el végezvén a Polgári vagy Civilis Oskolát is járták, s a Rajzolásban is már némelly előmenetelt tettek.”⁹

A Georgikon által kínált kedvezmények felsorolása után az elhelyezkedés lehetőségeiről is tudósított az újság:

„A három első esztendőekben mint Inasok, szállást, koszt- és ruházatot kapnak, a negyedik és ötödik esztendőben pedig, mint Legények, tehetségek és előmenetek szerént kész pénz beli segítség is fog adatni. Azután Vadász és Erdészöknek tétetvén, Érdemek, s a Környülállásokhoz képest, nagyobb tökéletesítésök végett Külföldre is fognak küldtetetni, s arra költség adatni, ahonnan midőn vissza jönnek, Erdei és Vadász szolgálatokra fognak alkalmaztatni.”¹⁰

Az erdész- és vadásztanulók képzése sokrétű és magas szintű volt. A kéziratban fennmaradt tantervből kitűnik, hogy a hallgatók az első három évben, amíg az elméleti oktatás folyt, aritmetikát, geometriát, rajzot, növénytant, állattant, ásványtant, lövészetet, lovaglást, kutyaidomítást, számvitelt, építészetet, erdészetet, és más számos más, a gyakorlatban jól hasznosítható ismeretet tanultak, köztük például olyasmit, mint „vadászatok megszervezése és gazdaságos végrehajtása”.¹¹ 1807-től kezdve ménesmester- és lovászképzés is folyt a Georgikonban. A grófi uradalmak ménesei számára így kívántak hozzáértő személyzetet nevelni.

1807 júliusában a *Magyar Kurír* című lap hasábjain megjelent cikk adta hírül elsőként, hogy az év őszén a Georgikonban megkezdődik „A Ló-tenyésztés, a Lovakkal való bánás és a Lovaglás körül való Tudományok tanítása”. A tanítási idő ezen a szakon két év volt. A felvételnél ugyanazokat a feltételeket szabták, mint az erdész- és vadásztanulóknál, azzal a különbséggel, hogy nem 14, hanem legalább 15 éves korú ifjak jelentkezését várták. A leendő ménes mesterek középfokú oktatásban részesültek. A különböző tantárgyakat a Georgikon professzorai, uradalmi ménes mesterek és állatorvosok tanították nekik. A *Magyar Kurír* részletes tájékoztatást adott olvasóinak a tanítandó tantárgyakról is:

„A Tanításbéli Rend két esztendőre felosztva a következők:

Első Esztendőben

Első Exámenre

A Lónak külső formájáról való Tudomány; a Lovak gondviseléséről, zablázásáról, és nyergeléséről; az Istállóbeli rendtartás és Ménésbéli Instructió.

Második Exámenre

⁸ Magyar Kurír 1807. II. Toldalék. 9.

⁹ Magyar Kurír 1807. II. Toldalék. 10.

¹⁰ Magyar Kurír 1807. II. Toldalék. 10–11.

¹¹ SÜLE Sándor: *i. m.* 94–95.

Az Istállóbeli Rendtartás, és az Istállóbeli számadásoknak vezetése, a Lovagló Tudomány, a Szekeres Lovak, Hámok, Szerszámok és Szekerek, s azokkal bánó Mester embereknek meg-esmérése.

Harmadik Exámenre

A Lovagló Tudománynak folytatása, a Lovak tanításának Tudománya, a Lovak Természeti Históriaja és Physiologiaja.

Második Esztendőben

Első Exámenre

A Lovagló Tudománynak Repetitiója, A Lovak Anatómiája, az anglírozás, a kurtírozás Theóriája és Praxisa.

Második Exámenre

A Lovak Tanítása Tudományának Repetitiója, a Lovak betegségeinek, és Orvoslásának Tudománya, az Orvosló szerek meg-esméréssel.

Harmadik Exámenre

A Pathológia és Therapiának folytatása, a Lovak körmei esmérése és a patkolás.¹²

A kiemelkedő tanulmányi eredményt elérő hallgatóknak külföldi tanulmányutat is kilátásba helyezett Festetics.

A korabeli újságok a többi georgikoni szakirányról, tehát az 1798-ban megnyílt „parasztiskoláról” az 1806-ban megindított kertészképzőről, az 1808-ban megnyílt mérnök- és építésziskoláról és gazdasszonyiskoláról is részletesen beszámoltak. Hírt adtak a vizsgákról, a tanárok és a kiemelkedő eredményt elért tanulók jutalmazásáról. A bécsi *Magyar Hírmondó* már 1798 szeptemberében cikket közölt a Georgikonban lefolytatott második vizsgáról:

„Ezen Hónapnak első napján második exámenjét tartotta a Magyar Georgicon. Örömmel, és teljes meg-elégedéssel hallgatták és szemlélték az Exámenre számosan össze gyülekezett Uraságok a szép reménységű Nevendék Gazdákat, kik ámbár a tavaszon és nyáron által idejeknek nagyobb részét a soha meg nem szűnő mezei foglalatosságokra fordították; mégis, mind a Mathézisből, mind egyéb részeiből a Gazdaság Tudománynak úgy-feleltek, hogy már jobban nem lehetett kívánni. November elejével második oskola esztendejét fogja kezdeni a Georgicon.”¹³

1814-ben a *Nemzeti Gazda* című újság is hírt adott az az év februárjában megtartott vizsgákról. A cikk szerzője lelkes hangon ír a tanulók magas szintű ismereteiről:

„Kemény próba ez, és közel káptalannak kellene az ember fejének lenni, hogy azt az össze halmozott bő tudományt egyszerre előmutathassa: de még is olyan hatalmasan kiállják azok az Ifjak, mintha abban a tudományban vénültek volna meg. Ennek legfőbb oka az, mert a külső szüntelenváló gyakorlás ereje által, az is mit elmélkedve tanultak, belé törődik az elmébe, és mintegy belé szokván feszesen oda ragad.”¹⁴

A vizsgák már a kezdetektől ünnepélyes külsőségek között zajlottak. Nemcsak Festetics György, valamint a Georgikon vezetősége és tanárai vettek részt rajtuk, hanem számos előkelő meghívott személyiség is. Egy-egy vizsga után tekintélyes összeget osztott szét az alapító az arra érdemesek között.

¹² Magyar Kurír 1807. 95–96.

¹³ Magyar Hírmondó (Bécs) 1798. II. 339.

¹⁴ Nemzeti Gazda 1814. XIV. 194.

1801-ben Pethe Ferenc, Kis András és Pruzsinszky József professzorok 100–100 forintot, Asbóth János professzor 50 forintot, két végzett hallgató 50 és 40 forintot, a jól vizsgázott alacsonyabb évesek közül néhányan 20–30 forint jutalmat kaptak. Nemcsak a Georgikon ösztöndíjasai, hanem a külsők, tehát a saját költségükön tanulók is kaptak kisebb összegű jutalmakat.

A vizsgák alkalmával a Georgikon professzorai beszámoltak új tudományos eredményeikről. 1798-ban például Pethe Ferenc egy szélmalom modelljét mutatta be a vizsgán résztvevő meghívottaknak. A modellt egy Hollandiában már kipróbált és jól működő korszerű malom mintájára készítette a professzor. A *Magyar Hírmondó* tudósított az esetről. Mivel a Georgikon gyakorló tan gazdasága területének egy részét

„... vizes posványosság borítja, ennek kiszárogatására leg-erányosabb eszköznek találta a Georgikon a Hollandi-módi szélmalmot, mely által oly helyekről is lehet tsapolni a vizet, ahonnan rendes tsatornákon le nem lehetne azt vonni. A szélmalom modellája (kis- mása) már el készülvén, Pethe Professzor Ur az Exámen alkalmatosságával meg mutatta, hogy a modella közepszerű szélnek erejével minden minutum alatt egy fertály akó vizet merített ki, tehát a valóságos malom ha tsak 64 annyi vizet fog is ki meríteni, esztendő alatt tizenkét millió akó vizet tsapol le a rétekről. Az egész malom fel állítása, oda nem értvén az épületbéli matériákat, alig megyen száz forintra.”¹⁵

A későbbiekben is számos tudományos előadás és beszámoló hangzott el a vizsgák alkalmával tartott ünnepi üléseken. 1817-ben például Pethe Ferenc folyóirata, a *Nemzeti Gazda* adott hírt a májusi vizsgákkal egybekötött tudományos ülésről, amelyen mezőgazdasági újításokról, új gazdasági eredményekről tartottak előadásokat az intézet professzorai, és néhány meghívott vendég. Aki személyesen nem tudott megjelenni, írásban küldte be előadását, melyet ott felolvastak.

„A TT. Vendégeket Liebold Julius Orvos-Doctor és Prof. Ur, a Szerzet mostani Archonja (Fő- tisztje) köszöntötte deák Beszéddel – De Dualismo Agriculturalum inter Productionem et Consumptionem. Pásztorý Bátor felolvasott németnyelven egy előadást: Hogy kelljen a Mezei-gazdaság főbb arányozásait a földmívelő Köznépre szállítani, és hogy lehessen ennek jó állapotját segedelmek, és elmélkedve-gyakorló tanítás által megfészkelni. – Ries Orvos-Doctor előmutatta a Ns. Gyülekezetnek a Kukorítza szár-tzukur készítésének a kimenetelét, azon próbák szerént, a melljeket Palatinus ő ts.kir. Fő-Hertzezsége rendeléséből követték el. – Ezek után Asbóth János Ur, a Georgikon Direktora elővette a többi írt munkákat, melljeket ezen alkalmatosságra béküldöttek, ugymint: Kehrn Wilhelm Keszthelyi Fő-Insenőr Ur előadását a Juh-ólak hejjes építéséről rajzolatok és példák által világosítva, Rummy Károly György Urnak, a Karlowitz Gynasium Direktorának és professorának előadását, a közbirtokok felosztásáról... Perivall János Fridrik Ur Késmárki Tanítónak három munkamív leírása, melljeket rész szerént maga talált fel, rész szerént pedig igazított; ugymint egy egybetsínált Tséplő-Mángurító-Szűrő és Felező Munkamívét és Teherhordó Szekerét és egy Szövőjét, rajzolatokkal eggyütt: Jánosy Alois, a Georgiconban Mathesis tanító Professor Urnak a Georgicon Munkamívéről írt előadását (Theatrum Machinarum Georgici) vagyis a Munkamívek rajzolatjainak Gyűjteményét; melljeket ebben a Szerzetben rész szerént nagyban, rész szerént Kismásban találtatnak; ... Nagy József, Georgiconbeli Praktikáns Urnak előadását a Kromplitermesztés különös módjáról ... Ezeken kívül Müller János Nepomuk Ur, a Schönau és Theresienfeldi Uradalmak Bérlője küldött be Juhnyíró-ollókat, melljeket az ő Piesting Vashámarában, a bétsi Neustadt mellett azon ollómustra után készültek, a melljeket Ts. Fő-Hertzeg

¹⁵ Magyar Hírmondó (Bécs) 1798. II. 340.

János Ángliából magával hozott, és a melj ollókat a Georgicon juhainak nyírésénél is hasznosnak lenni megismertek.

– Putz Lőtinc Ur, Sopronyi fojmérték-béjjegző s helybenhagyó, készített a Szerzet számára egy mérséklett Szénamérő Kismást, mellet a Georgiconban nagyban is felállítanak.¹⁶

A fentiekből világosan látható, hogy a vizsgák alkalmával megrendezett tudományos összejövetelek a magyar haladó agrártudományi törekvések történetében komoly kezdeményezéseknek tekinthetők. Az újságcikk által említett előadások szövege megtalálható az Országos Levéltárban, a Georgiconra vonatkozó iratanyagban. A hazai agrár- és technikatörténészek számára ez igen értékes forrásanyagának számít, melynek nagy része máig is feldolgozatlan.

Mint láthattuk, a Georgiconról megalapításától kezdve számos újságcikk látott napvilágot. Az idézetekből képet kaphattunk az intézet szervezetéről, működéséről, tanulmányi- és vizsgarendjéről. Összefoglalásképpen érdemes, ha csak részleteiben is, bemutatni a *Nemzeti Gazda* című újság egy hosszabb cikkét, amely ismerteti a Georgicon 1814. évi állapotát, értékes adalékokkal járulva hozzá az eddigiekhez.

„Ennek a Gazdasági Szerzetnek, melynek Mgos Gróf Festetits György Ur öExja a Szerzője és Táplálója, az a tzéllja és állhatatos törekvése, hogy abban rész szerént tanultabb és pallérozottabb Ifjak, nem tsak a Mezeigazdasággal esmerkedjenek meg gyakorlás által, hanem egyszersmind annak Igazgatóivá is formáltassanak, Hogy idővel ilyen fontos Hivataloknak méltán és egész haszonnal megállhassanak: rész szerént pedig, hogy alaton sorsú paraszt gyermekek, az olvasás, írás és együgyű számvetés tanulása mellett minden mezei s majorbeli munkának helyes folytatására alkalmatosokká tétessenek, hogy osztán ezekből, utóbb jó mezei Gazdák, értelmes munkás-vezérek, és jó dologra-igyelők váljanak. Utoljára, hogy ezen Gazdasági szerzet által, alkalmatosság adódjon a jövődöbeli birtochosoknak, és minden Mezeigazdaságot kedvellöknek arra, hogy magukat ezzel a szép, és legszükségesebb foglalatossággal, a Mezeigazdasággal okos esmeretséget vethessenek, s ennél fogva idővel, a munkabeli szorgalmat, és a Pallérozott Mezei gazdaság előmenetelét Hazájokban példáson eszközölhessék, és hasznos lépésekkel mozdíthassák elő. Ezen tzélzott tárgyának etalálására, ebben a Szerzetben elosztatnak a Mezeigazdaságot Gyakorlök két-félére: Belsőök és Külsök. Belsőöknek neveztetnek azok, a kik a Mgos Gróf kegyesen kirendelt költségein neveltetnek, laknak, élnek és tanulnak, Külsök pedig azok, a kik vagy Szüleiknek, vagy Atyateherviselöiknek, vagy más Jöltévöiknek, vagy végtére Uraságoknak költségein laknak és élnek itten a Mezeigazdaság gyakorlására; melyet a Tulajdonos öExja kegyességéből, költség nélkül nyernek meg.

A Tudományokra nézve, a Georgicon külömbözö oskolákra osztatik fel, úgy-mint:

1. Elmélkedö Mezeigazdaság Oskolája
2. Paraszt Gyermekekhez szabott közönséges mezeigazdasági Oskola
3. Erdötudomány és Vadászat Oskolája

Ezen Oskoláknak állandó Igazgatója, ama híres, esmeretes, és több tudós Társaságok Tagja, Asbóth János Ur, a Mgos Gróf öExja minden Jóságainak Praefectusa.

Ezeken kívül a Közjó előmozdítására, kaptolt még öszsze ezzel a Szerzettel a Mgos Gróf öExja Filozófia Llyceumot is, hogy így, a Szülök könnyebbségerekre, módot szerzhessen az abban tanulöknek, a Gazdasági Szerzetben előforduló Tudományok hallgatására, és a mezei-gazdasággal való megismerkedésre.

¹⁶ Nemzeti Gazda 1817. XXVI. 401–404.

A Szerzetbeli Rendes Professzor Urak esztendei fizetések, szabad és tisztességes Lakhelyen kívül Ezer forint, minden vizgálat után adandó kegyes jutalom, rámegeyen esztendőnként 400 forintra, melynek fele mindenkor a Pensionalis fundusba tétetik. (Ennek a fundusnak azok vehetik hasznát, akik hét esztendei vizgálat után, valami betegség, vagy elme és testbeli fogyatkozás miatt, a szolgálatra elégtelenné lesznek.)¹⁷

Ebből a tudósításból a korabeli olvasó megtudhatta tehát a Georgikon célját, szervezeti felépítését, professzorainak javadalmazását. Kiderül a cikkből, hogy a tanárok lakásáról az uradalom gondoskodott. A városban vettek vagy béreltek részükre megfelelő különálló házakat. A nőtlenekek a Georgikon épületében szállásolták el. Fizetésük nem volt túlságosan magas, meg sem közelítette az egyetemek, akadémiák tanárainak fizetését.

Igen érdekes, és az 1800-as évek elején ritka jelenség az újságcikk által említett „pensionalis fundus”, vagyis nyugdíjalap, amelyből hét évi georgikoni vizgálat után kaphatott pénzbeli ellátást az a rászoruló tanár, aki betegség miatt már nem tudott tovább tanítani.

Miután nagy vonalakban áttekintettük a Georgikonról szóló korabeli hazai újságcikkeket, megállapíthatjuk: Festetics nagy súlyt helyezett arra, hogy a szélesebb hazai közvélemény értesüljön az intézetben folyó munkáról. 1798-tól kezdve gyakran szerepel hirdetésük a lapokban, de ezeken kívül számos hosszabb cikk és híradás foglalkozott az intézettel. A bécsi *Magyar Hírmondó*, a *Magyar Kurír*, a *Hazai s Külföldi Tudósítások*, a *Nemzeti Gazda*, a rövid életű *Mezei Gazdák Barátja* című lapok gyakran foglalkoztak a Georgikon életével, eredményeivel, közölték a pályázati hirdetéseket.

Érdeemes néhány szót szólni az intézet külföldi sajtóvisszhangjáról is. Német és osztrák lapok jó néhány alkalommal közöltek rövidebb-hosszabb cikkeket a Georgikonról.

A *National Zeitung der Deutschen* 1800-ban például nyolc írásban számolt be a magyar mezőgazdasági tanintézetéről és Festeticsről. Később, 1814 és 1816 között Rummy Károly György, a Georgikon volt professzora több cikket közölt a *Vaterländische Blätter für den österreichischen Kaiserstaat* című lapban az intézet tanügyében folyó munkákról, az elért eredményekről.

Más külföldi újságok, így az *Oekonomische Neugkeiten und Verhandlungen* című lap, valamint a *Hormayr Archiv* is jelentetett meg rövid ismertetést a Georgikonról. Az említett lapok korunk elismert orgánumai voltak, Európa sok országába eljutottak. Így híradásaik révén szélesebb közönség is tudomást szerezhetett a Georgikonban folyó munkáról.

FEHÉR KATALIN

Néhány könyv Kazinczy Ferenc könyvtárából. A debreceni Egyetemi Könyvtár Régi és Ritka Könyvek Tárának kartotéjkjait lapozva találtam öt cédulát, melyeken feldolgozást végző könyvtáros a következő megjegyzést tette: „Kazinczy Ferenc könyvtárából”. A továbbiakban röviden ismertetem a kézbevert könyvek adatait, possessori és marginális bejegyzéseiket.

Kazinczy bibliofil voltáról és két könyvtárának eladásáról — 1806-ban a sárospataki kollégiumnak, 1810-ben Jankovich Miklósnak — Gulyás József¹ és Hubay² Ilona cikkei nyújtanak tájékoztatást.

Az általam ismertetendő könyvek vagy nem kerültek eladásra, vagy az eladások után szerezte azokat Kazinczy.

¹⁷ Nemzeti Gazda 1814. XXVII. 8–9.

¹ GULYÁS József: *Kazinczy mint gyűjtő* = Debreceni Szemle 1932. 7. 1–7.

² HUBAY Ilona: *Kazinczy Ferenc a könyvbarát* = MKSz 1946. 37–45.

1. CLÉRY Jean-Baptiste: Tagebuch über die Vorfälle im Tempelthurme. Während der Gefangenschaft Ludwigs des XVI, Königs von Frankreich. London, 1798. T. Baylis.³

A címlapon két kéz írásával:

Franz Kazinczy 1805.

Kazinczy Gábor (?) 1833. (Utóbbi bejegyzés azonos írással ismétlődik a többi könyvben.)

Ovális bélyegző lenyomata: „Országos Könyvtári Központ Debreceni Raktárából.”⁴

2. HASENSTEIN de Lobkowitz Bohuslas: Ode latine sur Carlsbad⁵ ... avec une traduction polyglotte. Prague, 1829, Schoenfeld.

Az elülső kötéstábla verzóján kézzel:

Heliconiak' Francisco a Kazinczy. Ex dono autoris. Therm. [ae] Carol.[i] IV. XXII. die Maii MDCCCIX.

A címlapon: Kazinczy Gáboré 1834.

3. VIRGILIUS Máró Publiusnak Georgikonja. Az-az a gazdaságra tanító versei. Ford. Kőszegi Rajnis Ferenc. Kiadta Póka-Teleki Kondé József Benedek. Pest, 1814, Trattner.

Az elülső kötéstábla verzóján Kazinczy írásával:

„Vettem ezt ajándékban Kondé Urtól a' plajbászolást tette Gróf Desöffy József a könyv elején.”

A címlapon: Kazinczij Ferenc urnak.

Kazinczy Gáboré 1834.

Dessewffy az „Előjáró beszéd”, és a „Vetemények” szövegében tett aláhúzásokat, valamint a margó mellett függőleges vonalakat húzott. Beírt a margóra egy-két szót is, de az írás igen halvány, olvashatatlan.

Kazinczy és Dessewffy évtizedeken át kölcsönöztek egymásnak könyveket, levelezésük számos erre vonatkozó adatot tartalmaz.⁶ A Vergilius kötetet ilyen kölcsönbeadás alkalmával „plajbászolhatta” meg a gróf.

4. TACITUS [Publius] Cornelius: Munkái. Magyarra ford. Baritz György. I. köt., Béts, 1822, Pichler Antal.

Az elülső kötéstábla verzóján:

[?] Kazinczy Ferenc örök-hírú nagy-bátyám könyvtárja által vevém Széphalmon 15. D.[ie] Majusban, 1834.

A címlapon: Kazinczy Gáboré.

Az eddigiekben leírt négy könyv Kazinczy Ferenc halála után unokaöccse birtokába jutott, az ő szerzését tárgyalta a szakirodalom.

Csatkai Endre ismertetett egy kolligátumot, címlapján „Kazinczy Gáboré 1834. K.[azinczy] F.[erenc] könyveiből bejegyzéssel, s megjegyezte, hogy a költő halála után Kazinczy Istvánné – Ferenc unokaöccsének özvegye – Gábor fia számára vásárolta a hagyatéki könyveiből.”⁷

³ CLÉRY művének német fordítását nem jegyzik: a British Museum és a Bayerische Staatsbibliothek nyomtatott katalógusai. Francia és angol nyelven többször is kiadták.

⁴ Ez a bélyegzőlenyomat valamennyi könyvben megtalálható, a további leírásokban nem említem meg újólag.

⁵ A VII. fordítás Kazinczyé: *A' karlsbadi ferdőre*.

⁶ *Gróf Dessewffy József bizodalmas levelezése Kazinczy Ferenczcel 1793–1831*. Kiadta KAZINCZY GÁBOR. I–III. Pest, 1860–1864.

⁷ CSATKAI Endre: *Kazinczy Ferenc könyvtárából származó kolligátum* = MKsz 1959. 360–363.

Kenyeres Ágnes idézi Kazinczy Gábor Bajzának szóló levelét, melyben a következőket írta: „Kedvezőbb körülmények megengedék, hogy 1834-ben az idvezült könyvtárát magamévá tehessem”⁸

Utolsónak tárgyalom a *Kazinczy Ferenc Munkái. Szép irodalom* című műnek 5., 7., 8. kötetét, melyekben nem szerepelnek a költő és Kazinczy Gábor possessori bejegyzései, de más szempontból tarthatnak számot érdeklődésre.

5. kötet (Esztele. Clavigo. A' testvérek).

Téglalapalakú bélyegző lenyomata: „A Pápai Ev. Ref. Főiskola Ifjúsági Képző Társulat Könyvtára.”⁹

Az elülső kötéstábla verzóján barna tintával Kazinczy autográf javításai a főszöveg lapszámának megjelölésével:

28 véd = védelem

32 emlék = non monumentum, sed memoria visszaemlék.

50 = lég contractum ex levegőég.

A szövegben második és harmadik kéz javításai keverednek a Kazinczyéival.

Kihagyások, toldások, összevonások és az interpunkció változtatásai fordulnak elő.

7. kötet (Ossziánnak minden énekei. 2. köt.)

Barna tintával írt javítások, nem biztos, hogy Kazinczy kezétől származnak.

A „Foglalatban” a jeleket szót „tüzeketre” változtatta, javította a kinyomtatott helyes írás hibákat és megváltoztatta az interpunkciót.

8. kötet (A' Szalamandrine és a képszobor. Egmont)

A pápai önképzőkör könyvtárának bélyegzőlenyomata ebben a könyvben is megtalálható.

A belső címlapon barna tintával: „a Szalamandrin újra van dolgozva 1817. Ezt tehát nem ismerem többé magaménak.

K.[azinczy] F[erenc].”

A példány elejétől végéig olyan képet mutat, mint egy korrektúra; húzás, toldás, egyes betűk és szavak helyet más van beírva, de nem csupán a *Szalamandrine*, hanem az *Egmont* szövegében is, végig Kazinczy kézírásával.

A *Szép irodalom* mindhárom kötete a 19. század első felében használt, kékesszürke papírral borított kartontáblás kötésben van.

OJTOZI ESZTER

⁸ KENYERES Ágnes: *Kazinczy Gábor hagyatéka nyomában* = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei V. (1970.) Bp. 1971. 273. A levelet KAZINCZY Gábor 1836-ban írta.

⁹ Emellett a Könyvtári Központ debreceni raktárának bélyegzőlenyomata is benne van a könyvben, talányos, hogyan került át a Tiszántúlra!

FIGYELŐ

Új magyar irodalmi lexikon.• Lexikon-kiadásunknak a rendszerváltást követő években bekövetkezett fellendülése bizonyára szoros összefüggésben van azzal, hogy lexikont csak a szellemi szabadság megléte esetén és nem irányított, egyoldalú kultúrpolitika idején lehet létrehozni. Az új kiadványok közül kulturális szempontból különösen kiemelkedik az *Új magyar irodalmi lexikon*. Már csak azért is nagy elvárás volt irányában, mert az előző *Magyar irodalmi lexikon* megjelenése óta három évtized múlt el, a maga számos változásával és gyarapodásával. Nem is beszélve arról, hogy e kiadás már megjelenésekor magán viselte a hatvanas évek ideológiai és politikai jellegű korlátait.

Talán a fokozott várakozás is hozzájárult ahhoz, hogy az *ÚMIL* megjelenését követő első visszhang mégis inkább csalódottságot és elégedetlenséget fejezett ki. De valószínűleg még nagyobb szerepet kapott a sajtó kedvezőtlen fogadtatásánál – a jogos kifogások mellett – az a körülmény is, hogy sokan főleg szubjektív szempontból bírálták a köteteket. Persze részben hasonló fogadtatásban részesült annak idején a *Magyar irodalmi lexikon* is mindazok részéről, akik kevesellték a róluk írt cikkek terjedelmét, vagy sokallták a vetélytársaikról szóló szócikküket. Bizonyára ez így lesz a következő lexikonok megjelenésekor is.

Mi nem kívánunk e társadalomszociológiai és társadalompszichológiai szempontból pedig érdekes elemzésekre alkalmat nyújtó kérdéssel foglalkozni. Folyóiratunk profiljának megfelelően sokkal inkább azt szeretnénk megvizsgálni, hogy az *ÚMIL*-ban megjelent könyv- és sajtótörténeti jellegű szócikkek mennyire alkalmasak arra, hogy a kutatást és az e téren való tájékozódást szolgálják.

Mindenekelőtt örömmel kell megállapítani, hogy a lexikon tisztas helyet biztosított e témának, ami korábban nem mindig volt jellemző hasonló kézikönyvekben. Bizonyára e területeknek az irodalommal és az irodalmi élettel való szoros kapcsolata általánosabban elfogadottá vált, nem beszélve e diszciplínák kutatása terén az utóbbi évtizedekben elért eredmények gazdagságáról.

Jól megmutatkozik ez pl. az *ÚMIL* nyomdászattörténeti jellegű cikkeiben, melyek számos új adattal és összefüggéssel ismertetik meg a kötetek használóit. Ezek jó része éppen a legutóbbi idők könyv- és nyomdatörténeti, valamint bibliográfiai kutatásai során került elő, és e szócikkek írói e témák legjobb ismerőiből kerültek ki. Az elmondottak főleg azokra a cikkekre vonatkoznak, amelyek a 18. század végéig bezárólag, a korábbi századok nyomdászataival foglalkoznak. A 19–20. századbeli hasonló témájú cikkek már joggal válogatnak, de egyszerűs mind azt is tükrözik, hogy e korszak kutatása a régiekkel szemben e téren háttérbe szorult. Ezért találhatók e részben helyenként egyenetlenségek, pontatlanságok, különösen a legújabb kiadók kötetbe való felvétele terén.

* *Új magyar irodalmi lexikon. I–III.* Főszerk. PÉTER László. Bp. 1994. Akadémiai Kiadó.

A hazai nyomdászat és könyvkiadás mellett a magyarországi időszaki sajtó is reális arányú helyet kapott a lexikonban. Az első lapoktól kezdve napjainkig megtalálhatók a legjellegzetesebb újságok és folyóiratok. Ezeknél is megfigyelhető, hogy a korábbi téves adatok, megállapítások korrigálást nyertek, és szintén tartalmazzák kivonatossan azokat a legfontosabb eredményeket, melyeket a magyar sajtótörténeti kutatás az utóbbi időkben elért. A közölt bibliográfiai hivatkozások, melyek között — főként a nyomdászattörténeti cikkeknel — sokszor a szomszéd országok kutatóinak publikációi is megtalálhatók, jó eligazítást adnak a kutatáshoz.

Természetesen — főként a sajtóval kapcsolatban — rábukkanhatunk hiányokra is. Így pl. Bajcsy Zsilinszky Endre lapjai közül éppen a demokratikus *Szabadság* és az ellenzéki *Független Magyarország* hiányzik, de maga Bajcsy Zsilinszky Endre neve sem található a lexikonban! Sajnálatos módon az 1945 előtti évek másik jelentős náci-ellenes lapja, a *Magyar Nemzet* is mostoha elbírálásban részesült, mindössze két sort kapott. A szerkesztési zavarokra vet fényt, hogy e sorok írójától a lap 1945 utáni adatainak leírását kérték azzal, hogy más írja meg az 1938–1945 közötti időszak szócikkét, s a kettőt majd egyesítik. Ez lett belőle... De sajnálatos módon hiányzik a *Magyar Nemzet* e hősi korszakának oly neves szerkesztője is a lexikonból, mint Barankovics István, aki pedig 1945 után (a szintén hiányzó) ellenzéki *Hazánk* című hetilapot is szerkesztette, amelybe pedig írók, irodalomtörténészek is írtak. De nincs meg a két háború közötti időszak két jellegzetes sajtó-trösztjének, a jobboldali Stadium-nak és a katolikus Központi Sajtó Vállalatnak (KSV) sem a neve. Nem menthető a jelenleg legnagyobb példányszámban megjelenő napilapnak, a *Népszabadságnak* a hiánya sem.

Örvendetes, hogy a lexikonban a nagyobb könyvtárak is helyet kaptak, sőt gyakran még az olyan magángyűjtemények is, melyekről már csak jegyzékek maradtak fenn. A jelentős irodalmi értékekkel rendelkező egyházi gyűjtemények közül is több megtalálható a lexikonban, de sajnos: még több hiányzik! Az egyenetlenség és átgondolatlanság e területen a legnagyobb az általunk számbavett témák közül. Megtalálhatók a kötetben a Ráday Könyvtár, az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár és — az Eszterházy Károlyról szóló cikkben — az Egri Líceumi Könyvtár adatai. Ugyanakkor indokolatlanul hiányzik a régi és újabb magyar irodalmi értékekben oly gazdag másik három református könyvtár: a debreceni, a sárospataki és a pápai kollégium könyvtára. Szintén hiányzik — a különösen középkori kódexekben és ősnymtatványokban gazdag — többi nagy katolikus egyházi gyűjtemény, a Győri Egyházmegyei Könyvtár, a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, a Kegyesrendi Központi Könyvtár és a pannonhalmi Bencés Apátsági Könyvtár (az 1063-as könyvtári jegyzékéről van címszó!), a székesfehérvári Püspöki Könyvtár, a szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár, és a veszprémi Püspöki Könyvtár leírása. De nem szerepel a lexikonban a hebraisztikai, illetve a délszláv irodalom terén oly gazdag Országos Rabbiképző Intézet Könyvtára, és a Budai Görögkeleti Szerb Egyházi Főhatóság Könyvtára sem. Téves az a megállapítás a Klimó Könyvtárral kapcsolatban, hogy ez a pécsi egyetemi könyvtár műemléki gyűjteménye, mert valójában egyházi tulajdonban van, és letétként található a pécsi egyetemi könyvtárban.

Végezetül bizonyos — ezúttal már a könyv- és sajtótörténeti témákon túli — egyenetlenségekre szeretnénk rámutatni. Az *ÚMIL* többségében személyekről szóló szócikkeket tartalmaz. A szerkesztők láthatólag tudatosan kerülték azokat az összefoglaló jellegű szócikkeket megírását, amelyek pedig egy-egy területről bizonyos vázlatos áttekintést nyújthattak volna. Ugyanakkor viszont számos olyan szócikk is készült — túlnyomórészt a régi magyar irodalom keretén belül — , amelyek nyelvemlékeket, énekeskönyveket, históriás énekeket, régi magyar drámai emlékeket, kódexeket és röpiratokat ismertettek. Ezeknek felvétele a lexikonba nem vitatható, legfeljebb a használókról nehéz elképzelni, hogy mindegyiket éppen ezen a címen fogják valaha is keresni. (Pl. egy 1625-ös református kézirat predikációs gyűjtemény a „Consecratio templi novi” címszónál szerepel).

Nem ezeknek a tárgyi jellegű szócikkeknek a létét kifogásoljuk tehát, hanem ellenkezőleg: azt tartjuk sajnálatosnak, hogy ezek túlnyomórésztben csak a régebbi századokkal kapcsolatban

fordulnak elő; 19–20. századi irodalmunkkal kapcsolatban csak elvétve találunk hasonlóakat. Ezek számát jócskán lehetett volna növelni, mint ahogy helyet lehetett volna biztosítani a jelentősebb 18. századi röpiratoknak is. Nem ártott volna olyan szócikkeket is bevenni a lexikonba, mint pl. — saját témákon belül maradvány — ósnyomtatvány, kódex, antikva, kalendárium, folyóirat stb. Ez nem csak a használati értékét növelte volna meg, hanem némileg ellensúlyozta volna az írói címszók oly mértékű túlsúlyát, ami a köteteket már csaknem az írói életrajzi lexikonokhoz tette hasonlóvá.

Az ÜMIL-ban található könyv- és sajtótörténeti anyagról összegezve megállapíthatjuk, hogy — különösen a 18–19. századig bezárólag — hasznos és pontos információt nyújtanak e témák iránt érdeklődőknek. Ennek bizonyára az a legfőbb magyarázata, hogy e szócikkek szerzői többnyire e témák kutatói és szakemberei voltak, akik vállalták is e feladatot. Mert sajnos — és erre a széles körű kritikai visszhang során alig történt utalás — más korok és témák szakemberei közül nem mindenki tette ezt: e műfajt sokan nagyvonalú „néger”-munkának, dehonosztaló feladatnak minősítették. Pedig a Benedek Marcell-féle 1927-ben kiadott *Irodalmi lexikon* színvonalát és sikerét éppen az biztosította, hogy szerzői között olyan nevek voltak, mint Alexander Bernát, Babits Mihály, Sárközi György, Szabolcsi Bence, Schöpflin Aladár és Szerb Antal. Igaz, hogy ez irodalmunk ezüstkorszakában volt.

KÓKAY GYÖRGY

Magyarok a chicagói könyvművészetben. Elégge ismert, hogy Moholy-Nagy László, miután németországi működése Hitler hatalomátvétele után lehetetlenné vált, emigrációba kényszerült. Több országot megjárva, 1938-ban Chicagóba érkezett s ott megalapította a School of Designt. Az új művészeti iskola, amelyet Új Bauhaus néven is említenek, amerikaszerzte új lendületbe hozta az alkalmazott műfajokat, és óriási tekintélyre tett szert az Újvilágban. Moholy-Nagy munkájában részt vettek az amerikai tervezőművészet jeles képviselői, de ott volt a magyar Kepes György is, a bostoni Massachusetts Institute of Technology későbbi jeles professzora. Moholy-Nagy korai halála után iskolája tovább működött Institute of Design néven az Illinois Institute of Technology keretében.

Kevesebben tudják, hogy a háborút követő években a magyar emigránsok egy másik csoportja, a könyvművészet terén kifejtett tevékenységével, szintén beírta a nevét a chicagói kulturális törekvések történetébe.

Az 1940-es években a chicagói betű- és könyvművészet vezető személyisége Robert Hunter Middleton volt. Egyedülálló pályafutása során egymaga huszonöt nyomdabetű-családot tervezett, magánsajtóján bibliofil nyomtatványokat nyomtatott, gyűjteményében Thomas Bewick eredeti fadúcait őrizte, és lenyomataikat több különleges kiadványban bocsátotta közre. Az elsők között volt, aki felismerte az 1940-ben oda érkezett Kner Albert rendkívüli tehetségét. Ismeretségük életre szóló barátsággá fejlődött. 1952-ben, három másik kollégájukkal társulva, megalapították az Apprentice House nevű bibliofil kiadói vállalkozást. Non-profit alapon kis példányszámú, kulturális és tanulmányi célú könyveket akartak kiadni.

Első kiadványuk Varró Margit *Design to Music* című munkája volt. Varró Margit, az akkor már nemzetközi hírű zongorista és főként pedagógus, 1938 óta Chicagóban élt. Könyve megjelenése idején, mint főiskolai tanár, hallgatóival a zene újszerű vizuális megjelenítésére végzett kísérleteket, bizonyára az Institute of Design szellemiségének hatására, hiszen ott is tanított. E kísérletekről számolt be a hallgatók rajzaival illusztrált kötetben.

Az Apprentice House másik kiadványa *Wood Engravings by Imre Reiner* címmel 1962-ben látott napvilágot. Ugyancsak magyar szerző alkotása: Imre Reiner, a Svájcba emigrált festő és grafikus negyvenöt fametszetű könyvillusztrációját foglalja magában. A könyvet akkor már csak Kner és Middleton, az alapítók két életben levő tagja jegyezte.

Varró Margit könyvének kolofonjában olvasható, hogy a kötést az 1949 óta szintén Chicagóban élő Kner Erzsébet készítette. Az ő nevét azonban mintegy három évtizeden át, visszavonulásáig, Chicago és a középnugat számos jeles bibliofil kiadványában olvashatjuk. Ő volt a könyvkötője a legjobb magánsajtóknak, valamint olyan neves bibliofil intézményeknek, mint a chicagói Caxton Club. Ő kötötte be, Kner Alberttel közös terve szerint, Middleton különleges portfólióit Bewick fametszeteiről.

Kner Erzsébet legjelesebb munkája a Newberry Library nevéhez fűződik. Még 1950–1951-ben majd két évi munkával restaurálta és újrakötötte a könyvtár mintegy negyven ősnymtatványát és 16. századi írásmintakönyveit. A könyvtár vezetői ezt ma is úttörő vállalkozásnak tartják. 1993-ban kiállításon mutatták be a köteteket, s az együttesről Paul F. Gehl, a könyvtörténeti gyűjtemény kurátora részletes, illusztrált beszámolót közölt a *Magyar Grafika* 1994. évi 4. és 5. számában. Ugyanez Chicagóban angol nyelven is megjelent, a *Journal of the Guild of Bookworkers* 1995-ös évfolyamában.

Paul F. Gehl e cikkében többek között méltatja azt az úttörő szerepet, amit a háborút követő években az európai emigránsok – köztük a magyarok – a chicagói művészeti életben betöltöttek, magukkal hozva „nemcsak a több évszázados mesterségbeli hagyományokat, hanem a kontinentális európai modernizmus iránti érzéket is”.

HAIMAN GYÖRGY

Tibeti könyvek Budapesten. Budapest mindig rejt meglepetéseket lakói számára. A városban kószáló gyakran bukkan számára még ismeretlen belső udvarokra, melyek átvészelve a korok viszontagságait, megőriztek valamit a város előéletéből. Az azonban, hogy egy másik világ előéletéből származó ereklyére bukkanjunk benne, a különleges érdekességek közé tartozik.

Van Budapesten egy könyvgyűjtemény, amely mind tartalmát, mind pedig formáját tekintve meglehetősen elüt a Magyarországon megszokott magánkönyvtárakétól. A gyűjtemény az egyik, Magyarországon bejegyzett buddhista egyháze, melynek hivatalos elnevezése Szangye Menlai Gedün, A Gyógyító Buddha Közössége. A gyűjtemény nem nagyságát tekintve tarthat számot érdeklődésre, hiszen a 2–3 ezer darabos példányszámú könyvtár kicsinek számít, hanem inkább tartalma jelent unikumot. Ezen könyvek között ugyanis tibeti orvosi munkák jelentik a fő érdekességet.

Első pillantásra talán szokatlannak tűnhet, hogyan kerül Magyarországra tibeti orvostudományi munka, s némi éllel azt is megkérdézhethetnénk, hogy minek. Érdemes azonban feleleveníteni a múlt század jelentős kutatójának, Kőrösi Csoma Sándornak nevét. Csoma, aki gyalogszerrel jutott el Tibet nyugati és déli széléig, maga végezte el a tibeti nyelv és irodalom, ezen belül az orvosi irodalom nagyvilággal való megismertetését. Ő volt, aki megalkotta az első tibeti–angol szótárt, az első nyelvtant, és számos cikke között szerepel a leghíresebb tibeti orvosi mű, a Négy Tantra ismertetése is. Mind a mai napig ez a mű szolgáltatja e távoli gyógyító rendszer alapját, míg a Tibeten kívüli világban a kutatók számára Csoma híradása fontos dokumentum ebben a témakörben. Tibetben azóta számos kommentárt írtak a Négy Tantrához, illusztrációs kötete is készült. Nemrég jelent meg magyarul kivonatos fordításának második kiadása, de teljes, magyarázatokkal ellátott fordítása és remélhetőleg az illusztrációs album-kötet is hamarosan megjelenik. A budapesti gyűjteményben mind a Négy Tantra, mind annak kommentárjai megtalálhatók. Százas nagyságrendű azonban ezeken kívül is a tibeti vagy mongol, továbbá ujjgur nyelvű orvostudományi munkák száma. A könyvek formája ún. póthi típusú, azaz a régi indiai pálmalevelekre írt könyvek formáját követi. Méretük általában 60 x 10 cm, azonban ennél kisebbek is vannak közöttük. A könyveket nem kötik be az Európában megszokott módon, hanem a kisebbeket vászonzólból illetve selyemből készült takaróba csavarják és zsineggel kötik át. A nagyobb méretű kötetek a vászon mellett alul és fölül még vékony deszkafedelelet is kapnak.

Az ottani kolostori könyvtárakban a polcokon a keskeny oldalukkal kifelé vannak elhelyezve, és rendszerint egy díszes selyem vagy vászonzimke jelöli tartalmukat. — Sajnos a budapesti könyvek megfelelő védőborítása anyagi eszközök hiánya folytán még nincs megoldva, remélhetőleg a közeljövőben valamely erre irányuló külső segítség megoldhatja mind ezt a problémát, mind pedig a katalógus elkészítésének feladatát. Pillanatnyilag a gyűjtemény kezelőjének fejében létezik csak katalógus, tehát amennyiben valaki kutatómunkát óhajt végezni e könyvek között, úgy egyelőre egyetlen személy memóriájára kell hagyatkoznia a számítógép memóriája — vagy akár a hagyományos kartotékrendszer helyett.

Lényeges tudnivaló a Tibetben készített könyvekről, hogy ezek a fanyomatok, azaz dúcról készített nyomtatott könyvek messze megelőzték Gutenberg nyomdáját. Figyelemre méltó, hogy a néhány kéziraton kívül történelmi öszvérek alkotják e munkák nagy részét. Az öszvér ebben az esetben azt jelentené, hogy noha a könyvet akár napjainkban is nyomtathatták, ahogy egy részével így is történt, azonban xylográfokról, azaz fanyomatokról lévén szó, legtöbbször nem lehet megállapítani a nyomtató fadúcok életkorát. Így történik meg az a furcsaság, hogy gyakran több évszázados, a középkorból származó dúcokról esetenként akár mai famentes papírra vagy csomagolópapírra készítenek az eredetivel külsőre teljesen megegyező könyveket. A nyomtatás idejére leggyakrabban a papír minőségéből lehet következtetni. Időnként 18–19. századi orosz papírmalmokban készült anyagot használnak, melyekben akár a vízjel is kivehető, néha pedig Kínában készült rizsalapú papírra nyomtattak.

A könyvnyomtatás, a szent szövegek sokszorosítása a tibeti — és az onnan a 14. században Mongóliába is átkerült — buddhizmusban szakrális cselekedetnek minősült, mely a szerzetesek jó karmáját volt hivatott fokozni. Így alakult ki az a helyzet, mely statisztikai érdekességet is jelent, a világon az egy főre jutó könyvek száma Tibetben a legmagasabb.

A Négy Tantra elnevezésű munka a 11. században vette föl mai formáját. Ekkor állította össze Gjutok Jontan Gonpo, a tibeti történelem leghíresebb orvosa. Nem lehetetlen, hogy az akkoriban készült nyomódúcok közül is létezik még számos példány, bár a budapesti gyűjtemény darabjai esetében nem valószínű, hogy ilyenekkel lenne dolgunk. Nem deríthető ki pontosan, mikor készülhettek az itteni könyvek dúcai, azonban talán többet meg lehetne tudni ezekről, ha a tibeti kolostori nyomdák dokumentumai kutathatókká válnának. Napjainkban is folyik a régi dúcokról történő nyomtatás, és a kulturális forradalomban a barbár eszmenélküliség által élegetett dúcot is pótolják az újra működő kolostorokban.

A buddhizmus mongóliai elterjedésével a tibeti orvostudomány is eljutott északra. Így e rendszer hatósugara egészen a Bajkál-tóig, a legészakibb mongol nép, a burjátok vidékéig terjed. A Burját Akadémia külön szekciója foglalkozik ennek az orvosi rendszernek a kutatásával. A mongol fővárosban a Tudományos Akadémia és az Egészségügyi Minisztérium közvetlen felügyelete alatt működik az a Hagyományos Gyógyászati Intézet, mely idén Magyarországra is küld oktatókat egy közösen végzendő kutatási programban való részvételre. A budapesti gyűjtemény is rendelkezésére áll majd a kutatásban részt venni kívánó szakembereknek.

Az új kutatások mind Tibetben, mind pedig Mongóliában szükségessé tették a régi művek új, könnyebben kezelhető, európai könyv formájában történő kiadását. A budapesti Szangye Menlai Gedün egyház könyvtára természetesen számos ilyen mai kiadású munkával is rendelkezik. Ezeknek a munkáknak nagy részét a tibeti Lhászában vagy az attól északra lévő kínai Kanszu tartományban, az ugyancsak Kínához tartozó Belső-Mongóliában avagy a volt Mongol Népköztársaság, másképpen Külső-Mongólia fővárosában, Ulánbátorban adták ki. Míg a tibeti munkák írása ma is ugyanaz a tibeti írás, amely a hetedik század óta szinte változatlan, a mongol nyelvű művek egy része a függőlegesen írt ún. ujjur — mongol írással, másik része a cirill írás egy módosított változatával készül. Megtalálható a gyűjteményben azonban néhány arab írásos, mai ujjur — török nyelvű orvosi könyv is.

Az elmúlt évtizedekben lassan megjelentek a tibeti — mongol orvosi irodalom nyugati nyelvű fordításai is. Főleg angol és orosz nyelven láttak napvilágot ilyen tárgyú kiadványok. A Kőrösi

Csoma Sándor és mások által is nagyhírűvé lett magyar orientalisztika azt sugallja, hogy nálunk is kibontakozzon egy olyan iskola, mely ezekkel, a keleten máig eredeti formájában megőrzött diagnosztikai és terápiás eljárások leírásával foglalkozik, természetesen az egész rendszer filozófiájának ismertetését véve alapul.

Természetesen a keleti orvosi rendszer csak a magvát alkotja a gyűjtőkörnek. Számos, eredetiben be nem szerezhető könyvről xerox-másolattal rendelkezünk az orvosi munkákon kívül a belső-ázsiai nyelvészet, történelem, irodalom és egyéb tárgykörökben. Amennyiben valaki Belső-Ázsia nyelveinek tanulmányozásához kívánja igénybe venni a gyűjteményt, kézikönyvként számos szótár is áll rendelkezésére. Ezek között olyan ritkaságok is fellelhetők, mint J. E. Kowalewski 1844-ben Kazanyban kiadott mongol–oros–francia szótára, mely tibeti és szanszkrit kiegészítéseket is tartalmaz és a mai napig a legjobb munka a klasszikus mongol nyelv tanulmányozásához vagy akár a Wu-ti, a mandzsu-kori ötnyelvű (mandzsu–tibeti–mongol–turki–kínai) tematikus szótár e századi kiadása, de rendelkezésére áll a helyben olvasók számára több tibeti, mongol és kínai értelmező szótár, vagy olyan kétnyelvű segédeszközök, mint mongol, tibeti, szanszkrit, kínai vagy sok egyéb keleti nyelv valamelyik európai nyelvvel párosított egy- vagy többkötetes példánya.

Mióta a gyűjtemény ismertté vált egyes orientalisták – főleg a leglelkesebbek, a diákok – némelyike előtt, előzetes egyeztetés alapján magángyűjteményként is nyílik lehetőség a helyben olvasásra. A cél természetesen az, hogy közgyűjteményként, jobban karbantartott, és valóban könyvtárnak nevezhető formát kaphasson, még többek számára elérhetően.

NAGY ZOLTÁN

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1994. évi új külföldi beszerzései
(Könyvészet, könyvtári szakirodalom)

- Academic libraries in urban and metropolitan areas. A management handbook. Ed. by Gerard B. MCCABE. New York – Westport/Conn. – London, Greenwood Pr., (1992). XXV, 261 p. (The Greenwood library management collection.)
- Albanica. Tirane, (Duri), 1965–1987. (Biblioteka Kombëtare.) Vol. 1. Vepra te botuara. Ne shek. XVI–XVIII. Punar nga: A. COBA – Z. PRELA. 108,[2] p. 4 t. Vol. 2. Bibliografi e viteve 1800–1849. Perg. nga: Sphetim MEMA – Lindita BUBSI. 347 p. 8 t.
- The best in American and British fiction. Poetry, essays, literary, biography, bibliography and reference. Ed. by Fred KAPLAN. 13. ed. New York – London, Bowker, 1986. XXXII, 783 p. (The reader's adviser. A Layman's guide to literature 1.)
- The best in general reference literature, the social sciences, history, and the arts. Ed. by Paula T. KAUFMAN. 13. ed. New York – London, Bowker, 1986. XXXII, 780 p. (The reader's adviser. A Layman's guide to literature 3.)
- The best in the literature of science, technology, and medicine. Ed. by Paul T. DURBIN. 13. ed. New York – London, Bowker, 1988. XXXII, 725 p. (The reader's adviser. A Layman's guide to literature 5.)
- British national bibliography 1992. (Boston Spa, Wetherby), The British Library, (1993). Vol. 1. Classified sequence. V, 1129 p. Vol. 2. Indexes. [2], 1131–2569 p.
- British national bibliography 1993. (Boston Spa, Wetherby), The British Library, (1994). Vol. 1. Classified sequence. V, 1547 p. Vol. 2. Indexes. [2], 1549–3536 p.
- BRULJNS, R. A. C.: Status and image of the librarian. Report of a sample survey carried out in twelve countries. The Hague, NBLC, 1992. VIII, 55 p. Bibliogr.: p. 50–51.
- CIRINO, Paul John: The business of running a library. A handbook for public library di-

- rectors. Jefferson/N. C. — London, McFarland, (1991). VIII, 176 p.
- Cumulative book index. A world list of books in the English language 1993. Ed. by Nancy C. WONG. Assoc. ed. Donald M. CANNON. New York, The H. W. Wilson Co., 1994. Vol. 1. A — K. [8], 2285 p. Vol. 2. L — Z. [8], 2287—4630 p.
- Directory of Japanese scientific periodicals 1992. (Tokyo), National Diet library, (1993). Vol. 1. [10], 1977, [3] p. Vol. 2. (Indexes.) [2], 1980—2704, [2] p.
- Library of Congress, [Washington]. Subject headings. Prep. by the Cataloging Policy and Support Office, Collections Services. 17. ed. Washington/D. C., Library of Congress, 1994. Vol. 1. A — C. XXXVII, 1288 p. Vol. 2. D — J. [4], 1291—2635 p. Vol. 3. K — P. [4], 2637—4113 p. Vol. 4. Q — Z. [4], 4115—5584 p.
- A London bibliography of the social sciences. Compil. under the direction of B. M. HEADICAR — C. FULLER. Introd. by Sidney Webb. London, The London School of Economics and Political Science, 1931—. Reprint. Bad Feilnbach, Schmidt Periodicals, (London — New York, Mansell), 1975—1991. (Studies in economics and political science.) Vol. 1—5. (Holdings up to 1931.) 1991. XIV, 1130 p.; XI, 940 p.; XI, 1232 p.; XVI, 983 p.; XIII, 596 p. Vol. 6. Additions from 1931 to 1936. XIV, 1374 p. Vol. 7—9. 1936—1950. XI, 1043 p.; XI, 1054 p.; XI, 960 p. Vol. 10—11. 1950—1955. XI, 1099 p.; XI, 1120 p. Vol. 15—21. 1962—1968. [760] p.; [920] p.; [940] p.; [900] p.; [960] p.; [940] p.; [880] p. Vol. 22—28. 1969—1972. 639 p.; 650 p.; 650 p.; 650 p.; 649 p.; 649 p.; 340 p. Vol. 29—31. 1972—1973. 1975. 649 p.; 650 p.; 439 p. Vol. 32. 1974. London, Mansell, 1975. 451 p. Vol. 33. 1975. 1976. 408 p. Vol. 34. 1976. 1977. 447 p. Vol. 35. 1977. 1978. 390 p. Vol. 36. 1978. 1979. 405 p. Vol. 37. 1979. 1980. 389 p. Vol. 38. 1980. 1981. VII, 904 p. Vol. 39. 1981. 1982. VIII, 888 p. Vol. 40. 1982. 1983. VI, 809 p. Vol. 41. 1983. 1984. VI, 921 p. Vol. 42. 1984. 1985. IV, 1052 p. Vol. 43. 1985. 1986. 965 p. Vol. 44. 1986. 1987. VI, 1102 p. Vol. 45. 1987. 1988. [8], 1120 p. Vol. 46. 1988. (1989.) 850 p. Vol. 47. 24. suppl. 1989. (1990.) [6], 973 p.
- MAGRILL, Rose Mary — CORBIN, John: Acquisitions management and collection development in libraries. (1976.) 2. ed. Chicago — London, American Library Association, 1989. IX, 285 p.
- MEISTER, Charles W.: Chekhov criticism, 1880 through 1986. Jefferson/N. C. — London, MacFarland Co., (1988). X, 350 p. 1 t. Bibliogr.: p. 309—334.
- RATH, Frederick L., jr. — O'CONNELL, Merrillyn Rogers: Documentation of collections. Ed. by —. Nashville/Tennessee, American Association for State and Local History, (1979). XI, 218 p. (A bibliography on historical practices 4.)
- ROSENBERG, Kenyon C. — ELSBREE, John J.: Dictionary of library and educational technology. (1976.) 3. enlarg. ed. Englewood/Colorado, Libraries Unlimited, 1989. XI, 196 p.
- (SCHLOZ, Thomas): Sozialökologische Stadtforschung. (Red., Bearb.: — —.) (Stuttgart, IRB Verl., 1992.) 133 p. (IRB-Literaturauslese 3394.)
- (STOKLAS, Karlheinz): Vandalismus. (Red., Bearb.: — —.) (Stuttgart, IRB Verl., 1992.) 41 p. (IRB-Literaturauslese 3420.)
- Südosteuropa-Bibliographie. Bd 6/1. Rumänien 1971—1980. Bearb. v. Manfred STOY — Gerhard SEEWANN. München, Oldenbourg, 1992. XV, 664 p.
- Technology and society. A documentation of grey literature, 1987—1990. Ed. by Libuše SVÁBOVÁ, Bettina SCHMEIKAL-FREY, Arnaud MARKS. Amsterdam — Oxford etc., North-Holland, 1992. [4], X, 201 p.
- WATTERS, Carolyn: Dictionary of information science and technology. Boston — San Diego etc., Academic Press — Harcourt Brace Jovanovich, (1992). VII, 300 p. Bibliogr.: p. 273—300.
- WYNAR, Christine Gehrt: Guide to reference books for school media centers. (1973.) 3. ed. Littleton/Colorado, Libraries Unlimited, 1986. XIV, 407 p.

SZEMLE

Klaniczay Tibor – Klaniczay Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. Bp. 1994. Argumentum, 255 p., ill. (Irodalomtörténeti füzetek, 137.)

A kötet címe csak azt a pontot jelöli, ahonnan a Klaniczay-család két generációjának medievistája kiindult és a címben jelzett témából kiindulva a későközépkori európai szentkultusz eddig ismeretlen eszmei háttérrelészeit és gyakorlati mechanizmusának egyes rugóit világította meg.

A Margit-legendák keletkezéstörténete, a legendaváltozatok szerzősége sok pontban mindeddig tisztázatlan maradt. Ez esetben a bizonytalanság nemcsak a középkori magyar források gyér szöveggyománnyozásának, hanem a szövegtípus műfaji jellegzetességének is a folyománya. Új szempontok azonban vezethetnek újabb eredményre. Míg a mecénás-kutatás a művészettörténet számára ab ovo magától értetődő feladat volt, addig az irodalomtörténetírás számára csak az utóbbi évtizedekben vált tudatossá, hogy a középkorban egy írásmű sem jöhetett létre megbízó nélkül. A középkori társadalom egész struktúrája személyi kapcsolódásokon alapult. Minden műalkotás megbízót tételez fel, akinek ugyancsak különféle személyi és intézményi kötődések által meghatározott intenciói érvényesülhetnek a mű megfogalmazásában.

Klaniczay Tibornak és Gábornak a Margit-legendákhoz kapcsolódó, e kötetben egyesített munkáit a témán kívül, azt hiszem, az kapcsolja leginkább össze, hogy ebben a számukra „családi témában” (vö. 7. l.) mindketten az írásos emlékek létrejöttét kezdeményező és alakító személyek és csoportok vizsgálatával értek el új filológiai eredményeket, vagy helyezték a Margit körül kialakult kultuszt új megvilágításba.

Árpádházi Szent Margit tiszteletének képi és írásos megnyilvánulásai különös bűvópatak-ként hálózták be nemcsak Magyarországot, hanem Európa jelentős részét is. Régóta feltűnt, hogy képzőművészeti és szöveges emlékekben az itáliai Margit-kultusz bizonyos időszakokban különösen gazdag, és hogy csak itt maradtak fenn, meghatározható időbeli frekvenciákban, a 14. század közepétől kb. a 15. század közepéig Margitnak különös ikonográfiai jegyekkel, a megfeszített Jézus sebhelyeivel (stigmáival) való ábrázolásai.

Klaniczay Tibor 1990-ben Velencében, a Cini-Alapítvány által megrendezett kongresszuson számolt be először e különös jelenség magyarázatával kapcsolatos kutatásairól, valamint arról, hogyan függnek össze a Margit stigmatizációjáról terjedő, majd az ezt cáfoló híradások a legendák keletkezéstörténetével és fejlődésével. Az ülésszak anyagának megjelenése azonban évekig váratott magára (*Spiritualità e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo*, kiad. Sante Graciotti és Cesare Vasoli, Firenze, 1995), így az olasz előadás szövege és a lényegesen bővebb magyar változat, (hiszen a szerző haláláig dolgozott rajta), jóformán egyidőben jelent meg. A magyar tanulmányt már fia, Klaniczay Gábor adta ki saját, *A női szentség mintái Közép-Európában és Itáliában* című dolgozatával, amely szélesebb összefüggésbe állítja a Szent Margit-kultuszt.

Klaniczay Tibor tanulmányában a megbízó kulcsszerepe akkor világosodik meg, amikor az eddig Magyarországon részben ismeretlen, részben tévesen értelmezett források elemzése során a szerző arra a következtetésre jut, hogy Margitot Krisztus sebhelyeinek ajándékával nem a compassio misztikus élménye, hanem a domonkos rend azon igyekezete tüntet-

te ki, hogy Assisi Szent Ferenc stigmatizációja után a domonkosok is felmutathassanak stigmákkal rendelkező szenteket.

Az első stigmatizációs legendaváltozat, az ún. *Pisai Legenda* eredeti alakjában nem maradt ugyan fenn, így keletkezésének idejét és a mögötte álló rendi-megbízói szándékot nem határozhatjuk meg egyértelműen, de Klaniczay Tibor abból, hogy a stigmákra vonatkozó részt csak a Sineai Szent Katalin szenttéavatása ügyében buzgólkodó velencei domonkos prior, Tommaso Caffarini 1410 körüli hivatkozásából és Girolamo Borselli (Hieronymus Albertucci de Borsellis) 1494 után írt domonkos rendtörténetéből ismerjük, arra következtet, hogy ez a bizonyos, Caffarini által Pisában talált, majd a velencei San Domenico in Castello konventjébe került legenda az 1340 körülre tehető, első stigmás Margit-ábrázolások után, 1380 körül keletkezhetett. Ez a sorrend azonban elég különösnek tűnik. A szövegek és a képek összefüggésében (vö. a *Lexikon der christlichen Ikonographie* szentek ikonográfiájával foglalkozó szócikkeit) ugyanis rendszerint a primér a szöveg, míg a képi ábrázolás évtizedekkel, van hogy egy fél évszázaddal később követi a szöveges emlékek innovatív elemeit. A *Pisai Legenda* keletkezési idejét és a stigmákra vonatkozó rész első feltűnésének a feltételezett megbízással való összefüggését így megnyugtatóan nem ismerjük. Antonio da Bitontónak (1385–1465) Caffarini által 1410 körül idézett állításából, miszerint Pugliában a stigmatizált Margitot ábrázoló képek „ab antiquo” láthatók, nem vonhatunk le következtetést e képek korára. Arra nézve sem találunk konkrét adatot, hogy a „stigma-divatnak” a domonkos rendbe való behatolása (a stigmatizált Szent Ferencet 1226-ban avatták szentté) csak Sienai Szent Katalin szenttéavatása körüli kampánnyal függ-e össze. Klaniczay Tibor a *Pisai Legenda* keletkezését már a Katalin-kampány egyik részének tekinti és keletkezését „Sienai Szent Katalin 1375. évi stigmatizációja vagy még inkább 1380-ban bekövetkezett halála utánra” teszi, azaz már az e terminus után fellépő rendi törekvés (stigmatizált szentek a domonkosok köréből) szöveges tanújeleként fogja fel. Az 1340 utáni keletkezés filológiai alátámasztására szolgál, hogy a *Pi-*

sai Legenda a Caffarini és Borselli által átvett részletek alapján az 1340-ben keletkezett *Legenda Maior* (a régebben használt terminus szerint: *Nápolyi Legenda*) szövegén alapult.

Csakhogy ez az érvelés ismét a képi ábrázolások keletkezésének rejtélye elé állít minket. Miért ábrázolták Margitot már 1340 körül stigmákkal, sőt talán még előbb is, hiszen aligha maradt ránk a legkorábbi ilyen kép? A jelenség mögött álló szándék tehát továbbra sem egészen világos, annál kevésbé, mert a korai („ex antiquo” létező) stigmatizált Szent Margit-képekről nyilatkozó koronatanú, a már feljebb említett Antonio da Bitonto, nem domonkos volt, hanem ferences. Klaniczay domonkosként említi, pedig az idézett nyilatkozatban is feltűnő, hogy Antonio kétszer is hangsúlyozza Margit domonkos apáca voltát, amit egy saját rendbeli auktor aligha tett volna. Egy ferencesnek pedig épenséggel nem állt érdekében egy stigmatizált domonkos apáca ábrázolásainak régiségéről beszélni. Szavai tehát hitelt érdemelnek. Hamarosan látni fogjuk azt is, hogy a *Legenda Maiornak* Klaniczay Tibor szerint is egyetlen forrása az Itáliában folyamatosan meglévő 1276-os szenttéavatási jegyzőkönyv volt, tehát ennek alapján akár a *Pisai Legenda* is készülhetett.

Tudjuk azonban már Klaniczay 1980-ban megjelent írásából is (ItK 1980, 377–378), hogy Caffarini maga is megtudta, nem Margit, hanem Magyarországi Ilona részesült a stigmák adományában, akit — kideríthetetlen tévedés átvétele alapján — Margit nevelőjének, magisztrájának is tartottak. Ezt a domonkos Ransano is állította a Budán készült Epitomében. A tévedés azonban csak a Magyarországról megrendelt legendák ismeretében, 1409-ben vált világossá Caffarini számára, ezért revokálta korábbi nézetét az ún. *Supplementumban*. Klaniczay Tibor semmi jelet nem tudta kimutatni annak, hogy az Ilona-legenda Magyarországon kívül 1409 előtt ismert lett volna, és feltételezte, hogy az 1334. évi limoges-i nagykáptalan rendelkezésének (a dominikánus-szentek legendáinak beküldése) a magyar provincia nem tett eleget (44.). Apja tanulmányát kiadó Klaniczay Gábornak azonban van e tárgyban egy figyelemreméltó láb-

jegyzete (36., 50. sz. jegyzet), amely azt igazolja, hogy Pierre Thomas ferences (!) magiszter már 1330 előtt ismerte az Ilona-legendát, a nyugati domonkosok bizonyos köreiből tehát már ekkor elterjedhetett Ilona neve és stigmáinak híre. Azt hiszem, a 14. század első felében készült, stigmatizált domonkos-apácát ábrázoló képek újabb ikonográfiai vizsgálata előtt nyitva kellene hagyni a kérdést, hogy ezek Margitot vagy Ilonát ábrázolják-e, hiszen ezek szerint Ilona stigmatizációját tanúsító szövegmélek már előbb is ismeretes volt Nyugat-Európában, míg Margit stigmáit igazoló legendaváltozat csak a *Pisai Legendával* jelentkezett, ez pedig, ha elfogadjuk Klaniczay Tibor okfejtését, csak a 14. század második felében, valószínűleg 1380 után keletkezhetett. Vagy mégis fel kell tételeznünk a képek ismeretében egy korábbi stigmatizációs Margit-legenda változatot? És ezzel el is érkeztünk a középkori filológiai vizsgálatok örökké visszatérő cruxához: Vajon kezünkben van-e az összes szövegmélek, vagy hiányoznak-e a szövegfejlődés még további lépcsőfokai?

Mivel ilyen, valamennyi szöveg ismeretében és a legkitűnőbb filológiai iskolázottság birtokában készült tanulmány után bizonyára sokáig senki sem nyúl hozzá a Margit-legendák szöveg történetéhez, érdemes tézis-szerűen összefoglalnunk e tanulmány eredményeit és elhelyezni a kérdőjeleket is. Annál is inkább tanácsos ez, mert az *Új magyar irodalmi lexikon* megfelelő szócikke (II. 1322.) még csak Klaniczay Tibornak a velencei kongresszuson elhangzott előadásának nem véglegesnek szánt magyar nyelvű változatát használta fel.

1. Az első ránk maradt legenda közvetlenül Margit halála után (1271) készült. Ha elfogadjuk Klaniczay Tibor érvelését, és Margit gyóntatóját, Marcellust tartjuk szerzőnek (szemben Győrffy Györggyel), úgy még hozzátehetjük, hogy az semmiképpen sem keletkezhetett az ő halála után. De Klaniczay maga is bölcsőbbnek tartja, ha ezt az első szöveget nem a szerzőről nevezzük el, hanem *Legenda Vetus*nak hívjuk. Ez volt meg a magyar rendtartományban, ezt küldte meg Gergely provinciális Itáliába 1409-ben a szenttéavatási jegyzőkönyv egy részével együtt, ezt másoltatta le

Caffarini legkésőbb 1410-ben abba a kódexbe, amelybe a domonkos szentek legendáit írta össze. Ez a kódex került később Cividaleba, majd Bolognába és itt fedezte fel Böle Kornél 1937-ben (a régebbi szakirodalomban ezért *Bolognai Legenda*).

2. A *Legenda Vetus*, vagy egy azon alapuló, szigeti szájhagyományokra visszavezethető interpolációkkal kiegészített, talán kimondottan a szigeti apácák számára készült latin legendaszerkesztmény és a szenttéavatási jegyzőkönyvek voltak forrásai a magyar legendának. Ez is még a szigeti klostromban készült, de korát megbízhatóan nem tudjuk megállapítani (Mezey Lászlónak 1340 előtti datálása nem igazolható). A magyar legenda csak Ráskai Lea 1510-es csonka másolatában maradt ránk. A kódex hiányzó kezdetét Pray György egészítette ki egy azóta elveszett 18. századi pozsonyi kéziratból.

3. Hasonló forrásai lehettek Georg Walder (Falder-Pistoris) német legendaváltozatának (15. sz.). Ő maga a forrását „pruder Johannes ein meister dez selben ordens”-nek tulajdonította, aki Budán látta Margit önsanyargatásra használt eszközeit. Horváth Cyrill őt Johannes Vercellensis domonkos generálissal (1264–1283) azonosította, aki részt vett a budai nagykáptalanon, ahol a résztvevőknek valóban bemutatták ezeket az eszközöket. A legenda azonban a német fordítás alapján lényegében megegyezett a *Legenda Vetus*sal, tehát Johannes nem egy új legenda szerzője volt, hanem magával hozhatott egy példányt a *Legenda Vetus*ből, amit talán ő, talán valaki más, némely pontban átdolgozott. Georg Walder rendi és írói tevékenységével néhány új, nálunk ismeretlenül maradt adat alapján egyszer még foglalkoznunk kellene.

4. A *Legenda Vetus*, vagy ennek a 2. pontban feltételezett interpolált latin változata eljutott a többi klostromba, Árpádházi Boldog Erzsébet kezéhez is, és egyik forrása volt (a továbbiakban említendő devóciós változat mellett) a másik középkori német, ún. *Tössli Legendának*.

A *Legenda Vetus* szerepe ezzel — úgy tűnik — lezárult. Egy kérdés azonban itt is, mint az Ilona-legenda nyugati elterjedésének esetében, felmerülhet. Ha a *Legenda Vetus*nak

(vagy interpolált változatának) egy példányát a regnáló dominikánus generális már a 13. században magával vitte, hogyhogy nem maradt ebből másolat a rend központjában? Nem volt ekkor még olyan sok szent-jelöltje a prédikátorok új rendjének, hogy egy, már a generális kezéhez eljutott legenda csak úgy elkalódhatott, feledésbe merülhetett volna. Nem képzelhető-e el, hogy a később még szóbakérőló kérések más, feltételezett legendaredakcióra vonatkoztak, és a *Legenda Vetus* folyamatosan megvolt a Rend központi archívumában, csak Caffarini nem ismerte?

5. A *Legenda Vetus*től függetlenül keletkezett egy másik legenda-család is, amely a rendi hagiográfia kodifikációs törekvése nyomán született. Hugó (Hugues de Vaucemarin) generális ui. 1340-ben megbízta a francia rendtartomány főnökét, Guarinus de Giacót (Guérin de Guy l'Éveque), hogy gyűjtse össze a domonkos szentek legendáit. Guarinus a kor követelményeinek megfelelő, új devóciós (egyéni áhítatra serkentő) legendát írt, Klaniczay véleménye szerint kizárólag az 1276-os szentéavatási jegyzőkönyvek alapján, hiszen a *Legenda Vetus*t ekkor még nem ismerték a nyugati rendtartományokban. Mezey szerint, aki a *Legenda Vetus* nyugati ismeretét nem tagadta, az új legenda-redakcióra azért került csak sor, mert a régi nem felelt meg az új ízlésnek. Ebből az új legendából egy rövidebb és egy hosszabb változat maradt fenn. Klaniczay filológiai érvei azt bizonyítják, hogy a hosszabb (a *Legenda Maior*) Guarinus eredeti szövege és ebből készült a *Legenda Minor*. A hosszabb legendát az első felfedezett kézirat lelőhelye után *Nápolyi Legendának* nevezte el a szakirodalom. A kódex azonban eredetileg Velencében, a Sienai Szent Katalin ügyét propagáló Caffarini birtokában volt. Ebből (vagy esetleg ugyancsak közvetlenül a jegyzőkönyvekből?) keletkezett a rejtélyes, csak részleteiben fennmaradt *Pisai Legenda*, ami belekerült a stigmatizációs betét, és ezt (a *Legenda Maiort*) használták fel a későközép- és barokk-kori legendák is. Klaniczay Tibor a *Pisai* és a *Nagyobb Legenda* egy szintagmájának („suorum secretorum conscia”) nagy bizonyítói erőt tulajdonít abban, hogy a *Pisai* a *Nagyobb Legendából* merített. Csakhogy e

formula átvétele egy olyan csodával kapcsolatos (Margit lebegése imádság közben), ami a jegyzőkönyvekben, a *Nagyobb Legenda* egyetlen forrásában, nem szerepel. A lebegés ténye és leírása tehát már merőben hagiográfiai toposzként is bekerülhetett mindkét változatba. Nem fordul elő persze az elevatio csodája a hazai *Legenda Vetus*ban sem, ez tehát itáliai invenció volt.

Míg Klaniczay Tibor tanulmányának első műfaji kerete egy kongresszusi előadás volt, addig fia munkája, amely a kötet több mint kétharmadát teszi ki, kandidátusi disszertációnak egy részét is képezte. Témafelvetése így sokkal tágabb, de felfogásában és tárgyalási módjában is érezni azt a „két külön világot”, ahogyan az előszóban (7.) ő maga jellemezte saját és apja kutatói munkáját, ha a Margit-témában létre is jött e kötetet eredményező termékeny találkozás.

Klaniczay Gábor könyv-része a történeti antropológia modern, komplex módszerével vázolja a női szentség-ideál kialakulását a keresztény Európában, majd részletesen elemzi azt az életformát, amit a 13–14. században a koldulórendek és az azokat létrehozó mozgó eszmei áramlatok hatására egy sor, kelet-európai uralkodóházakból származó fiatal hölgy, szüzek és özvegyek, a túlvilági üdvre koncentrált tökéletesedés eszközeül választott a mag számára. Ennek az összefüggérendszernek a felfedezését és komplex kifejtését egészében nagyszerűnek tartom. Ezenkívül, bármennyire frappáns, esetenként „elidegenítő” hatást váltanak is ki a keresztény Európa kultúrájának belső átélésén nevelődött idősebb — és nemcsak idősebb — generáció számára annak az utolsó néhány évtizedben, főleg a szekularizált angolszász társadalmakban érvényesülő szemléletnek a terminusai, a középkor vallásos képzeletvilágában gyökerező mentális és emocionális folyamatokat e társadalmak számára megértetni akaró profán analógiái, mégis rendkívül sok új szempontot, elgondolkodtató megfigyelést hoztak és hoznak a középkorkutatás számára. Nagyon fontos megfigyelés például a családi és dinasztikus életforma-mintáknak befolyásoló szerepe, valamint annak a jelenségnek ezen

új női szentség-modell által való bemutatása, hogy a vallásos mentalitás hogyan reagál új életformák előélésével a társadalom- és kultúrafejlődés új kihívásaira.

A lovagi-udvari kultúra válsága, a világi becsület (honestas), a fényűzés, a szerelem-szolgálat (fin' amor, minne) idealitásának, hitelének megkérdőjelezése a 13. század elején már a lovagi-udvari irodalmon belül megkezdődik (gondoljunk a Trisztán-regény és a Parzival-regény két ellenkező előjelű kritikájára). Ezzel kb. egyidőben az assisi aranyifjú Francesco (nevével is a franciás 'courtoisie' ideáljának akarták őt szülei elkötelezni) látványos, radikális gesztusokkal és az ezt kísérő terminusokkal devalválja a becsület, a fényűzés és a szerelem evilági értékeit az alázat, a szegénység és a szüzesség transzcendentális értékeivel szemben. Ez a transzcendentális értékrend persze kezdettől fogva megvolt a kereszténységben, de képvisellete most ebben a kultúrtörténeti szituációban egészen más helyértéket kap, mint amikor pl. a szegények és rabszolgák válása konfrontálódott az antik Róma fényűzésével, vagy amikor a pogány barbárok zúzták szét a már kereszténnyé vált antikvitást. Nagyon tanulságos, hogy a lovagi-udvari kultúra virágkorában, amikor a lovagság még 'classe de fait' volt, milyen más terminusokban, analógiákban fogalmazódott meg a transzcendentális értékek képvisellete a lovagi származású Clairevaux-i Szent Bernát írásaiban, amint ezt Georges Duby mesteri kis könyve elemzi (*Saint Bernard, l'art cistercien*. Paris, 1979). Míg Bernátnál a lovagi-udvari értékrendnek inkább valamiféle spirituális transzformációja figyelhető meg, addig a 13. századi koldulórendekben már mindennek csak radikális negációjáról lehet szó. A koldulórendi mozgalomban mindaz az önlealacsonyítás, szenny, számkivetettség, szegénység, amit a szerelem rabszolgái a Trisztán-regényben vagy a Lancelot-regényben elviselnek, fellelhető Árpádházi Erzsébetnek és Margitnak, vagy Sziléziai Ágnesnek excessusokban lobogó megalázkodásaiban és önsanyargatásaiban. Ezek a transzformációs és negációs jelenségek tehát folyamatot képeznek, amire érdemes felfigyelnünk. Ne feledjük el, ezek a lovagregények, valamint a szerelem, vagyon, világi tisztesség megtaga-

dását tematizáló ún. udvari legendák (pl. az ez időben oly népszerű Szent Elek-legendák) annak az elitnek olvasmányait képezték, akik közül e szentéletű hercegnők kikerültek. De megnyilvánul a profán-udvari és a misztikus-vallásos „átjárás” a 13–14. század allegorizáló divatjában is. Gondolhatunk itt a lovagi 'alba' (hajnali dal) vallásos kontrafaktúrára vagy a kert és a vadászat allegóriájának profán-szerelmi és vallásos-mariológiai képi és verses ábrázolásaira. Főleg a kötet *Mennyei udvar – földi hatalom* című fejezetéhez kínálnak ezek párhuzamokat.

Bármilyen ötletgazdag és ezért gondolatébresztő is a könyv, nem vállalkozhatunk a recenzió ürügyén valamiféle irodalomtörténeti korreferátum megtartására. Csupán Klanczay Gábor könyv-részének ahhoz a fejezetéhez szeretnék néhány észrevételt hozzáfűzni, amelyben az általa „furcsa párnak” aposztrofált (176.) szent nők és gyóntatóik kapcsolatát elemzi. A lelki vezető (gyóntató, spirituális) feladata mindig is az életszentségre nevelés volt, ami (a szentté levés) minden keresztény ember feladata; ez az egyház egyik alaptanítása. A „leleményes stratégia” mögött tehát mindenkor ez az alapigazság áll: a gyóntató kötelessége, hogy abból, aki rábízta magát, állapotához méltó szentet neveljen. Az pedig, hogy a lelki vezetők az apácák és általában a nők irányításában jelentősebb szerepet kaptak, azzal is összefügg, hogy a nők nem részesültek teológiai képzésben, többségükben 'illiteráták' voltak, tehát morális, aszkétikus képzésük (mindkettő a teológia egy ága is) csak a szóbeliség szintjén folyhatott. A szóbeliség személyes kapcsolat tartását is jelentette, de a gyóntató és a gyónó apaca személyes együttlétét óvatossággal szabályozták. A fejezet elején hivatkozott Abaelard és Heloise kapcsolatához is annyit kell tudnunk, hogy Abaelard természetesen nem akkor ejtette teherbe a rábízottat, amikor az Heloise vezette kolostor spirituális, hanem amikor a lány házitanítója volt. A szerző szerint stílusosnak tartott hivatkozás által (177.) azonban már kezdetben az egész témára rávetül mélylélektanon nevelkedett nemzedékünk hamiskás kacintása.

A következő, 178. lapon ismét egy, ezúttal Clairevaux-i Szent Bernáttól származó idé-

zettel találkozunk, amely így szól: „Szüntelenül egy nő társaságában lenni és mégsem szeretkezni vele, nehezebb mint halottat feltámasztani”. Az eredeti szónoki kérdésben (Cum femina semper esse, et non cognoscere feminam, nonne plus est quam mortuum suscitare? Migne PL 183, 1091) persze a modern 'szeretkezni' helyén a bibliai metafórá-t (nőt megismerni = hálni vele) találjuk. Feltehetőleg a magyar fordítás a hivatkozott angol átvétel alapján készült. Ez azonban lényegtelen különbség. Lényegesebb az, hogy a Bernát-idézet itt azt kívánja alátámasztani, hogy szent életű férfiak és nők együttlétét még ő is leküzdhetetlen veszélyforrásnak tartotta. Az eredeti Bernát-dictum azonban teljesen más összefüggésben hangzott el. Bernát a sermóban a neomanicheus eretnekeket támadja, akik egyedül magukat tartják szenteknek, de együtt élnek valamiféle 'nőcskékkel' (a „muliercula”-t kb. így lehetne fordítani). Az idézet felhasználása tehát filológiai-lag nem korrekt, eredményében megtévesztő. Ilyen esetekben látom a bevezetőmben röviden érintett, meghökkentő megállapításokat kedvelő medievista-antropológiai irányzat veszélyét. Számítógéppel vagy a régebbi lyukkártyákról könnyű összekeresni nő és férfi kapcsolatát illusztráló idézeteket, de ezeket nem szabad belső összefüggésükből kiszakítva értelmezni. Mindnyájunknak figyelmeztetés ez, akik e szakmában tevékenykedünk.

VIZKELETY ANDRÁS

Tarnóc Márton: Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541). Budapest 1994. Balassi Kiadó 192 p.

Tarnóc Márton hosszú éveken át tanított az ELTE régi magyar tanszékén. Magyar szakos tanárok nemzedékei élvezték ízes magyarsággal elhangzott okos előadásait. Nyugalomba vonulása után sem szűnt meg folytatni oktató-nevelő munkáját. A magyarországi reneszánsz első feléről, mintegy annak első száz évéről szóló egyetemi előadásait könyvbe foglalta, hogy mindenki számára hozzáférhetővé téve azokat, tanulmányaikban segítse a következő idők egyetemi hallgatóit, oktató

munkájukban támogassa a magyartanárokat, és ugyanakkor élvezetes olvasmányt adjon a múltunk iránt érdeklődőknek. Kár, hogy könyvében az 1541. évet választotta határkönek, és nem folytatta munkáját a reneszánsznak hazánkban még mintegy száz esztendővel tovább tartó korszakának bemutatásával. A magyarországi reneszánsznak ez a szakasza művészi alkotásokban ugyan szegényebb, de irodalmi alkotásokban gazdagabb – és főként magyar nyelvű.

A könyv egyik értéke a 161–183. lapon bemutatott szakirodalom – bár teljesen nem mondható. Ennek bizonyossága szerint már annyit írtak a témáról, hogy ilyen terjedelmű és célzatú munkában igen nehéz újat mondani. Tarnóc Márton nem új kutatások eredményeit közli velünk, hanem élvezetes előadásban a maga látásmódját, azt, amit a magyarországi reneszánsz kialakulásáról és felvirágzásáról tudunk illik, tudunk kell.

Talán nem új felfedezés, de igen lényeges mondanivalója, hogy Magyarországon a reneszánszt korábbra kell datálnunk, mint ahogyan ezt eddig általában gondolták, s annak fénykora nem Mátyás második házassága után köszöntött be, már ezt megelőzőleg virágzott.

Köztudott volt eddig is, hogy a magyarországi humanista műveltség, reneszánsz művészet itáliai eredetű. (Célszerűbb lett volna következetesen ezt a szót használnia a szerzőnek az igen gyakori *Olaszország, olasz* szavak helyett!) Már Mátyás király előtt, főként az ő uralkodása alatt számos itáliai és még több Itáliában tanult magyarországi személy terjesztette a humanista eszméket (köztük az újplatonizmust), hozta létre a reneszánsz művészet széles skálájú ágazatának remek alkotásait. De vajon nem lett volna-e logikusabb Vitéz Jánost és Janus Pannoniust *A reneszánsz kezdetei Magyarországon* fejezet helyett *A magyar quattrocento* kapcsán tárgyalni? Vitéz János az öt éves Mátyásnak már nevelője. Igaz, hogy csak rövid ideig volt esztergomi érsek (1465–1472), megelőzőleg váradi püspök és bihari főispán lévén. Legjelentősebb hatást ő fejtett ki Mátyásra. Az Academia Istropolitana is az ő költségén létesült királyi hozzájárulással. Janus Pannonius ferrarai és padovai éveit után Mátyás trónrajutásának évében jött

haza. Bár „nem válhatott a budai királyi udvar reprezentatív költőjévé, mert bukása bekövetkezett, mielőtt Mátyás fényes udvara teljes reneszánsz pompájában kibontakozhatott volna”. De Galeotto Marzio az ő meghívására érkezett 1461-ben Magyarországra, Ficino *Szumposzion*-kommentárját 1469-ben mint barátjának neki küldte meg ajánlólevél kíséretében. Andreas Pannoniusszal ő állt kapcsolatban, és Vitéz Jánossal együtt az ő pártfogásával tanult Garázda Péter itáliai egyetemeken. Mindkettőjük könyvtárának jórészt Mátyás beolvasztotta a Corvinába.

Mindkettőjük jól sikerült portréja a könyv első fejezetében olvasható. Itt beszél Tárnóc Márton Váradról, ahol Vitéz János huszonhárom éves tartózkodása alatt Magyarországon az első humanista központot, „az első akadémiai kezdeményezést” hozta létre. A váradi körben számos külföldi és hazai humanista megfordult, folytatott tudós eszmecsereket és szenvedélyes vitákat. Itt született meg az „első magyar humanista opus”, Vitéz János *Leveles könyve*.

Vitéz János Esztergomban nagyobb anyagi lehetőségek birtokában folytatta humanista tevékenységét: gyarapította könyvtárát, építkezett. Az 1594–95. évi ostromban elpusztult palotájából csak az ebédlő (az ún. „Szibillák terme”) egyik falrészé és freskótöredékek kerültek elő, az erények, antik istenek, csillagképek, a szabad művészetek allegorikus ábrázolásai. (A Hit, Remény, Szeretet nem teológiai, hanem isteni erény! A négy kardinális erény közül az Erő = lelki erősség!)

A főpapi székhelyek között talán említeni kellett volna Pécsét is. Janus Pannoniusszal kapcsolatban csak szóba került. Hosszabb ideig pécsi prépost volt Handó György († 1480). Humanista diplomata, ő fogalmazta Mátyás diplomáciai leveleit. Padovában szerzett jogi doktorátust. 1473-ban Nápolyban tárgyalt Beatrix és Mátyás házasságáról, részt vett az augsburgi birodalmi gyűlésen. Már Pécsen könyvtára volt, ezt vitte magával Kalocsára, ahol mint érsek 300 kötetes bibliotékával rendelkezett. Pécs azért is tárgyalásra kerülhetett volna, mert a Jagelló-kori humanista mecénás, Szathmári György esztergomi érseksége előtt hosszabb ideig pécsi püspök volt (1505–

1522), rezidenciáján humanista szimpozionokat rendezett. Minden valószínűség szerint az ő házából került a pécsi székesegyházba, a Corpus Christi kápolnába az a vörösmárvány pasztofórium, mely mind az anyaga, mind a stílus tekintetében azonos jegyeket mutat a Bakócz-kápolnával.

A bőséges anyagon uralkodva s részletezésekbe nem bocsátkozva, újszerű rendszerezéssel mutatja be Tárnóc Márton Mátyás király udvarát, az ott működő olasz és magyar humanisták irodalmi, tudományos munkásságát, gyarapítva Vitéz János és Janus Pannonius portréit Galeotto Marzio, Pietro Ronsano, Filippo Buonaccorsi, Antonio Bonfini, továbbá Thuróczy János, Andreas Pannonius, Garázda Péter, Megyericsei János, Váradi Péter tárgyilagos, frappáns vonásokkal rajzolt arcképeivel. A legújabb kutatások eredményeinek felhasználásával értékeli a Bibliotheca Corvinát.

Bár főként Mátyás uralkodása idején talált termékeny talajra és virágzott a humanista tudomány, a reneszánsz művészet, Mátyás halálát követően a központi hatalom gyengülése, a királyi udvar elszegényesedése, a török térhódítása ellenére a Jagello-korban tovább hódított a reneszánsz művészet, és egyre szaporodott a humanista könyvtermés. Nem az udvarban, hanem főpapi (Báthory Miklós, Váradi Péter, Bakócz Tamás, Szathmári György), városi patriciusi polgári környezetben. Az építészetben, képzőművészetekben a Mátyás korában még viruló gótikát ekkor szorítja ki a reneszánsz stílus. A helyileg megváltozott színtér nem jelent még összezsugorodást, alig érzékelhető némi szűkülés. Az északra (Felvidék) és keletre (Erdély) való eltolódás is később következik be. Megváltozott körülmények közt folyik a reneszánsz építészet, virágzik a festészet (megsokasodnak a táblaképek), szobrászat, kézműipar. Él a humanista poézis, táguló műfaji keretekben szélesedik a versírás (Stephanus Taurinus, Nagyszombati Márton), szaporodnak a magyar nyelvű világi költészet írott termékei. Megjelenik a humanista színjáték (Bartholomeus Francofordinus Pannonius). Történet- és emlékiratírók vetik papírra forrásértékű munkáikat. Werbőczy *Tripartitum*ában kodifikálja a nemesi uralkodó osztály jogi gondolkodását, évszázadokra biz-

tosítva a feudális jogrendszert. A humanista jogtudományból (és az erdélyi reneszánszból!) nem hiányozhatik azonban Honterus, akinek munkásságáról Tarnóc Márton nem emlékezik meg. A magyarországi reneszánsz jogi képe éppen a római jognak tőle előtérbe helyezésével bővült. Pedig, mint sok humanista kortársa, ő nem járt Itáliában; Bécsben, Krakkóban tanult.

Az itáliai humanizmus a Jagello-korban, a 16. század első évtizedeiben elvesztette vezető szerepét, helyébe a nyugat-európai humanizmus hatása került. Ennek vezércsillaga volt Erazmus. A róla és magyar barátairól szólnak Tarnóc Márton könyvének utolsó fejezetei. Erazmusban teljesedett ki a humanisták kritikai gondolkodása, mely az egyháznak és intézményeinek a megújulását sürgette. Ez vezetett el a reformációhoz, mely szintén része volt a reneszánsznak. Erazmus nem szakított a római egyházzal, de eszmeileg előkészítette a reformációt. Komjáti Benedek, Pesti Gábor, Sylvester János szentírásfordításaikban Erazmus bibliakiadására, bibliakommentárjaira támaszkodtak.

A Tarnóc Mártontól összegyűjtött jelenségekből, az általa bemutatott tényekből világosan kitűnik, hogy hazánk a humanista tudomány, a reneszánsz művészetek befogadásában és művelésében fontos szerepet töltött be Európában, az élvonalban járt. A kulturhatásokat nemcsak befogadta, átvette. Csiszolt rajtuk, átalakította, az egyetemes és magyar kultúra részévé tette azokat.

VARGA IMRE

II. Rákóczi Ferenc Fohászai. A latin szöveget gond., jegyz. DÉRI Balázs, a francia szöveget gond., jegyz. KOVÁCS Ilona, tárgyi jegyz. HOPP Lajos, ford. CSÓKA Gáspár és DÉRI Balázs. (Archivum Rákóczianum III. Osztály: Írók. II. Rákóczi Ferenc Művei IV.) Budapest, Akadémiai Kiadó – Balassi Kiadó, 1994. 377 p. ill.

Tíz évvel az Archivum Rákóczianum III. Osztálya új folyamának III. kötete után a sorozat következő tagjaként megjelent a fejedelem száműzetésben írott *Fohászainak* gyűjte-

ménye. A régóta várt kötet az összefoglaló cím alatt a fejedelmi élet mozzanataihoz fűződő *Egy keresztény fejedelem Fohászainak*, a *Fohások háború esetén* című összeállításnak és a *Szentáldozás előtti és utáni szemlélődésben fogant fohásoknak* a kritikai kiadását tartalmazza. A három rész nemcsak egymáshoz kapcsolódik szorosan, s nemcsak folytatása a fejedelem korábbi, a szabadságharc alatt írt imádságainak, hanem eszmei és műfaji kölcsönhatásban áll Rákóczi más, elsősorban valóságos jellegű munkáival.

Rákóczi a *Fohásokat* két változatban, latin és francia nyelven készítette el, a változatok közül a latin az elsődleges. Ennek megfelelően a kötet először a latin, majd a francia szöveget közli, s ezt követi a latin változat magyar fordítása. A sorozat hagyományainak megfelelően a szövegkritikai apparátus latinul és franciául, a tanulmányok és a tárgyi jegyzetek francia és magyar nyelven olvashatók. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében készült, a „Kulturális és történelmi emlékeink feltárása, nyilvántartása és kiadása” program támogatásával megjelent kötet nemcsak terjedelmében és jelentőségében impozáns vállalkozás, hanem fontos előrelépés Rákóczi rosdostói irodalmi hagyatékának kiadásában és feldolgozásában.

A *Fohások* párhuzamos szövegét először a kéziratot megtaláló Grisza Ágost adta ki 1876-ban, ez a kiadás azonban következtelenül modernizált, hibás és mára teljesen elavult. Az új kiadás jelentőségét növeli, hogy következetesen alkalmazza a korszerű szöveggondozói elveket, közli a keletkezéstörténettel, szöveghagyománnyal és az imádságok teológiai eszmerendszerével kapcsolatos tudnivalókat, s a gondos, teljes és a mai olvasónak is élvezhető magyar fordítás révén a szélesebb művelt rétegeknek is hozzáférhetővé teszi a művet. A szöveggondozók közül Hopp Lajos és Kovács Ilona kezdettől fogva részt vesznek Rákóczi műveinek kritikai kiadásában, s a sorozat legújabb tagjához kapcsolódó munka első eredményeiről már jóval a kötet megjelenése előtt számot adnak. (Hopp Lajos kísérőtanulmányának rövidített változata az ItK 1990-es évfolyamának 613–628. lapjain olvasható, Kovács Ilona pedig 1993-ban készítette el Rá-

kóczi francia kéziratok művei, köztük a *Fohászok* textológiai és filológiai problémáit tárgyaló kandidátusi értekezését.) Ezekkel a tanulmányokkal közel egy időben, 1991-ben látott napvilágot Köpeczi Béla *A bujdosó Rákóczi* című monográfiája, amely a fejedelem irodalmi hagyatékának bemutatása keretében foglalkozik a *Fohászok* születésével, témáival és a műfaj kérdésével.

A kritikai kiadás legújabb kötetében közölt források mennyisége jelentős, s a feldolgozás során számos új kutatási eredmény született. Az már korábban bebizonyosodott, hogy Rákóczi az emigrációban diplomáciai kezdeményezéseivel párhuzamosan sokrétű irodalmi tevékenységet fejtett ki, hogy ez az irodalmi munkásság a műfaji különbségek mellett is egységként kezelendő, s a fejedelem a politikai, az erkölcsi és a vallásos irodalom műfajait a kor színvonalán művelte. Azok az új meglátások azonban, amelyek a *Fohászok* kritikai kiadásához kapcsolódó három kísérőtanulmányban olvashatók, nemcsak a szűkebb témára vonatkozó eddigi eredményeket összegzik, hanem alapul és ösztönzőül szolgálnak a további kutatásoknak, s ráirányíthatják a figyelmet Rákóczi egész írói életművének, ezen túlmenően a szabadságharc és az emigráció összefüggéseinek eddig homályban hagyott kérdéseire.

A *Fohászok* szövegkiadásának alapja a mű egyetlen kézirat forrása, amely a párhuzamos latin–francia szöveget egymás mellett, két hasábra osztott lapokon tartalmazza. A Rákóczi által parafált, ám keltezetlen másolatot a kéziratban megelőzi az 1719 végén befejezett *Vallomások* latin, és követi a *Gondolatok* 1722-es dátummal ellátott francia szövege. Ez az elhelyezkedés, mint Hopp Lajos megállapítja, a kéziratköteg szerzői megszerkesztését és rodostói keletkezését valószínűsíti. A keletkezés idejéről eltérőek az álláspontok. Míg Márki Sándor feltevése szerint a mű nagyobb része 1715–1717 között készült, Rogács Ferenc 1723 és 1726 közötti időszakot valószínűsített. Hopp Lajos 1720 elejétől tartja lehetségesnek a mű megírását, Kovács Ilona szerint pedig az első két rész keletkezése 1716–1717-re, a harmadiké 1717 utánra tehető. A keletkezés idejére nézve nem tartalmaz értékelhető

adatot az a francia nyelvű kézirat, amely a *Fohászok* első két részének átdolgozását foglalja magában.

A mű harmadik, áldozási fohászokat tartalmazó részének aktuális utalásai alapján biztosra vehető az ebben a részben található szövegek folyamatos keletkezése. Ezek a harminckét fejezetnek a mintegy felében található utalások különböző ünnepekhez kapcsolódnak, s az egyházi év rendjét követik a húsvét előtti bűnbánati időszaktól karácsonyig. A keletkezés idejét tekintve különösen fontosnak látszik a 27. fejezet evangéliumi utalása, amely első pillantásra „kilóg” a sorból, mivel a hivatkozott evangéliumi részlet az egyházi év egy másik részében, a vízkereszt utáni hatodik vasárnapon hangzott el. De mint Hopp Lajos a vonatkozó tárgyi jegyzetben közli, ha húsvét április 10–16. közé esik, a misekönyv rendje szerint az említett evangéliumi részlet a pünkösd utáni huszonegyedik vasárnapon olvasandó. A kérdéses fejezet tehát beilleszthető és csak így illeszthető be a keletkezés addig követett időrendjébe. Ebből kiindulva ellenőriztük, hogy a keletkezéssel kapcsolatban felvetett időhatárok, 1715 és 1726 között mikor esett húsvét április 10–16. közé. Ez három alkalommal, 1716-ban, 1721-ben és 1724-ben történt. Ha tehát elfogadjuk Hopp Lajosnak a *Fohászok* 1720 utáni keletkezésére vonatkozó feltevését, s figyelembe vesszük, hogy 1721–1725 között Rákóczit más műveinek, így mindenekelőtt a *Gondolatok* megírása foglalkoztatta, a *Fohászok* ezen befejező részének keletkezése nagy valószínűséggel 1721-re, esetleg 1724-re tehető. Az 1721-es keletkezés mellett szóló érv lehet a *Fohászoknak* az 1722-ben írt *Gondolatokat* megelőző elhelyezkedése a kéziratban. Ebben az esetben *Fohászainak* ezt a részét Rákóczi az *Őszövetség* első öt könyvéhez fűződő *Meditációival* együtt kezdte és az év végéig azokkal párhuzamosan írta.

Rákóczi imádságait Hopp Lajos mint az irodalom egyik megnyilvánulási formáját értelmezi. Tanulmányja behatóan elemzi a *Fohászok* összefüggéseit a *Gondolatok* és az *Értekezés a hatalomról* indítékaival, eszmerendszerével, Rákóczinak a lelki dolgokat a világiaktól elhatároló írói szándékával, valamint a feje-

delem korábban írt imádságaival és fohászai-
ival. A *Fohások* alapvető vonása, hogy lelki
elmélyülésből, meditációból fakadnak, s lelki
tanácsokat és általános keresztyény alapelve-
ket foglalnak össze, elsősorban fejedelmi hasz-
nálatra. A gyűjtemény egy világi főúr rend-
kívül széles körű, vallásos, politikai művelt-
ségének és egyéni devóciójának lecsapódása,
melyben a belső monológ (soliloquium), a sze-
mélyes vallásos érzelmek kifejezése és az ön-
feltáró szándék uralkodik a nyilvános elmon-
dásra szánt korábbi buzdító imádságokkal
szemben. Ezekből az imafohásokból és szem-
lélődő fohásokból hiányoznak a vallomás- és
emlékiró által hangsúlyozott nemzeti motívu-
mok, ezzel szemben visszatérő téma például
az isteni szeretet és kegyelem, az Istennel va-
ló egyesülés kívánsága, valamint a gondvise-
lésbe vetett remény és az üdvösség elnyerése.
A szöveganyag nagyobbik részét kitevő áldo-
zási fohások szorosan összefüggnek a bujdos-
os fejedelem különleges életkörülményeivel, a
grosbois-i időszak eseményeivel, a napi mise-
hallgatás, elmélkedés és heti áldozás Rodos-
tóban is folytatott vallásos gyakorlataival. Tá-
gabb értelemben a *Fohások* keletkezése be-
illeszkedik a folyamatba, melynek során Rá-
kóczi irodalmi munkásságában a húszas évek
elején a rokon műfajok elkülönülése mellett a
tárgykörök differenciálódása is megfigyelhető.

A *Fohások* keletkezésében a Grosbois-ban
olvasott munkák mellett meghatározó szere-
pet játszottak Rákóczi rodostói könyvtárának
vallásos olvasmányai az elmélkedés és imád-
kozás módszeréről, témáiról. A számbajöhe-
tő források közül Hopp Lajos többek között
E.-F. Vernage, J.-J. -Duguet, Ch. Gobinet, A.
Courtin, G. Bona, P. Nicole, Kempis, A. Arna-
uld és Szent Teréz munkáit emeli ki. Elsősor-
ban ezek azok a művek, amelyekből Rákóczi
az imádság megszerkesztésének és megfogal-
mazásának szabályait elsajátította, s amelyek
mintául szolgálhattak a szövegek elrendezésé-
ben. A közvetlen források, átvételek, áthallá-
sok, parafrázisok az önállóság kérdésének
tisztázása további kutatások feladata. Ugyan-
csak tisztázásra vár a *Fohások* kapcsolata a
17. századi magyarországi katolikus imádsági-
rodalommal, illetőleg a korszak imádkozásel-
méletével.

Az irodalmi vonatkozások mellett a *Fohá-
sok* vizsgálatában nem hagyhatók figyelmen
kívül a műfaj teológiai, eszmetörténeti kérdé-
sei. Ezek közül kiemelkedik a „szív imádsá-
ga”, azaz Rákóczi szív kultusza, a magányos
elmélkedés és a szívbeli imádság összetarto-
zásának és szükségességének ismétlődő hang-
súlyozása. Ez már önmagában is utal arra,
hogy a fohászíró elsősorban ágostoni hatás
alatt dolgozott. Ugyanerre mutat a bűnbánat,
az önmegismerés, önmegfigyelés spirituális in-
dítékának visszatérő motívuma. Az önmegis-
merés végső célja az igazság keresése révén
az üdvösség elnyerése, ami az Istennel való
egyesülés misztikus gondolatában teljesedik
be. Az önmegismerés fő akadálya az önsze-
retet és a különböző kísértések, melyek közül
többnek a mű első részében Rákóczi önálló
fohászt szentelt. A fohások harmadik nagy,
ismétlődő témája a test és lélek párharca, a
17–18. század fordulóján keletkezett morálfil-
ozófiai iradalom egyik legvitatottabb problé-
mája. A szigorú kamalduli életmód és a testet
a lélekkel szemben elmarasztaló olvasmányok
hatására Rákóczi ismételten a testnek a lélek-
kel szembeni semmisségét hangsúlyozza. Az e
gondolattal foglalkozó fohások egyik kedvelt
motívuma a lélek képességeinek akadályoz-
tatása az értelem, az akarat és az emlékezet
által. Mindezek a témák és gondolatok Rákó-
czi más műveiben, így elsősorban a *Vallomá-
sok*ban, a *Gondolatok*ban és a *Meditációk*ban
is többször előfordulnak, s a fohások alkalmi
és kötetlen megnyilatkozásai gyakran ezekben
öltenek egységesebb, kidolgozottabb formát.

A *Fohások* nyelvét és stílusát alapvetően
jellemezi a zsolttárok és zsolttárparafrázisok,
a különféle bibliai és liturgikus szövegek beá-
ramlása, az ellentétes értelmű szóképek és
a megszólítások halmozása, valamint a hang
emelkedettsége és bensőségessége. Minde-
zekkel Rákóczi érzelmi elemekben gazdag,
egyéni színezetű stílust hozott létre. További
jellemzők a szakadozott mondat szerkesztés,
a körmondatok kerülése és a szűk szókinccs,
s mindezek következtében a megformálás he-
lyenkénti igénytelensége. Ez utóbbit ellensü-
lyozzák a szentenciaszerű tömörséggel és a rí-
mes prózában írt fohások. Mint Déri Balázs
megállapította, gyakran előfordul a birtokos

névmás, továbbá a tárgyesetben, vagy ritkábban a részeshatározós esetben álló személyes, néha pedig a mutató névmás magyaros gondolkodásra utaló elhagyása. A két francia szövegváltozat közül Kovács Ilona következtetése szerint a rövidebb egy korábbi szövegállapotot őrzött meg, míg a hosszabb egy későbbi, már kibővített szövegváltozatról készült. Ugyanakkor a hosszabb változat sokhelyütt homályosabb a latinhoz képest, s nyelvhelyesség és stílus szempontjából egyaránt alulmarad a rövidebb francia átdolgozással szemben. A Rákóczi franciaságát pontosabban tükröző hosszabb változatban számos idegenszerű szerkezet található, ezek egy része a latin, illetőleg a magyar nyelv hatásával hozható összefüggésbe.

A nagy gondossággal összeállított tárgyi jegyzetek rendszeresen közlik a szövegek párhuzamos helyeit Rákóczi más írásaiban és Mikes Kelemen fordításaiban, felhívják a figyelmet az életút kapcsolódó eseményeire, utalnak a lehetséges gondolati és szövegforrásokra, s jelzik az összefüggést az értelmezéshez nélkülözhetetlen liturgikus, teológiai környezettel. Kívánatos, hogy Rákóczi irodalmi hagyatékának többi része is a *Fohászoké*hoz hasonló magas színvonalon, mielőbb jelenjék meg, hogy teljességében előttünk álljon a fejedelem írói életműve.

TÜSKÉS GÁBOR

Tanulmányok Újszászy Kálmán emlékére. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve. 1995. Sátoraljaújhely, 448 p. Szerk. KOVÁTS Dániel (Széphalom, 7.)

A Kazinczy Társaság tíz éves múltra tekint vissza. Eredményeiről a Társaság többkevesebb rendszerességgel megjelenő évkönyve, a *Széphalom* ad számot. Ez évben készült el a hetedik kötet, amely — folytatva a korábbi hagyományt — elsősorban az Abaúj, Zemplén tájain munkálkodóknak, az onnan elszámzottaknak, az oda kötődőknek és a régió művelődés-, ill. helytörténetét feldolgozóknak ad nyilvánosságot. Beszámol a Társaság időközben végzett munkájáról és jövőjére vonatkozó terveiről.

Az igényes szellemi műhely jelen számának alcíme nemcsak tisztelgés az 1994-ben elhunyt Újszászy Kálmán emléke előtt, hanem annak kinyilvánítása is — mint a kötet szerkesztője, Kovács Dániel írja —, hogy törekvéseik megfogalmazásában, tevékenységükben meghatározó mércének tekintik Újszászy Kálmán több évtizedes Sárospatakhöz kötődő munkásságát, amely nélkül szegényebb lenne a Tiszán inneni kulturális paletta. A „professzor úr” két írással szerepel. A kötet élén kap helyet a megfogalmazóra jellemző rövid és tömör, láthatóan nem kiadásra szánt „Önéletrajz”. A második írás az amerikai magyar reformátusság immár több nemzedékének vallási gyakorlatában és református-tudatában bekövetkezett változásokat követi nyomon („Elindultam szép hazámbul...”). Személyisége azonban minden közleményben jelen van: a munkatársak mindnyájan „tanítványai”.

A vaskos kötet négy részre tagolódik. Az első — *História és hagyomány* — helytörténeti tanulmányai a pácini reneszánsz, ill. a fáji barokk kastély múltjával, ez utóbbi felújításának kálváriájával, a sárospataki vár kőfaragványaival és a 18. századvegi protestáns kollégiumok provinciális barokk építészetének egyik példájával, a pataki Berna-sorral foglalkoznak (Szabó András, Gulyás Zoltán, Dankó Katalin, Hörcsik Richárd).

A fejezet néprajzi írásai a Bodroghöz felekezeteinek néhány jellegzetes szokását, a táj református temetőinek sajátos vonásait, a kálvinista templomok mennyezetein és berendezésein található bibliai idézeteket, a makkoshotyka- és karcsai családi élet szokásait, ill. a karácsonyi ünnepek néhány norvég, finn és magyar népi hagyományai közötti párhuzamot dolgozzák fel (Viga Gyula, Balassa Iván, Balassa M. Iván, Pocsainé Eperjesi Eszter, Nagy Géza, Ujvári Zoltán). Ugyancsak ez a fejezet közöl három megrendítő írást. Balog Zsigmond tűzér naplója arról a negyvenhat hónapról ad számot, amelyet az orosz mezők és a Dolomitok szikláinak poklában töltött. Hozzá hasonlóan az első világháborúban szolgált Kovács Albert. Ő Galícia és a Keleti-Kárpátok futóárkaiban írta feljegyzéseit. Az öt elemít végzett parasztember és a frissen érettségizettként a frontra került hadapród katonanap-

lői nemcsak az átélt szörnyűségek, hanem az emberi nagyság, a helyállás szép dokumentumai is. A tárgyyszerű, szűkszavú ábrázolásban az önmagukért és a társakért érzett felelősség, szeretteik fájdalmas hiánya jelenik meg; mindezek korunk manírjai: önsajnálát és öntetszeglés nélkül. Megrendítő kép tárul elénk a bodrogi „rébérlő”, Almássy Miklós negyvennégy évesen át végzett, embert próbáló révész munkájáról, személyiségéről, az egykor volt paraszti társadalom értéket őrző rendjéről. Az akkori közösségek felelősségtudattal óvták környezetüket. Ennek hiánya oda vezetett, hogy napjainkra a Bodrog vízi-világa elvadult dzsungellé lett.

A második rész — *Példa és emlékezet* — tanulmányainak gerincét a Patakkal foglalkozó írások adják. Patak olasz kapcsolatai a középkorig visszavezethetők (Tusnád László). Öreg Csécsi János pataki tanár 1708-as temetésének, és általában a pataki professzortemetéseknek hagyományai szinte máig élnek (Szabó Lajos). Ugyancsak 18. századiak azok a rendeletek, amelyek a kor nyelvi érintkezését, postarendjét vagy a tanulmányi ösztöndíjakat szabályozták (Kamody Miklós). Nagy lépést jelentett Patak fejlődésében az 1876-os óvoda alapítása, amelynek dokumentumai az öku-
menikus szellemet tükrözik (Fehér Erzsébet). Az egykori pataki tanár, Árvay József 1869-től tíz éven át volt Zemplén vármegye „tanfelügyelője”. A felekezeti elfogultságon felülemelkedve, másokat is erre készítette, sokat tett a polgári társadalom állami népiskoláinak hazai felállításáért (Ködöböcz József). Nehéz élet volt Árvay Józsefé. Neki környezete értetlenségével kellett harcba szállnia. Száz évvel későbbi tanártársának, a nagytehetségű festőnek, Bálint Józsefnek magával kellett volna megküzdenie. Ez sem sikerült. Életútjának ábrázolása nemcsak egy művész tragikus pusztulását, hanem a pataki kisvilágot is híven tükrözi (Dankó Imre).

A Sárospataki Ref. Kollégium huszadik századi sorsa szorosan összefonódott az ország történelmével. A tizenkét fejezet a trianoni újrakezdéstől napjainkig kíséri a Kollégium életét. Az ígéretesen formálódó, az angol tagozatot indító Kollégium nem volt érzéketlen a szociális kérdések iránt sem, mint azt a 30-as

években szervezett Faluszeminárium bizonyította. A háborús károk óriási veszteségei után néhány év múlva újabb csapás jött: korábbi politikai szemlélete és szociális érzékenysége sem menthette meg a Kollégiumot. 1952-ben megszüntették. 1957-ben a Tiszáninneri Egyházkerület visszaállításával nyílt mód arra, hogy tudományos gyűjteményként folytathassa munkáját — még ha változott körülmények között is. 1990-től kezdve, miután visszanyerte épületeit, indult meg az újabb, napjainkban is tartó fejlődés (Szentimrei Mihály). A Faluszeminárium elsősorban nevelői munkát végzett: népmeseretet adott és a falu szociális kérdéseire hívta fel a figyelmet. Indulásakor, a 30-as években a mozgalom összefonódott Újszászy Kálmán nevével, mint napjainkban is, amikor az egykori szellemi hagyományt megtartva folytatódik a gyűlekezeti szociográfiai kutatás (Galuska Imre). Ezekbe az évekbe ágyazódik a finn és magyar kapcsolatok, barátságok kiterbeleyesedése, az újat kereső magyar és finn ifjak találkozása (Zimonyi Zoltán).

A korszerűség igénye vezette a pataki főiskola népfőiskolai tanfolyamait. A leány-népfőiskola (a fiúk után tíz évvel később, 1945-ben jött létre) történetének áttekintése mutatja: az ismeretanyag átadása mellett a parasztság és az ország iránti felelősségtudatra is nevelt (Újszászy Eszter). A népfőiskolák és kulturális egyesületek 1945 után négyévi haladékot kaptak. 1949, majd 1952 után azonban vagy betiltották őket, vagy működésük leállítására tették (Tihanyi Endre). A múlt után a jövőbe tekint Bordás István írása, amely a közösségépítő népfőiskolai gondolat legújabb eredményeiről és a jövő lehetőségeiről ad számot.

A művelődéstörténeti közlemények közül — épp folyóiratunk érdeklődési köre okán — kiemeljük Csorba Csaba tanulmányát: „Nyomdák, könyvkötők és könyvkereskedők a 19–20. században”, amellyel az ifjabb kutatók figyelmét kívánja felhívni a fontos és máig alaposan fel nem dolgozott téma adta lehetőségekre. Takács Béla megírta a sárospataki nyomda történetét (1978), ezért arról nem esik szó. A többi zempléni nyomda, ill. könyvkötészetek és könyvkereskedések (papírkereskedések, kölcsönkönyvtárak is) helyzetéről

kapunk képet számos illusztráció kíséretében: nyomdák, kereskedők és könyvkötők hirdetéseit láthatjuk. Nagy értéke az öt oldalas Adattár, amely városok, ill. helységek szerint dolgozza fel a Zemplénben működött nyomdákat, nyomdászokat és könyvkereskedőket.

Az *Írók és alkotások* fejezet középpontjában Kazinczy Ferenc áll. Levelek és napló-részletek segítségével kísérhetjük fogságba vetetésének és szenvedéseinek egyes, máig feltáratlan momentumait (Busa Margit). Az író máig kevésbé ismert kömüvelődési tevékenységét újabb dokumentumok világítják meg (Högye Mihály). A széphalmi Kazinczy-emlékhely kiépülésének történetét 1890-ig követhetjük nyomon, mégpedig hiteles dokumentumok, életrajzi vonatkozások, tervrajzok, stb. segítségével. A szerzőnek sikerül oszlatni a nagy ember alakját, emlékhelyét körüllegő, szépítő és ezzel a tényeket hamisító legendákat (Kováts Dániel). A széphalmi Kazinczy-Emlécsarnok első látogatókönyvének bejegyzései számot adnak a látogatók személyéről, társadalmi hovatartozásukról. Az akkori gondnok fentmaradt jegyzetei viselkedésükről is tájékoztatnak (Fehér József). Itt olvashatjuk az első, teljességre törekvő Kazinczy levelezés egykori kiadója, Váczy János eddig kiadatlan Kazinczy-monográfiájának újabb részletét.

Irodalomtörténeti szempontból különös érdeklődésre tarthat számot két írás. Az első a pataki diákköltészet egyik, az 1813-ban kiadott „Poétai gyűjtemény” dalai és Csokonai költészete közötti analógiákra hívja fel a figyelmet (Komáromy Sándor). A másik Besenyei Anna *Vérsek* című, a Sárospataki Gyűjtemények kéziratárában őrzött, 1815-ben megjelent munkájának hasonmás kiadása (a Miskolci Egyetem Textológiai Műhelyének Füzetei, II. kötet), az irodalmi hagyatékáról készült beszámoló (Békési Gábor – Kerékgyártó Gizella – M. Papp Zsolt) a miskolci diákok munkáját irányító tanár tanulmánya Besenyei György unokahúga műveinek sorsáról és a Besenyei Anna-kutatás történetéről. Kovács Sándor Iván dokumentumokkal hitelesítve mutatja be Besenyei Anna eddig kevésbé ismert és méltányolt szerepét Besenyei György életének utolsó éveiben, felhívva a figyelmet a Pusztakovácsiban együtt töltött

hat esztendő jelentőségére az Író életében és munkásságában.

Eötvös József és a magyar népdal kapcsolatának méltatása (Barsi Ernő) a 19. századba vezet, míg Illyés Gyula, Németh László és Cs. Szabó László a 30-as években kiteljesedő társadalmi reformelképzeléseinek vizsgálata, ill. hármójuk Sárospatakhoz, ill. Újszászy Kálmánhoz fűződő kapcsolatainak bemutatása (Baranyai Katalin), miként Weöres Sándor stílusújításának elemzése (Szathmári István) is a 20. századba vezet az olvasót.

A kötet utolsó, legrövidebb fejezete, a *Tettek és tervek* a Kazinczy Ferenc Társaság eredményeiről, pl. a göncruszkai honismereti szakörök munkájáról (Bojtor István), az abaúji Kázméren készült helyismereti tankönyvről és általában a közvetlen környezet, egy táj múltja megismerésének fontosságáról (Pozbai Dezsőné), valamint a Társaság jelenéről és történetéről ad tájékoztatást (N. Bodnár Károly, Szabó Lajos).

A terjedelmes és az egyes írások témáját tekintve mind időben, mind pedig érdeklődési körben gazdag anyagot tartalmazó kötet széles ismereteket nyújt a szűkebb, kultúránk szempontjából azonban nagyjelentőségű vidék múltjáról, kiemelkedő egyéniségeiről. A kötet középpontjában — mint azt az alcím is jelzi — annak a férfiúnak az alakja áll, aki olyan sokat tett Sárospatak és a pataki szellemi kisugárzás felé forduló nevelésében, munkára buzdításában, hiszen a kötet munkatársai így vagy úgy, de Újszászy Kálmánt vallják mesterrüknek, miként Kovács Dániel, a *Széphalom* szerkesztője, a jelen kötet gondozója is.

T. ERDÉLYI ILONA

Boros István: A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. Budapest, 1994. Balassi Kiadó, 76 p.

Könyvtártörténeti szakirodalmunk meglehetősen szegény. Ezért is lehetünk hálásak minden próbálkozásnak, amely a magyarországi könyvtárak történetének megismeréséhez közelebb visz minket. A legtöbb ma is látogatható műemléki jellegű könyvtárunk történetének sincsen rendszeres alap kutatáson nyugvó monografikus feldolgozása. A ritkán megjelenő képeskönyvek, a nagyközönségnek

szóló, szép színes könyvtárbelső mutató képekkel természetesen nem elégték ki a művelődéstörténeti szakember érdeklődését. A múlt század végén, századunk elején az egyes helyeken élő tanár, egyháztörténet iránt érdeklődő pap, lelkész sok fontos, alapvető publikációval gazdagította ismereteinket, sajnos azonban ezeket a kezdeményezéseket csak ritkán követte a professzionális történetírás azzal, hogy egyrészt az egyes könyvtárak történetét a helytörténetírás legjobb hagyományainak megfelelően összefoglalja, illetve, hogy ezeket az összefoglalásokat egyetlen könyvtártörténeti szintézisben egyesítse.

Winckler Pál könyve a kalocsai gyűjtemény történetéről hozzáférhetetlen, írja Boros István kötete bevezetőjében Dankó László érsek, ezért kell egy, a nagyközönségnek szóló, a könyvtár történetét, állományát bemutató kiadvány. A célkitűzés világos, s hogy a szándék is ez volt, mutatja a kötet német nyelvű kiadása is. A környékről elszármazott németajkúak, a könyvtárat látogató turisták mindenképpen gazdagabban térnek haza, ha megvásárolják a Balassi Kiadó által ízléssel, jó technikai színvonalon előállított kötetet.

Ha Dankó érsek gondolatából indulunk ki, akkor mostani könyvismertetésünkben tulajdonképpen csak egy dicséret-sorozatot kellene leírni. A kötet szerkezete világos, a két fő részben a Főszékesegyházi Könyvtár története, illetve mostani állományának ismertetése található meg.

A káptalani könyvtárból és az érseki magángyűjteményből jött létre a Főszékesegyházi Könyvtár. A káptalan feladatkörét tekintve (istentisztelet, székesegyházi iskola vezetése és a hiteleshelyi működés) joggal feltételezi a szerző bizonyos számú könyvek meglétét, amiről sajnos nem maradt fenn semmilyen jegyzék. Szertartáskönyvek már a 11. századtól lehettek itt: misszálék, graduálék, evangéliáriumok, breviáriumok, antifonálék és zsolnároskönyvek. A káptalani iskola működésére két korai adat is utal: az egyik a 12–13. század fordulójáról származik, amikor Gratianus Decretumának első részét kivonatolta Johannes lector Colocensis; a másik egy 1251-ben keletkezett okirat. Grammatikák, retorikák,

ókori klasszikusok művei további részét képezhették a könyvtárnak. A 16. sz. elején Boros szerint 300–400 kötetre becsülhető a székesegyházi könyvtár állománya – bár dokumentumra itt sem hivatkozik. A gyarapodás forrásai a káptalan javadalma, a kanonokok könyvadományai és a hagyatékok voltak. Ezekből a könyvekből ma már csak két őnyomtatvány található meg.

Jelentős magángyűjteményei voltak az érsekeknek is, de ezek állományából is igen kevés példány maradt fenn. A 11. századi Simon érsek, majd a későbbi korokból Handó György, Váradi Péter, Geréb László és Lépes György nevét kell megemlítenünk.

A 18. század új korszak kezdete mind a magyar, mind a kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár történetében. Egyrészt új káptalant építettek fel, másrészt pedig 1715-ben életbe lépett a Kollonits-konvenció: az érsekek és a káptalani tagok kötelesek voltak magánkönyvtáraikat az egyházmegyei könyvtárra hagyni. Mindez a folyamatos gyarapítást kívánta biztosítani. A könyvtár állománya 1752-ben 602, 1760–1766-ban 1019, 1782-ben pedig már 3000 kötet. E korszakban már olyan nevekkel találkozhatunk, mint Csáky Imre, Batthyány József és Patachich Ádám.

Patachich Ádám nevéhez fűződik az a jelentős esemény, hogy 1782-ben ő egyesítette a káptalani könyvtárat saját magánkönyvtárával, a Bibliotheca Patachichianával. A 18. században Váradról Kalocsáról származott érsek azok közé a jelentős főpapok közé tartozott, mint amilyen Eszterházy Károly, Batthyány Ignác és Klimó György volt. 1778-ban 19 ezer kötetes gyűjteményt hagyott hátra, amely az egyházmegye tulajdona lett. Méltó utóda volt Kollonitz László, aki 23 ezer kötetre növelte a könyvtár állományát.

A 19. századra már három elnevezése volt a gyűjteménynek: Bibliotheca Patachichiana, Bibliotheca Kollonitziana és Bibliotheca Metropolitanae Colocensis. A két előző két gyűjteményt jelzett, az utóbbi a kettőt együtt, amelyeket lezáró állománynak tekintettek, nem is fejlesztettek tovább, az új szerzeményeket elkülönítették. Időközben összevonták a gyűjteményeket, kiválogatták a duplumokat (eladták vagy mást vettek helyette), katalógust készí-

tettek az egységesített állományról. A pénz hiánya miatt le kellett mondani egy enciklopédikus könyvtár, azaz a minden tudományban való folyamatos fejlesztésnek a tervéről. 1860-tól az ország és az vegyházmegye egyik kultúrközpontjává fejlődött az ott levő jezsuitáknak köszönhetően. Gimnáziummal és polgári tanító- és tanárképzővel rendelkezett ekkor Kalocsa, s ezen intézmények dolgozóiból, hallgatóiból került ki a könyvtár olvasóinak egy része. A mai állomány közel 140ezer kötetet tesz ki, s az eligazodást több katalógus segíti: a 19. században készült szerzői és szakrendi, külön katalógus van a kéziratokhoz, az ősnymotatványokhoz, a helytörténeti térképekhez és a folyóiratokhoz.

A könyv másik fő részét az állomány ismeretése képezi. Kéziratok, ősnymotatványok, antikvák és régi magyar nyomtatványok (a csupán tizenhat hungarikumot érdemes lett volna felsorolni, esetleg mellékletként leírásokkal együtt közölni), 17–20. századi kiadványok, térképek és atlaszok valamint az egyéb különgyűjtemények (folyóirat, schematizmus, kalendáriumgyűjtemény, helytörténeti).

Boros István könyvének ismertetését azonban nem fejezhetjük be ennyivel, hiszen a szerző maga is több ponton túl kíván lépni azon a programon, amelyet Dankó érsek a bevezetőben megfogalmazott. A szerző ugyanis főként a történeti részben állandó jelleggel, s tulajdonképpen természetes módon megpróbál többet mondani a gyűjteményről, mint annak a történetét kronologikus rendben felmondani. Az alap kutatások és a történetírói felkészültség hiánya, a művelődéstörténet nem kellő mélységű ismerete ezekből a kitekintő megjegyzésekből világlik ki. Egy-egy szellemi áramlat, kortörténeti jelenség rövid mondatokban történő jellemzése, a hozott példák esetlensége tanúskodnak a régi igazságról: a nagyközönségnek szóló ismeretterjesztő mű is csak az alap kutatások elvégzése, a dokumentumok feltárása és kiadása, illetve a szakmonografikus feldolgozás után lehetséges. Az azokra a kutatásokra fordítandó költségeket, a munkára való felkészülést és a munka elvégzését nem lehet, s nem szabad megspórolni.

Mindent összevetve a mostani kötet alapvetően betölti feladatát, hiányosságai nem csupán e kötet hiányosságai, hanem a művelődéstörténeti kutatások szervezetlenségének és alulfinanszírozottságának jele. Örvendetes jelenség mindazonáltal, hogy a magas technikai színvonalon előállított könyv a helyi vállalkozások összefogásával jelenhetett meg. Talán ez egy olyan jel, ami a hiányzó szakmonográfia megteremtésében is reményt kelthet.

ZVARA EDINA

Popp, Vasilie: Disertație despre tipograficile românești în Transilvania și învecinatele țări de la începutul lor până la vremea noastră. Sibiu 1838. 2. ed. Studiu introductiv, ediție, note, rezumat și indice de Eva MĂRZA și Iacob MĂRZA. Cluj-Napoca 1995, Editura Dacia 225, 8 t. (Testimonia)

Új kiadásban jelent meg az első román nyomdatörténet és retrospektív bibliográfia: Vasilie Popp-nak a román könyvészetet megalapozó, 1838-ban megjelent munkáját Eva Mărza és Iacob Mărza román könyvtörténet-szek kísérőtanulmányával, jegyzeteivel és latinbetűs átírásában vehetjük kézbe.

Vasilie Popp nyomdatörténet kevéssé ismert a hazai kutatók előtt, amint hogy az sem, hogy munkája egyúttal az első rendszerezett román retrospektív bibliográfia. A régi nyomtatványokkal foglalkozók a román nyomtatványokat kutatva a Ioan Bianu–Nerva Hodoș és utóbb Dan Simonescu által összeállított négykötetes *Bibliografia Romanească Vechi* című alpművet használják, és kevesen tudják, hogy ennek kiindulópontja Popp 1838-ban Szebenben kiadott *Disertație despre tipografie* című munkája volt.

Popp volt az első, aki a levéltárakban, régi könyvekben, könyvtárakban búvárkodva jegyzékbe szedte a legkorábbi román nyomtatványokat. Munkájához ilyen jellegű román előzményt nem találhatott a 16–17. századból, mindössze a 18. század derekától kezdve a könyvekben sűrűbben előforduló rejtett bibliográfiák (nyomdai, könyvkereskedői és kiadói könyvjegyzékek) álltak rendelkezésére. Mun-

kája tehát újszerű, úttörő volt a maga területén.

Disertație despre tipografie... című nyomdatörténete román nyelven első alkalommal foglalja össze mindazt, amit a kor színvonalán a nemzeti emlékezet megőrzésre méltónak talál az első román könyvek megjelenésétől a Popp korában működő nyomdáig.

A korszak, amelyben Popp nyomdatörténetét megírta, a román nemzeti összetartozás felismerésének kora, a felvilágosodás, a *Supplex Libellus Valachorum* (1791) és az 1848-as forradalmak közötti reformidőszak, amikor a tudomány más területein is olyan összegező művek születtek a román történelem, irodalom terén, amelyek éppen a nemzeti öntudat érzését és eszméit voltak hivatva erősíteni és dokumentálni.

Vasilie Popp vidéki értelmiségi családból származott, az egykori aranyos-torda vármegeyei Kemélytelke (Chimiteinic, Maros megye) helységben született. Előbb Temesvárott járt gimnáziumba, majd Kolozsvárott a liceumba, innen a bécsi egyetemre került, ahol 1814-ben promoveált, egyidejűleg elvégezve a bölcsész és orvosi kart. Orvosi diplomája birtokában Brassóba került, ahol a Bolgárszeg román lakosainak orvosa lett. Itteni orvosi gyakorlata mellett kezdett történettudománnyal és régi könyvekkel foglalkozni. Brassóban hozzáfért ugyanis a bolgárszegi Szent Miklós templom értékes levéltárához és könyvtárához. Tudományos szempontból brassói tartózkodása különösen gyümölcsöző volt. Az erdélyi ásványvizekről írt tudományos dolgozata egyben az első eredeti román nyelvű orvosi munka (1821). Néprajzi kutatásait filozófiai doktori címe elnyeréséhez írt történeti – orvostörténeti munkájával kezdte meg, amelynek tárgya a dáko-román temetkezések leírása volt. Brassói tartózkodása idején élénk kapcsolatban állt a balázsfalvi tudós Tiimotei Cipariuval, akinek könyvtárát is látogatta és használta, valamint a történettudós George Barițiuval.

1820-ban Iași-ba, Moldva fővárosába helyezték, a Socola Szemináriumba. Ottani küldetése része volt a 19. század első évtizedének erdélyi – moldvai – havasalföldi román tudóscseréjének. Itt csak egy évig működött, mert hamarosan kinevezték Zalatnára kama-

rai orvosnak, és itt folytatta orvosi gyakorlatát haláláig. Magas etikai mércéről, emberi felelősségérzetről és különös orvosi tehetségről tett bizonyosságot. Kiemelkedőek a bányavidék egészségügyi és gyógyászati színvonal emelése érdekében tett fáradozásai és kezdeményezései, melyek az egészséges életviszonyokat és a járványok elleni védelmet célozták, de emellett nevéhez fűződik az első orvosi topográfia összeállítása is, miközben gondja volt az állat-egészségügyi ellátás kiterjesztésére is.

Popp 1827-ben először írt a *Psaltirea in versuri*hoz, amelyet ma az irodalomtörténet úgy értékel, mint a korai román irodalom első vázlatos összegzését. Popp filológiai, ortográfiai dolgozatai a brassói folyóiratokban jelentek meg. Történettudományi munkái, mindennekeltű kétkötetes *Diplomatariuma*, amelyben középkori forrásokat gyűjtött össze, akárcsak másirányú tudományos dolgozatai, szervesen beletartoznak a román reformkor hasonló, nemzetdefiniáló törekvéseibe.

Enciklopédikus jellegű munkájának szerves része a román nyomdákrol írt disszertációja. Popp húsz évig dolgozott ezen a művén: az 1810-es években elkezdte a dokumentáció gyűjtését, ezt segítették utazásai Erdélyben, Magyarországon, Havasalföldön, Moldvában és Bukovinában. Folyamatos volt az információ-csere Zalatna és Balázsfalva között. Popp életét és munkásságát Ian Muslea foglalta össze korábban, alapos munkáját mindössze az az időközben előkerült 39 levél egészítheti ki, amelyet Popp George Barițiuhoz írt. Eva Mârza és Iacob Mârza bevezető tanulmányukban már ezek tartalmát is értékelik, hasonlóan ahhoz a legújabban megtalált, 1842-ből származó könyvjegyzékhez, amely a tudós saját könyvtárának zömét tartalmazza. Olvasmányai egrészt e könyvjegyzék, másrészt tudományos munkáihoz írt jegyzetei alapján rekonstruálhatók.

Popp nyomdatörténete alapvetően három dokumentum-forráson alapszik: egyrészt a régi román könyveknek, mintegy 250 címnek közvetlen ismeretén, amelyeket mint a bibliográfia és nyomdatörténet alapját képező dokumentumokat megvizsgált és leírt. Másrészt a Tiimotei Cipariutól kapott információkon, valamint a levéltárakból származó forrá-

sokon, adatokon. Harmadrészt olyan hazai és külföldi bibliográfiai segédeszközök használatán, amelyek a polihisztor tágabb tudományos szemléletét tanúsítják. Ismerte és felhasználta Horányi Elek, Sándor István, Kemény József, Miller Jakab Ferdinánd, Wallaszky Pál, Czwitinger Dávid, Seivert, Klein, Bél Mátyás, Németh János, Cornides és Michael Denis munkáit.

Talán nem tévedünk, ha mindezek közül Németh János *Memoria typographiarum*-át tartjuk a Popp művéhez legközelebb álló magyarországi előzménynek felépítésében és koncepciójában egyaránt. Németh és Popp egyaránt az egyes nyomdáknál felsorolt kiadványokat tekinti a nyomdatörténetírás elsődleges forrásának és nyersanyagának. Haiman György megállapítását, amely szerint Németh János műve (1818) visszhangtalan maradt a későbbi nyomdászattörténet-írást tekintve, talán módosíthatjuk: gondolatébresztő lehetett Popp számára. A rendelkezésre álló előmunkálatok terén azonban igen nagy a különbség kettejük műve között. Míg ugyanis Németh Jánosnak, ahogy Haiman György megállapította, bőségesen állt rendelkezésére bibliográfiai adat (elég a Sándor István által közölt több ezer címre gondolni, amelyből egyébként Németh csak 200-at közölt), annál kevesebb volt az ismert nyomdatörténeti adat. Poppnak ezzel szemben egyikből sem állt rendelkezésére bőséges anyag. Míg Németh a 18. század végén és a 19. század elején már megjelent tudományos alapvetésekre támaszkodhatott az irodalomtörténet-írás, történettudomány és bibliográfia, katalógusok terén is, addig a román irodalom és nyomtatványok terén Popp semmiféle áttekintést, összegezést nem használhatott. Ezzel szemben – és éppen ezért – olyan levéltári források adatait gyűjtötte össze és tette közzé nyomdatörténetében, amelyek az egész műnek tudományos megalapozottságot biztosítottak, és amelyeket Németh János (éppen az egyéb irodalom bősége, valamint saját adottságai és lehetőségei miatt) mellőzhetett.

Vasilie Popp műve ugyanis a román könyvészet számára nemcsak az első nyomdatörténet, hanem az első retrospektív bibliográfia is. Nemcsak a nyomdák történetének megf-

rásában, de a nyomtatványok összegyűjtésében, jegyzékbecselezésében sem támaszkodhatott semmiféle előmunkálatra. Hiszen a korabeli magyarországi könyvészet igen csekély ismeretekkel bírt akár a korai, akár a kortárs, vagy azt közvetlenül megelőző, 18. századi román nyomtatványokról. Így például Németh János Brassó, Kolozsvár és Szeben nyomdahelyeknél egyáltalán nem ír román nyomtatványokról, mindössze Gyulafehérvárnál, de ott sem tud sem a 16. századi Lorintz működéséről, sem a Fejedelmi nyomda román nyomtatványairól, sem a 17. század végi Ortodox Érseki nyomda cirill betűs román nyomtatványairól. Az első román nyomtatvány szerinte az 1702. évi román katekizmus. (Hasonló a helyzet Wallaszkynál vagy Miller Jakab Ferdinándnál is.)

Poppnak tehát valóban úttörő munkát kellett végeznie. Ami nyomtatott adat rendelkezésére állt katalógusok, könyvjegyzékek formájában, az mind 18–19. századi: közülük a legkorábbi 1750-ből való. Említettük az általa végzett levéltári kutatásokat. De ki kell emelnünk maguknak a régi román nyomtatványoknak tanulmányozását és leírásaiban az autopszia által biztosított hitelességet.

A levéltári kutatáshoz és a korai történeti emlékek összegyűjtéséhez Poppnak gazdag nyelvismerete, a klasszikus irodalomban való jártassága és a román középkori okleveles anyag beható ismerete járult.

Popp disszertációja mielőtt az egyes tájegységek (országok) román nyomdászatára rátérne, két rövid bevezetésben vázolta összefoglalóan az európai, illetve az erdélyi nyomdászat történetét. Ezek után, összesen 29 fejezetben tárgyalja előbb az erdélyi, majd havasalföldi, moldvai, oroszországi, magyarországi, ausztriai és bukovinai román könyvnyomtatást a 19. század első három évtizedéig. E fejezetek terjedelmükben természetesen eltérőek, leg hosszabbak az erdélyi román könyvnyomtatással foglalkozó fejezetek. Bizonyos aránytalanságok az általa összegyűjtött anyag mennyisége miatt adódnak. Természetesen saját korához közeledve egyre több adat áll rendelkezésére, így a balázsfalvi nyomdászatról lényegesen többet tudott írni, mint a szebeniről. Ismerte az összes 16–17. századi erdélyi román

nyomdát és a nyomtatványok jelentős részét is. Gyulafehérvár esetében az összes ma ismert 17. századi román nyomtatványt regisztrálta. Disszertációjának hiányosságai a korai román nyomtatványok kutatásának akkori állapotával magyarázhatók. Így az is, hogy az általa ismert legkorábbi román nyomtatvány 1580-ból való. (Azóta tizenkét ennél korábbi román nyomtatvány ismeretes.) Nyomdatörténete alátámasztásul összesen 250 román nyomtatvány címét jegyezte fel.

Vasilie Popp disszertációjának mostani (az első kiadás után több, mint 150 évvel megjelent) új kiadását komoly történeti, filológiai és könyvészeti alapozottságú, száz lap terjedelmű tanulmány vezeti be Eva Márza és Iacob Márza könyvtörténészek tollából. A historiográfia szemszögéből tekintik át Poppnak, a múlt századi polihisztornak munkásságát, kezdve a közvetlen kortársak megnyilatkozásaitól egészen napjainkig. A kortársak által adott értékelések között első helyen állnak közvetlen munkatársai Timotei Cipariu és George Barițiu — egyikük neve sem ismeretlen az erdélyi könyvtörténettel vagy nyomdászattal foglalkozók előtt.

Mínthogy Popp disszertációja a 19. század eleji gyakorlatnak megfelelően még cirill betűs nyomtatásban jelent meg, a közreadóknak a latin betűs átirást is meg kellett oldaniuk, méghozzá háromféle cirill-betűs szöveg átirását. Más átirási módot kellett tehát használni magának a disszertációnak 19. századi román nyelvű szövegéhez, a felsorolt 16–17. századi régi, román nyelvű cirill-betűs könyvcímek átirásához és megint mást az oszláv nyelvű cirillikák átirásához.

Az új kiadásnál a közreadók nem szorítottak Popp 1838-ban nyomtatásban megjelent disszertációjának közlésére, hanem azt Popp két kéziratos munkájának értékelésével egészítik ki. Ugyanilyen mélységben dolgozzák fel és jegyzetelik Popp zalatnai tartózkodása idején írt feljegyzéseinek kéziratos gyűjteményét („Insemnari”) és a disszertáció nyomdába adott kéziratát, azt a kézírásos példányt, amelyre 1838. február 18-án Szébenben az „imprimatur”-t rávezették („Manuscris”). Eva Márzának egyébként ezt megelőzően Popp kéziratos, a disszertációt előkészít-

jó munkáiról megjelent már egy tanulmánya az *Apulum*-ban (1990). A kéziratos gyűjtésben Popp eredeti munka-cédulái, leírásai találhatóak, többnyire román nyelven, cirill betűkkel, de gyakran franciául, latinul, görögül. Feljegyzései az egyes nyomdák tevékenységéről a kezdetektől az 1830-as évekig terjednek. Gyűjteményében mindenekelőtt a régi román nyomtatványokról készültek cédulák. Munkacéduláin szereplő leírásai nagyon hasonlóak a későbbi román könyvészeti alapműnek, a *Bibliografia Romanească Vechéne*-nek (1508–1830) leírásaihoz, amelynek négy kötete 1903 és 1944 között jelent meg. Popp munkacéduláinak címléírásai pontosan visszaadják az általa látott nyomtatvány címlapját.

Eva Márza és Iacob Márza tanulmánya kijelöli Popp munkájának helyét a román nemzeti bibliográfia fejlődésében. Az ugyancsak általuk összeállított jegyzetek, amelyek külön, Popp eredeti jegyzetei után következnek, különösen érdekesek. Az egyes román nyomtatványoknál a BRV megjelenése óta publikált összes szakirodalmi közlést regisztrálják ugyanis. Mindezek az erdélyi nyomdászattal vagy könyvtörténettel foglalkozók számára nélkülözhetetlen adatok, de a kutató mostanáig így összefoglalva sehol sem találhatta meg, legfeljebb ha folyamatosan (1944-től kezdve) számontartotta, olvasta és jegyzetelte azt a számos könyvtörténeti közleményt, amely napjainkban különböző romániai múzeumi évkönyvekben, tanulmánykötetekben, folyóiratokban megjelenik. A bibliográfiai hivatkozások között természetesen első helyen áll a BRV kötet és tételszáma, de ott találni a megfelelő nyomtatványoknál az RMNy-számot is.

Az eredeti disszertáció néhány példánya, így az újrakiadás alapjául szolgáló is még a bevezetők előtt tartalmazza a szerző ajánlását Ferdinand Este bíboros-érsekhez. Az Országos Széchényi Könyvtár eredeti példánya azonban, amely a Todoreszku–Horváth gyűjteményből való, nem ilyen: abban ez az ajánlás nem található, hanem a címlap után mindjárt az európai könyvnyomtatás történetét tárgyaló bevezetés következik.

Gerd Dicke: Heinrich Steinhöwels 'Esopus' und seine Fortsetzer. Untersuchungen zu einem Bucherfolg der Frühdruckzeit. Tübingen, Niemeyer, 1994. 564 p. (MTU 103.)

A *Münchener Texte und Untersuchungen zur deutschen Literatur des Mittelalters* sorozat egyik legújabb kötete egy a münsteri egyetemen 1990-ben megvédett doktori disszertáció átdolgozott kiadását tartalmazza. A könyv a 15–16. század egyik legnagyobb német köynvsikerével, Heinrich Steinhöwel (1412–1478) *Esopus* című fabulagyűjteményével foglalkozik. Steinhöwelt az irodalomtörténet a német humanizmus egyik előfutáraként tartja számon, akit fordítói tevékenysége tett híressé. *Esopus*-a, amelynek első, latin–német nyelvű kiadása 1476/77-ben Ulmban jelent meg, nem csak Németországban lett rövid időn belül népszerű, hanem szerte Európában. Főleg a német fordítás ért meg sok kiadást, a *Mehusine* mellett ez volt a legnagyobb köynvsiker. Népszerűségét még Waldis és Luther fabulái sem tudták felülmúlni. Bár fabula-gyűjteményével sokat foglalkozott a kutatás, sikerének okait eddig még senki sem vizsgálta behatóan.

A könyv három nagy egységre tagolódik. Az elsőben Dicke arra keresi a választ, mit tett maga az író annak érdekében, hogy könyve sikeres legyen. Steinhöwel tudta: ahhoz, hogy didaktikus műve minél szélesebb olvasóközönséghez jusson el, a szélesebb rétegek számára hozzáférhető nyomtatott formát kell választania. Ez – bármennyire furcsának tűnik – a 15. század hetvenes éveiben még nem volt természetes. Ő volt az első német író, aki kizárólag nyomtatásra szánta műveit. Steinhöwel tisztában volt azzal is: ahhoz, hogy a könyvkiadás rentábilis legyen, olyan témát és műfajt kell választania, amely sokak érdeklődésére tart számot. Az *Esopus* sikere bizonyítja, hogy jól ráértett arra, milyen műveket olvas szívesen az új „médiüm” közönsége. Steinhöwel már nem egy megbízó vagy az udvar számára írt, hanem egy anonim közönség számára, amely gyakorlatilag minden társadalmi réteget magában foglalt, a fabulagyűjtemény pedig különösen alkalmas volt arra, hogy széles rétegek didaktikus olvasmánya legyen. A fabulák egységessé tétele, az apróbb változtatások mind ezt a célt szolgálták.

Dicke külön fejezetben szól Steinhöwel kompilatori és szöveggondozói tevékenységéről, amelyet eddig leginkább negatívan ítélték meg. Mivel az ítéletek jó része az *Esopus* latin forrásai kéziratok hagyományának ismerete nélkül született, a szerző áttekinti a mű lehetséges latin kéziratok mintáit és forrásait. Vizsgálódásaiból kiderül, hogy a korábbi kéziratok hagyományban bizonyos fabulagyűjtemények együtt szerepelnek és Steinhöwel is valószínűleg ilyen forrásokat használt. Kompilatori tevékenységének megítélések a jövőben ezt nem lehet figyelmen kívül hagyni.

Egy másik fejezet foglalkozik Steinhöwellel, a fordítóval. Nála még nem beszélhetünk kiforrott fordítói koncepcióról, műveiben azonban található néhány közlés fordítói módszerről. E módszer, amelynek a késő középkori német irodalomban nagy hagyománya volt, lényegében megegyezik Luther fordítói koncepciójával. Steinhöwel számára a szöveg értelmének pontos visszaadása és a közérthetőség volt a fontos, ezért lemondott az ún. interlineáris fordításról, amely csak egy elit olvasóközönség számára tette hozzáférhetővé a szöveget.

Dicke ezután áttekinti az *Esopus*-fordításokat. A mű óriási siker lett egész Európában, sőt 1593-ban még Japánra is lefordították. Európa számos országában ez volt az első népnyelvű Ezópusz. Steinhöwel *Esopus*-a ezenkívül számos farsangi játék és mesterdal forrásul szolgált.

Terjedelmes fejezet elemzi Sebastian Brant *Esopus*-átdolgozását, amelyet a tudomány eddig egy kissé elhanyagolt. Brant kiegészítéseinek, kihagyásainak okát vizsgálva Dicke rámutat arra, hogy a humanista filológus nem volt elégedett Steinhöwel filológiai teljesítményével, különösen a *Romulus-próza-fabulák* felvételét nehezményezte az „elegantia” hiánya miatt. Brant kihagyta Poggio sikamlós történeteit, amelyek szerinte megrontják az erkölcsöket. Egységesítette a fabulák formáját úgy, hogy a vers-próza kombinációt tette egységesítési elvévé. Ezekkel és más kisebb változtatásokkal Brant célja az volt, hogy gyűjteménye jobban megfeleljen a didaktikus szándékknak. Dicke szól arról a 140 szövegről is, amellyel Brant Steinhöwel gyűjteményét kiegészítette.

Elemzi az ún. *Esopus-Additio* koncepciójának lehetséges mintáit, forrásait. Megtudhatjuk, hogy a főleg olasz humanisták és antik szerzők szövegei tematikailag véletlenszerűen kerültek egymás mellé, ebben a részben nem fedezhető fel rendezői elv. A forrásokkal Brant meglehetősen szabadon bánt: a különböző történeteket néha szó szerint átvette, néha rövidítve vagy kibővítve közölte. Ennek a latin változatnak nem volt sikere, csak későbbi német fordításának.

A magyar irodalomtörténet számára különösen érdekes e német fordítást tárgyaló fejezet, hiszen ez szolgált alapul Heltai Gáspár 1566-ban Kolozsváron megjelent *Száz fabula* című gyűjteményének. Dicke felhívja a figyelmet arra, hogy az *Esopus-Additio*-t nem Brant fordította, hanem Johann Adelphus Muling, s a német kiadást sem Brant, hanem ő adta ki és gondozta! (A Steinhöwel-féle résznél Muling apróbb változtatásokkal meghagyta az ulmi orvos német szövegét.) Mivel Steinhöwel német szövege próza volt, Muling Brant verses latin szövegeit a formai egység kedvéért elhagyta. E verses szövegek elhagyásának tehát nem az az oka, hogy – mint azt többen állították – Muling nem tudta Brant disztichonjait németül visszaadni. Az *Esopus-Additio* fordításánál Muling Steinhöwel fordítói koncepcióját követte. Műve népszerűségéről a nagyszámú kiadás és fordítás tanúskodik.

A második nagy egységben a szerző azt elemzi, hogyan járultak hozzá a sikerhez a külső tényezők (ár, példányszám stb.), hogyan terjesztették és ismertették meg e művet a könyvkiadók a közönséggel, illetve kikből tevődött össze olvasóközönsége.

Wilhelm Scherer már 1888-ban felhívta a figyelmet arra, milyen fontos szerepe volt egy könyv sikerében a disztribúciónak. Konkrét példákat azonban – legalábbis a német iro-

dalom vonatkozásában – eddig még nem vizsgáltak. A reklámmal kapcsolatos korabeli dokumentumok (katalógusok, plakátok stb.) ma már hozzáférhetőek új kiadásokban, de az egyes művek vizsgálatához ezeket még nem aknázták ki kellőképpen. Az elemzésből megtudhatjuk, hogy az *Esopus* korai kiadói jól kihasználták ezeket a lehetőségeket, jól szervezetteretesen „terítették” a könyvet. Hogy Steinhöwel *Esopus*-a túlélt a népszerűségében felülmúlta a – részben a reformáció hatására keletkezett – későbbi Ezópusz-fordításokat, annak oka volt az is, hogy olcsóbb volt azoknál és nagyobb példányszámban jelent meg.

Az *Esopus* közönsége két fő körből tevődött össze. Előszeretettel forgatták szerzetesek és világi papok, akik mind a latin mind a német változatból gyakran merítettek prédikációikhoz exemplumokat, de iskolai célokra és didaktikus olvasmányként is használták. A használók másik része a polgárság alsóbb rétegeiből került ki. Nemesek és patríciusok nemigen olvasták. A szerző külön felhívja a figyelmet arra, hogy humanista körökben sem használták Steinhöwel *Esopus*-át, mint azt korábban számos irodalomtörténész állította. A humanisták a görög–latin Ezópusz-kiadásokat kedvelték, Steinhöwel *Esopus*-a nem felelt meg ízlésüknek.

A harmadik nagy egység a függelék, amelyben Dicke gyűjtőmunkájának köszönhetően az *Esopus*-kiadások valamint ezek tulajdonosainak felsorolása található.

Gerd Dicke könyve úttörő jellegű munka, amely sok tekintetben módosítja a Heinrich Steinhöwelről és a korai német humanizmusról alkotott képünket. Vélhetően a magyar irodalomtörténettel foglalkozó szakemberek is haszonnal fogják forgatni.

LÓKÓS PÉTER

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Somogyvári Zsuzsa

Tördelte a CompuScript KkT

Megjelent 12,87 A/5 ív terjedelemben

HU ISSN 0025-0171

Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

Felelős vezető: Roznai Zoltán

TARTALOM

1876–1996.....	1
<i>Sebestyén Mihály</i> : Janus Pannonius bujdosása.....	2
<i>Knapp Éva – Tüskés Gábor</i> : Barokk kori mirákulumos könyvek illusztráció-sorozatai....	23
<i>Rózsa Mária</i> : A bécsi Wanderer magyar vonatkozású közleményei 1851–1861.....	41
<i>Kerekes Imre</i> : Egy pécsi napilap, a Dunántúl története 1911–1944.....	67

KÖZLEMÉNYEK

<i>H. Hubert Gabriella</i> : 17. századi protestáns énekeskönyvek nyomában.....	82
<i>Németh S. Katalin</i> : Új hungarikumok Wolfenbüttelben.....	89
<i>Kunkin Zsuzsanna</i> : Alvarus latin–szlovák–magyar grammatikájának ismeretlen nagyszombati kiadása.....	93
<i>Bartók István</i> : Alsted feltételezhető gyulafehérvári görög nyelvtana.....	96
<i>Hangodi Ágnes</i> : A Vedomosti és a Mercurius Veridicus.....	97
<i>Fekete Csaba</i> : Az 1758-ra keltezett „Laubáni Biblia”.....	106
<i>Fehér Katalin</i> : Felvilágosodás kori újságok híradásai a Georgikonról.....	108
<i>Ojtozi Eszter</i> : Néhány könyv Kazinczy Ferenc könyvtárából.....	115

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : Új magyar irodalmi lexikon.....	118
<i>Haiman György</i> : Magyarok a chicagói könyvművészetben.....	120
<i>Nagy Zoltán</i> : Tibeti könyvek Budapesten.....	121
<i>Klinda Mária</i> : A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár 1994. évi külföldi beszerzéseiből.....	123

SZEMLE

Klanciczay Tibor – Klanciczay Gábor: Szent Margit legendái és stigmái. Bp. 1994. (<i>Vizkelety András</i>).....	125
Tárnóc Márton: Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541). Bp. 1994. (<i>Varga Imre</i>).....	130
II. Rákóczi Ferenc fohásza. Kiad. Déri Balázs, Kovács Ilona, Hopp Lajos, Csóka Gáspár. Bp. 1994. (<i>Tüskés Gábor</i>).....	132
Tanulmányok Újszászy Kálmán emlékére. A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve 1995. Sátoraljaújhely. Szerk. Kováts Dániel. (<i>T. Erdélyi Ilona</i>).....	135
Boros István: A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár. Budapest, 1994. Balassi Kiadó (<i>Zvara Edina</i>).....	137
Popp, Vasilie: Disertație despre tipografiile românești în Transilvania. – Ed. Eva Mărza și Jacob Mărza. Cluj-Napoca, 1995. (<i>V. Ecsedy Judit</i>).....	139
Gerd Dicke: Heinrich Steinhöwels „Esopus” und seine Fortsetzer. Tübingen, 1994. (<i>Lőkös Péter</i>).....	143

SOMMAIRE

1876–1996	1
<i>Sebestyén, Mihály</i> : Les pérégrinations de Janus Pannonius	2
<i>Knapp, Éva — Tüskés, Gábor</i> : Les séries d'illustrations des livres de miracles de l'âge baroque	23
<i>Rózsa, Mária</i> : Les rapports de Wanderer de Vienne relatifs à la Hongrie	41
<i>Kerekes, Imre</i> : L'histoire d'un journal de Pécs, intitulé Dunántúl, 1911–1944	67

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>H. Hubert, Gabriella</i> : Sur les traces d'un livre de cantiques protestant du XVII ^e siècle	82
<i>Német, S. Katalin</i> : Des Hungarica nouveaux à Wolfenbüttel	89
<i>Kukin, Zsuzsanna</i> : Une édition inconnue de Nagyszombat de la grammaire latine–slovaque–hongroise d'Alvarus	93
<i>Bartók, István</i> : La grammaire grecque de Gyulafehérvár présumable d'Alsted	96
<i>Hangodi, Ágnes</i> : La revue Vedomosti et le Mercurius Veridicus	97
<i>Fekete, Csaba</i> : La „Bible de Laubán”, datée de 1758	106
<i>Fehér, Katalin</i> : Des informations dans les journaux de l'âge des Lumières sur le Georgikon	108
<i>Ojtozi, Eszter</i> : Quelques livres de la bibliothèque de Ferenc Kazinczy	115

CHRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Une encyclopédie littéraire hongroise nouvelle	118
<i>Haiman, György</i> : Des Hongrois dans l'art le livre de Chicago	120
<i>Nagy, Zoltán</i> : Des livres de Thibet à Budapest	121
<i>Klinda, Mária</i> : Les acquisitions nouvelles de l'étranger en 1994 de la Bibliothèque Ervin Szabó de la Capitale	123

REVUE

<i>Klaniczay, Tibor — Klaniczay, Gábor</i> : Les légendes et les stigmes de Sainte Marguerite. (<i>Vizkelety, András</i>)	125
<i>Tarnóc, Márton</i> : Le roi Mathias et la Renaissance de Hongrie (1450–1541). Bp. 1994. (<i>Varga, Imre</i>)	130
Les implorations de François II Rákóczi. Paul. par Balázs Déri, Ilona Kovács, Lajos Hopp, Gáspár Csóka. — Bp. 1994. (<i>Tüskés, Gábor</i>)	132
Études en commémoration de Kálmán Újszászy. Annales de la Société Ferenc Kazinczy, 1995. Sátorajauhely. Réd. par Dániel Kovács. (<i>T. Erdélyi, Ilona</i>)	135
<i>Boros, István</i> : La Bibliothèque Exlesiastique de Kalocsa. Bp. 1994. (<i>Zvara, Edina</i>)	137
<i>Pop, Vasile</i> : Disertație despre tipografică în Transilvania. — Ed. Eva Marza și Jacob Marza. Cluj–Napoca, 1995. (<i>V. Ecsedy, Judit</i>)	139
<i>Dicke, Gerd</i> : Heinrich Steinhöwels „Esopus” und seine Fortsetzer. Tübingen, 1994. (<i>Lőkös, Péter</i>)	143